

श्री स्वाभिनारायणो विजयतेतराम्

कल्प
विरचयकेशी
धर्मसूत्र

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

(धर्मसूत्रापरपर्यायं षड्विंशसप्तविंशप्रश्नद्वयात्मकम्) ।

महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

अथ षड्विंशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

हिरण्यकेशिनं नत्वा गणेशं च गुरुं तथा ।

प्रश्नयोर्धर्मसंज्ञानां लिख्यते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

अयातः सामयाचारिकान्धर्मान्वयाख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधिकारार्थो वा । अतःशब्दो *हेत्वर्थः । समयाचारप्राप्ताः
+सामयाचारिकास्तान् ॥ १ ॥

* हेत्वर्थ इति—आचान्तेन कर्तव्यम्, यज्ञोपर्वतिना कर्तव्यम् । ' संध्याहीनोऽशुचिर्नि-
त्यमनर्हः सर्वकर्मसु ' अशुचिकरनिर्वेषः ' द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्, ' इत्यादिवचनाद्यस्मादु-
क्तानि श्रौतानि गार्ह्याणि कर्माणि ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते तस्मात्सा-
मयाचारिकान्धर्मान् व्याख्यास्यामः कथयाम इति योजनयेत्यर्थः । + समयो नाम श्रुत्याद्यर्थविचा-
रप्रवृत्तपुरुषकृतव्यवस्थोच्यते । सा च विधिनियमनिषेधभेदान्निविधा । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनको विधिः ।
यथा संध्योश्च बह्विध्यामादासनम्, अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादिः । निवृत्तिप्रयोजनको नियमनिषेधौ ।
तत्र प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादिर्नियमः । क्षुद्रुपहन्तुं हि भोजने प्रवृत्तिः । तत्र यदिक्विद्विगभि-
मुखोऽपि भूत्वा भोजनेन क्षुद्रप्रतिज्ञां कर्तुं शक्नोति नरः । एवं सति यत्प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते-
त्युच्यते तेन नियमः कियते । प्राङ्मुख एव भूत्वाऽन्नानि भुञ्जीत नेतरदिग्भिमुख इति । परिसंख्या
तु नियमस्यैव क्रियताऽर्थशेन भेदो बोध्यः । न कलञ्जं भक्षयेत्, न सुरां पिबेत्, नानृतं वदेत्,
इत्यादिर्नियमः । सोऽनृतवदनादिभ्यः पुरुः निवारयतीति । तादृशसमयमूला आचाराः समयाचाराः ।
समयाचारेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवंभूतान्धर्मानित्यर्थः । कर्मजन्यान्यभ्युदयानिःश्रेयसनिदान-
भूतानि पण्डापूत्राणि धर्मा इति भीमासकाः केचिद्वदन्ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति तु परे । धर्म-
पदं चाधर्मस्थापुपलक्षणम् । अधर्मपरित्यागेन स्वविरोधिनीऽभावात्संचितधर्महानिसंभवप्रतिब-
न्धद्वाराऽधर्मस्थापि धर्मोपयोगित्वादित्यर्थः । धर्माधर्मलक्षणं सामान्यमुखेन विश्वामित्र आह—यमार्याः
क्रियमाणं तु शंसन्त्याममवेदिनः । स धर्मो यं वि- हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥ इति । विधिषु विधिवि-
षयानुष्ठानाद्धर्म इति तावत्सर्वसंमतम् । नियमनिषेधयोरपि नियमनार्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचिद्वदन्ति ।
अन्ये तु विधिष्वियानुष्ठानादेव धर्मो न तु नियमनिषेधानुष्ठानात् । नियमनिषेधेषु हि तद्विपरीतानु-
ष्ठानाद्धर्म एव केवलं न क्रियानपि कश्चिदपि धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यन्नपिबन्वा सुरां धार्मिक इति लोक-
प्रसिद्धमिति वदन्ति ।

समयशब्दं स्वयं व्याचष्टे—

धर्मज्ञसमयः ॥ २ ॥

धर्मज्ञा* ऋष्यादयः ॥ २ ॥

तेषां तत्र प्रमाणं किमत आह—

= प्रमाणं वेदाः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे वेदाः प्रमाणम् ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णाः सामयाचारिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचित्तेष्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बोधायनादिभिरुक्तानामनुलोमजानामत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रति, लोमानामेवानधिकारमाह—प्रतिलोमा धर्महीना इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति हेतुवचनात्पदवृत्तादपि शूद्रद्वैश्यब्रुवोऽपि श्रेयान् । एवं वैश्यात्क्षत्रियः । क्षत्रियाद्ब्राह्मणः ॥ ५ ॥

* धर्मज्ञा इति । ते च यथा—तेषामन्वङ्गिरोव्यासगतमाव्युशनोयमाः । वसिष्ठदक्षसं वर्तशातातपपराशराः ॥ विष्णुपस्तम्बहारीताः ऋषयः कात्यायनो गुरुः । प्रचेता नारदो योगी बोधायनपितामहौ ॥ सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्याघ्र एव च । सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णिजिनस्तथा । जाबलिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः इति धर्मप्रणेतारः षट्त्रिंशद्वयः स्मृताः । इति । ननु येऽत्र परिगणितस्तावन्त एव धर्मज्ञा उतान्येऽपि सन्ति । सन्तीत्याह । तथा चाङ्गिराः—जाबलिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकार्यणौ । व्यासः सनत्कुमारश्च शंतनुर्जनकस्तथा ॥ व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिजलः । बोधायनः कणादश्च विश्वाभित्रस्तथैव च । उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः । इत्युक्तेः । तस्मात्पूर्वोक्तं न परिसंख्यानं किंतुदाहरणप्रदर्शनमात्रमिति बोध्यम् । = ननु कथं पुनरिदमवगम्यते यन्मन्वादय एव धर्मज्ञा न बुद्धादय इति । यदि च बुद्धादीमतीन्द्रियेऽर्थे धर्मं ज्ञानं न संभवतीत्युच्यते तर्हि मन्वादिष्वप्यतीन्द्रियार्थज्ञानासंभवः केन दण्डनिवारितः । अथ मन्वादीनां धर्मजादतिशयादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं युज्यत इति चेद्बुद्धादिष्वपि तत्समानम् । यदुक्तम्—सुगतो यदि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतिभेदः कथं तयोरिति । तस्मान्मन्वादीनां धर्मज्ञत्वे प्रमाणमाह—प्रमाणं वेदा इति । चोऽवधारणे । वेद एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । नहि नित्येषु निर्दोषेषु वेदेषुक्तोपालम्भः संभवति । तस्मात्स्वतः प्रमाणस्य शब्दस्य न वक्तव्योपनिबन्धनप्रमाणम् । तदिहास्यादादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । अनुत्प्याह—वेदोऽस्मिन् धर्ममूलं स्मृतिर्शाले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च । इति । यद्यपि धर्ममूलभूतोऽप्रत्यक्षो वेदोऽस्मदादिभिर्नोपलभ्यते तथाऽपि मन्वाद्यय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयते । वक्ष्यति च—तेषामनुत्पन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते (स० धर्म २५ । ३२ । १) इति ।

अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयादयो वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥

॥ ६ ॥

शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपनयादयो धर्माः । उपनय उपनयनम् । माणवकेनाऽऽत्मनः समीपं नय आमगनमिति यावत् । इ(द्विजा)तिकर्माध्ययनवत्कर्मत्वात् । अध्ययनस्य योग्यत्वात् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयादि विधीयते । प्राप्तत्वात् । नापि शूद्राणां प्रतितिषिधते । प्राप्त्यभावात् । तथाहि—उपनयनं तावद्गृह्ये सप्तवर्षं ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम् । इहापि तथैव विधास्यते । अध्ययनमप्युपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिवास इत्यारभ्य विधानादनुपेतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव । किञ्च श्मशानवच्छूद्रपतितावित्यनध्यायप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च यस्य समीपेऽपि नाध्येयं स कथं स्वयमध्येतुमर्हति । अग्न्याधेयमिति । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम् । फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि च त्रयाणामेव वर्णानामित्युक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यभावाच्च शूद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो विद्याग्न्यभावः । तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा मृत्यन्तरे द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति । पतनं पतनकरं कर्म द्विजातिकर्मभ्यो हानिकारं विश्लेषकरम् । द्विजातिकर्मसु न पतितस्याधिकार इति यावत् । एवमुपनयनादिप्रतिषेधादसत्यत्र प्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात्फलेप्सुना क्रियत इति । कर्मेति वचनात् । चकारान्नित्यान्यपि । अथवा कर्मभिर्निःश्रेयसामित्युक्तत्वान्निःश्रेयसार्थत्वान्नित्येष्वपि प्राप्तिः । फलवद्ग्रहणं पूर्वेषामुपनयनादीनामङ्ग[त्व]लाभादि(र्थम्) । तेन चकारः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यदपि प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्ष इति गौतमस्मरणं तदपि ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसंभवाददुष्टकर्मणामुपनयादिकमित्युक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु नित्यप्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

एवं च यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूतास्तादृशं शूद्रस्य धर्ममाह—

शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥

तत्र विशेषः—

पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् वर्णे निःश्रेयसं भूयः ॥ ८ ॥

शुश्रूषेत्यनुवृत्तिः । सर्वप्रकारं कृताया अपि वैश्यशुश्रूषाया मात्रयाऽपि कृता क्षत्रियशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया अपि ब्राह्मणशुश्रूषा । निःश्रेयसं निःश्रेयससाधनमतिशयेन जनयति । एषा नित्यकर्मत्वेनोक्ता प्रधानभूता ॥ ८ ॥

उपनयनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तमस्मिन्क्रमे उपनयने विशेषमाह—

उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥ ९ ॥

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितः संस्कारः । उपनय-
नमाचार्यसमीपे गमनं पूर्ववत् । विद्यार्थस्येति वचनान्मूकादेर्न संभवति । तथा च शङ्ख-
लिखितौ—नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्यादिति । विद्यार्थस्येति विधेयकर्तृलिङ्गस्य विवक्षितत्वा-
त्स्त्रिया अपि न भवति । यद्यपि तस्या अग्रे गृहपत इत्यादिकथं विद्ययाऽर्थस्तथाऽपि
तस्या अनुपनीताया एवाऽऽधानात्पूर्वमेवाध्ययनं भवेत् । यावदुपयुक्तं मन्त्रजातये(मि)ति ।
श्रुतित इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तं कर्तव्यं ब्राह्म्यस्तोमाद्यपीति दर्शयि-
तुम् । उपनयनस्य शाठ्यायनिकश्रुतौ सेतिकर्तव्यताकस्य दृष्टस्योपनयनं व्याख्यास्यामः ।
जातत्वादिश्रौतभाष्यकारादिनिश्चि(श्चे)तुं स्मर्तुं निवेशः स्मार्तप्रकृतित्वात् (?) ॥ ९ ॥
अनेकवेदाध्यायिनां वेदत्रयवदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते—

सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

वेदेभ्य इति पञ्चमी । उद्धृत्येत्यर्थः । चतुर्थी वा तादर्थ्ये ।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।

तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ इति मनुः ।

अदूदुहदिति पृथक्कृतवान् । वेदार्थं एवात्रानूच्यत इति सिद्धानुवादाद्विधिः । ततश्चो-
पनयने यत्सावित्र्या अनुवाचनं तन्मुखेन सर्वे वेदा अनुक्ता भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादे-
कमेवोपनयनं सर्वार्थमिति न्यायः । अस्मिन्नर्थे शाठ्यायनब्राह्मणमेव पठितम् । अथर्वणस्य
वेदस्य पृथगुपनयनं वचनात्कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतं—नान्यत्र संस्कृतो भृगवङ्गि-
रसोऽधियीतेति । अन्यत्रान्यवेदार्थं भृगवङ्गिरसोऽथर्वणो विद्वानेवोपनेताऽभिगम्यत इति
विधातुं निन्दामाह—तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति
हि ब्राह्मणम् । यथा कश्चित्तमसः सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्जानात्येवमेवैष
यं माणवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् 'उपनयते' इत्यपेक्षते । यश्च स्वयमवि-
द्वान्सन्नुपनयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशतीत्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ॥ १० ॥

कीदृशस्तर्ह्युपनेताऽभिगम्यस्तत्राऽऽह—

तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं स संस्कारमिच्छेत् ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नवेदवेदिः सन्धे कुले जन्माभिजनम् । अभिजनं विद्यां च सम्यगात्तं
भूतगतं प्राप्तम् । कर्तरि(क्तः) । गत्यर्थकर्मकेति सूत्रात् । षड्भिरङ्गैः सह यथावदर्थज्ञानपर्य-
न्तमधीतवेदविद्याः । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता वेदाः । तासां सर्वासामसंभवे
वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताभ्यामभिजनविद्याभ्यां समुदेतं संपन्नम् । समाहितं

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोऽज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

५

विहितप्रतिषिद्धेष्ववहितमनसं संस्कारमार्यायमिच्छेत् । इच्छया करणं लक्ष्यते । आप्नु-
यादधिगच्छेदिति ॥ ११ ॥

तस्मिंश्चैव विद्याकर्माऽऽन्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमारम्भादासमाप्तेः । अविप्रतिपन्ने
धर्मेभ्यः । यद्यसावाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तु तस्मिन्नसंपर्कोऽ-
न्यनोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । आचार्यान्तराद्भवतीति *द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

आचार्यशब्दनिर्वचनमाह —

यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १३ ॥

यस्मात्पुरुषान्माणवको धर्मानाचिनोति आत्मनः प्रति चिनोति शिक्षते स आचार्यः ।
अप्यक्षरसाम्यान्निर्भ्रूयादिति चकारमात्रेणेदं निर्वचनम् । अनेन प्रक्षरेण माणवकमा-
चार्यः शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

तस्मै न दुह्येत्कदाचम ॥ १४ ॥

तस्मा एवं भूनायाऽऽचार्याय कदाचन कदाचिदपि न दुह्येत् । तद्विषयमपकारं च
न कुर्यात् ॥ १४ ॥

कस्मादित्याह—

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १५ ॥

स ह्याचार्यो माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातृतः । अत्रास्य माता
सावित्री पिता तु आचार्य इत्युच्यते इति शास्त्रान्तरम् । तथा मातुरग्रे प्रजायेत
द्वितीयं मौञ्जिवन्धनादिति । इदमेव द्विजातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ १५ ॥

तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १६ ॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

मातापितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १७ ॥

मातापितरौ हि शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमं
रूपं जनयतीति । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति च गौतमः ॥ १७ ॥

* द्रष्टव्यमिति । येषां चाऽऽचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कथम्
उपनीयाध्यापनेनाऽऽचार्यकं भावयेदिति । सकृदुपनीतस्थ माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः संभ-
वति । तत्कथमन्योऽध्यापयेदेनम् । एतेन मध्य आचार्यमरणे माणवकस्य तदनन्तरमध्ययनं नाऽऽचा-
र्यान्तरात्संभवतीति द्रष्टव्यम् ।

तथाऽऽचार्यः श्रेष्ठतर इत्युक्तं तस्मै न द्रुह्येदिति च यदुक्तं तत्र वेदं प्रमाणयति श्लोकरूपम्—

अथाप्युदाहरन्ति य आतृणच्यवितथेन कर्मणा-
दुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छंस्तं मन्येत पितरं
मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमश्चनाहेति ॥ १८ ॥

अथाप्यत्रापि पठन्ति य आचार्योऽवितथेन सफलेन कर्मणा माणवकं योजयति कर्माऽऽचाराध्ययनादि तस्मै शिक्षयति तदवितथम् । पितरौ केवलं तत्तच्छिक्षयतः । यदा शिक्षयतः प्रातरेव भोक्तव्यं वासो भूषादि धार्यमिति तद्भोगमात्रेण क्षीयतेऽतो वितथम् । किंच तावात्मनः सुखमेतत्कालं संपादयते न तथाऽऽचार्यः । आचार्य आत्मनेऽतिप्रयासजन्यं दुःखं संपादयंस्तस्मा अमृततुल्यं परमाहितमिहामुत्र च तत्कर्मफलं ददत्कर्मणा योजयति तमेव पितरं मातरमुपदेशारं स्निग्धहितं मन्येत । अत एव तस्मै न द्रुह्येत् कतमश्चनैहिकमामुष्मिकं वा हितं जानानः । अहेत्यव्ययं छान्दसो वा दीर्घः । निश्चितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीमविद्वांसमुपनयनमात्रज्ञं संस्कर्तारं संस्कृतं च निन्दति प्रतिषेधकल्पनाय—

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वांसुपनयते
यश्चाविद्वानिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

वेदमजानानो यं माणवकमुपनयते माणवकोऽविद्वान्य उपनेता(यः) स च तमसः पापकर्मणः सकाशात् पापफलं दुःखाख्यं तमो मोहकरत्वं प्रविशति प्राप्नोति । माणवक्रे ह्यज्ञाननिरासाय विद्यार्थसंस्कारमपेक्षते सोऽवेदविदुषा कृतस्तदा तेन निषिद्धेन संस्कारेण न संस्क्रियते नापि विद्यां प्राप्नोतीति । तयोपनेताऽपीह लाभपूजारुयादिकं न प्राप्नोति । लोकनिन्दितेन कर्मणा दुःखं च प्राप्नोतीति विज्ञायते श्रुतिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं संस्कारकसंस्कार्यौ व्याख्याय त्रयाणामेव कालं व्याचष्टे—

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयति ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम् ॥ २० ॥

प्रासाधिकारोऽत्रोपनेयादिर्ग्राह्य इति व्याख्येयम् । वसन्ते ब्राह्मणमित्यादि गृह्ये गतम् ॥ २० ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वाद-
शेषु वैश्यम् ॥ २१ ॥

गर्भस्थस्य यः कालो वर्षे सोऽपि गर्भस्तस्मादष्टमं वर्षपूरणं येषां तानि तेषूपनय-
नम् । नायमपूर्वाविधिः किंतु सप्तवर्षमित्यादिगृह्यवद्व्याख्या । बहुवचनं कन्यानामपि
तेष्वन्तर्भावार्थम् ॥ २१ ॥

अथ काम्यानि ॥ २२ ॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २२ ॥

सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामं नवमे तेज-
स्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकामम् ॥ २३ ॥

एतानि षट् सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयेदित्यपेक्षते ॥ २३ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां
कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पानाह—

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविंशत्क्ष-
त्रियस्याऽऽ चतुर्विंशद्द्वैश्यस्य ॥ २४ ॥

येषां त्वाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । उपनीयाध्यापनेनाऽऽचा-
र्यत्वं भवति । न च सकृदुपनीतस्य माणवकस्य पुनरुपनयनसंस्कारः संभवति । तत्कथम-
न्योऽध्यापयेत् । एतेनाध्येष्यमाणस्य माणवकस्य तदन्तमध्ययनं स्यात् । अज्ञेन कृतस्य
संस्कारस्य कृतत्वाद्द्वैगुण्यं प्रायश्चित्तेन परिहार्यम् । अत्र वसन्तादिविधानं गृह्ये कृत-
मपि पुनः क्रियते तत्तु स्मर्यते । गर्भाष्टमेष्वित्यादिविधयः । यदन्यैरष्टमे ब्राह्मणमित्यु-
च्यते तत्तु गर्भान्तेन सप्तमे इति यदुक्तं तेन विकल्प्यते । यच्च स्मृत्यन्तरात्क्षत्रिय-
वैश्ययोर्गर्भेकादशद्वादशयोः श्रवणं तत्तु गृह्योक्तेन विकल्प्यते । न्यूनत्वात् । किंचात्र
सप्तमीबहुवचनेन पूरणप्रत्ययेनायमर्थः—गर्भादष्टमं वर्षमेकादशं द्वादशं च तेषु सत्स्वे-
वेत्ययं नियम आचार्यस्येष्टस्तेनायशब्देनाऽऽनन्तर्यवाचिना च काम्येषु पूर्वतने नियमे
सतीत्येव काम्यानि नवदशत्कविषयेऽङ्गीकृतो गौणोऽपि कालः फलाङ्गमिति । तेन गर्भ-
सप्तमे ब्राह्मणं ब्रह्मवर्चसकामस्य गर्भाष्टमेनाऽऽह—नवम इत्यादि । क्षत्रिये त्वेकादशमभि-
व्याप्येत्येव तस्य न पशुकामस्योपनयनं गर्भाष्टम इत्यनुवर्तते । अग्रेऽपि गर्भद्वादशेषु
गर्भाद्वादशेषु ये गर्भाष्टमान्तास्तेषु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मवर्चसकामः पारलौकिकः । अवश्यं
चैतदङ्गीकार्यम् । कुतः । इदं तावत्प्रयोजनं गृह्यात्पुनरुक्तिपरिहारः । तथा च विशिष्ट-
विधिना च फलार्थविधेर्विरुद्धत्रिकद्वयापत्त्या वाजपेयाधिकरणे निराकृतत्वात् । अथ
गोदोहनवद्विधिः प्रकृतोपनयन एव । स किं गृह्यात्प्राप्तो न भवति । तत्र सप्तवर्षा-
द्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधाद्विरुद्धाष्टवर्षादिगुणविधिः फलार्थो न संभवति । स एवाऽऽचा-
र्येण स्वीकृतः । तत्र वसन्तादिगुणविधयः शाट्यादनकात् । अथ शास्त्रान्तरीयोऽत्र वसन्ते
ब्राह्मणमित्यादिविशिष्टस्तत्र विरोधो नास्तीति चेत् तर्हि तत्रायशब्दमधिकारार्थं व्यर्थम-
प्यङ्गीकृत्याष्टवर्षादिव्याख्यानं नित्यमेव स्यात् । तथा च ब्राह्मणस्याष्टमादप्यकाम्यान्यपरयो-

रष्टममारभ्येति प्राप्ताच्छास्त्रान्तरात्प्राप्तकालविधिः स्विकार्ये वा पूर्वोक्त एव वा पक्षः स्वीकार्यः । गृह्ये सप्तवर्षव्याख्यानाथमुत्तरयोरेकादशद्वादशविकल्पितगर्भेकादशद्वादशविधिर्न भवत्येव बहुवचनवैयर्थ्यादित्यलमिति प्रसङ्गेन । गृह्ये सप्तवर्षादिविशिष्टः कर्तारमुपगच्छेदिति विशिष्टविधिर्वसन्तादिगुणाविधिस्तत्र काम्यविधिनामसंभवाद्भवन्तादिव्यातिरिक्तेनासंभवाद्गुणाविधिर्न । तदर्थमाह—वसन्तादिविशिष्टविधिरत्र तथैतस्मिन्वदि काम्यगुणाविधिस्तदाऽपि वसन्तादिर्ष्यभिचारी । यदा तु गर्भाष्टमेष्वित्यादिना काम्यविधिस्तदाऽसावत्रत्येन वसन्तादिना त्वविशिष्ट इत्युदगयनादिकालेऽपि भवति । भवति च गृह्योक्तवसन्तादावपीति विकल्पः । गृह्य उत्पत्तिविशिष्टत्वेन वसन्तादिविधानाच्छास्त्रान्तरेणोदगयनादिना नित्योपनयनमपि विकल्प्यते । अत्रत्यं न विकल्पते । आकारोऽभिविधौ । अत्ययोऽतिक्रमः । स एवात्ययः । तदभावेऽनात्ययः । यादृच्छिको दीर्घः । आङो वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते ॥ २४ ॥

यथा व्रतेषु सप्तमर्थः स्वाद्यानि वक्ष्यन्मः ॥ २५ ॥

यथा व्रतेषु सप्तमर्थः स्यात्स्था एताषान्कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्यष्टवर्षव्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तंचित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २५ ॥

तदिदं प्रायश्चित्तमाह

अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविद्यकं

ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २६ ॥

यस्य यः सावित्र्याः कालस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकं व्यवयवा विद्या तामधीयते त्रैविद्यास्तेषामिदं त्रैविद्यकम् । ‘गोत्रचरणाद्भुञ्ज’ ‘चरणाद्धर्माध्याययोरिति वुञ्’ । एवं भूतं ब्रह्मचर्यमग्निपरिचर्यामध्ययनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाय सकलं ब्रह्मचर्यधर्मं चरेत् । कियन्तं कालम्—ऋतुम् । कौलाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद्दत्तारम्भे प्रायश्चित्तारम्भमिच्छन्ति ॥ २६ ॥

तत उपनयनम् ॥ २७ ॥

एवंचरितव्रत उपनेतव्यः ॥ २७ ॥

अथोदकोपस्पर्शनम् ॥ २८ ॥

तत उपनयनादारम्भ संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषवणमशक्तस्य यथाशक्ति । संवत्सरमित्यापस्तम्बे दर्शनात् ॥ २८ ॥

अथाध्याप्यः ॥ २९ ॥

चरितव्रतः पश्चादध्याप्यः ॥ २९ ॥

१ पटलः] महादेवदीक्षिताविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

९

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां
ते ब्रह्महसस्तुताः ॥ ३० ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां स्वयं च ते तथाविधा माण-
वका ब्रह्महसस्तुता ब्रह्महण इत्येवं कीर्तिता ब्रह्मवादिभिः । अतस्तस्मिंस्तच्छब्दप्रयोग-
स्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । श्मशानवच्छूद्रपतितावित्यध्ययनप्रतिषेधो वक्ष्यते । ततश्च यथा ब्रह्म-
हसमीपे नाध्येयमेवमेषामपीति ॥ ३० ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

तेषामेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनं मातृपितृपुत्रदारशरिररक्षणार्थमपि वर्जयेत् ।
यद्यपि रक्षा सर्वतः प्रग्राह्येति वक्ष्यते, भोजनमुद्यच्छ्रुतमपि वर्जयेत् । अपि दुष्कृत-
कारिण इति सत्यपि वचने विवाहं वर्जयेत् । यद्यपि स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपीति मानव-
वचनं च ॥ ३१ ॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३२ ॥

इच्छतामिति वचनान्न बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्याः ॥ ३२ ॥

यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेव संवत्सरम् ॥ ३३ ॥

यथा प्रथमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः काल एवमस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः कालः । अथोप-
नयनं तत उदकोपस्पर्शनमिति पूर्ववच्छेषमापस्तम्बदर्शनाच्च ॥ ३३ ॥

प्रतिपूरुष संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ ३४ ॥ (ख० १)

यदि पितृवानुपेतः स्यात्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वय-
मपि यथाकालमनुपेतस्ततः संवत्सरानिति ॥ ३४ ॥ (ख० १) ॥

अथोदकोपस्पर्शने मन्त्राः—

सप्तभिः पावमानीभिर्द्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्द्यजुष्पवित्रेण
सामपवित्रेणाऽऽङ्गिरसेनेति ॥ ३५ ॥

पवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमान्यः । यजुष्पवित्रेण आपो अस्मान्मातरः
शुन्धयन्तु' इत्येतेन । सामपवित्रेण कया नश्चित्र आभुवादिति तृचेन गीतेन वामदेव्येन
साम्ना आङ्गिरसेन ह२मः शुचिषदित्येतेन । एतैरञ्जलिना शिरस्यपोऽवसिञ्चेत् ॥ ३५ ॥

अपि वा व्याहृतिभिरेव ॥ ३६ ॥

पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ।

अथाध्याप्यः ॥ ३७ ॥

गतम् । अथ यस्य पिता पितामह इत्युपक्रमे यस्थेत्येकवचनमन्तेऽपि अथाध्याप्य इति, मध्ये तु ब्रह्महसस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनं तत्रोपक्रमो-
पसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविध-
माणवकबहुत्वापेक्षमित्यवोचाम ॥ ३७ ॥

अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते
श्मशानसस्तुताः ॥ ३८ ॥

प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथाकालमितिते तथाविधा
माणवकाः श्मशानसस्तुताः । तेन श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासादित्यध्ययननिषेध एषा-
मपि संनिधौ भवति ॥ ३८ ॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषा-
मिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं
ब्रह्मचर्यं चरेत्तत उपनयनमथोदकोपस्पर्शनं पाव-
मानी(न्यादि)भिः ॥ ३९ ॥

गतम् । पावमानी(न्यादि)भिरित्यनेन प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानित्येतदपि द्रष्ट-
व्यम् ॥ ३९ ॥

अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ४० ॥

गृहमेधो गृहशास्त्रं गृहस्थस्य धर्मो वा ॥ ४० ॥

नाध्यापनम् ॥ ४१ ॥

कृत्स्नस्य वेदस्य किंतु गृह्यमन्त्राणामेव ॥ ४१ ॥

ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽ-
तिक्रमे ॥ ४२ ॥

तत एवं कृतप्रायश्चित्ताद्गृहस्थीभूताद्यो निर्वर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्त-
व्यः । कथं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरित्वेत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ ४३ ॥

ततस्तु यो निर्वर्तते तस्य प्रकृतिवत् । यथाप्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य पितु-
रारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं धर्मशास्त्रैस्तूहितव्यम् । निरूपितमु-
पनयनम् ॥ ४३ ॥

अथाध्ययमविधिः—

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिणो वासः ॥ ४४ ॥

एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणः संततमाचार्यकुले वासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि व्रतानि चरितुं नित्यमाचार्यकुले वस्तव्यमिति उक्तं भवति ॥ ४४ ॥

तत्र कालः—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ ४५ ॥

चतुर्णां वेदानामेषोऽध्ययनकालः । एवं च प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ॥ ४५ ॥

एषः कालः—

षादोनम् ॥ ४६ ॥

स एव एष कालः पादोनं वा प्रत्येतव्यः । पादेनोनं पादोनम् । प्रकृत्यादित्वात्पादेनेति तृतीया । तद्वत्षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव नव ॥ ४६ ॥

अर्धोनम् ॥ ४७ ॥

ऊनमित्येव समस्तचतुर्विंशतिवर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ ४७ ॥

त्रिभिर्वा ॥ ४८ ॥

पादैरूनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादश वर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥ ४८ ॥

द्वादशावरार्धम् ॥ ४९ ॥

अवरार्धशब्दोऽवरमात्रेत्वस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादश वर्षाण्यवरा मात्राऽवरमानं न्यूनमानं यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् । पूर्वणैव सिद्धे ब्रह्मचार्यतिमेधावितया चतुरो वेदानितोऽल्पीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येतावत्कालं गुरुकुले वस्तव्यम् । यावद्ग्रहणमित्यस्मिन्नपि पक्षे नातित्वरितेन स्नातव्यमिति । एवमर्थमिदमारभ्यते । एवमेकस्य वेदस्य ब्रह्मचर्यमवश्यंभावीत्यर्थात्सिद्धम् । गृह्ये षट्त्रिंशत्कालो नोक्तोऽत्र तु द्वादशन्यूनोक्तस्तस्माद्विकल्पार्थमेकवाक्यता । मन्त्रपुराह—

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् ।

तद(र्ध)िकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वेति ॥

त्रयाणां वेदानां षट्त्रिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदधिकं त्रयाणामष्टादश । एकैकस्य षट् । पादिकं वा त्रयाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । ग्रहणान्तिकमेवेत्येकैकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वं नियमो न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्ये द्वादश द्वादशैकैकवेदार्थं यथाकामं यावद्ग्रहणपक्षोऽपि तुल्यं विकल्पते । अपरे जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधपरिहारायाष्टाचत्वारिंशन्मिति पक्षमाधानानधिकारिणि मन्यन्ते । पक्षान्तराणि तु अधिका-
रिषु ॥ ४९ ॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ ५० ॥

ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवस-
मात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यसमीपे वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति
वचनाश्रैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेऽपि न दोषः । यद्वा भोजननिवृत्तिरेवोपवासः ।
परलोकायोपवासः परोपवासः । स विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य न दोष इति । अत्र
पक्ष आहिताग्निरनष्ट्वानित्यादिविद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥ ५० ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ ५१ ॥

ब्रह्म वेदस्तदर्थं यद्ब्रतं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यमधिक्रियते ॥ ५१ ॥

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ ५२ ॥

आचार्याधीनतया स्थातव्यमिति विधिरनधीयानस्याप्युपनयनानन्तरम् । अन्यत्र
पतनीयेभ्य इति विशेषवक्ष्यामीति पतनीयेभ्य इति कारणे (करणे) कृत्यप्रत्ययः ।
कृत्यल्युटो बहुलमिति । अस्मदरातिं ब्राह्मणं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न
कुर्यात् ॥ ५२ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ ५३ ॥

आचार्येण प्रयुक्तोऽप्ययुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्, वाचा प्रातिकूल्यमकुर्वन् ।
अत्र गुरुराचार्यः ॥ ५३ ॥

अधासनशायी ॥ ५४ ॥

आसनमुपवेशनं भावे ल्युट् । शयनं शायः । भावे घञ् । अध आसनशायौ यस्य
सोऽधासनशायी । नित्ययोगार्थमिन्द्रप्रत्ययोऽन्यथा बहुव्रीहिणैवालम् । गुरुसंनिधावध
आसीताधः शयितेत्युक्तं भवति । अधः शब्दस्य सर्वर्णदीर्घश्छान्दसोऽकारलोपश्च ।
अपपाठो वा । तृणेषु प्रस्तरेषु वाऽऽसनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ ५४ ॥

नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ ५५ ॥

अनुदेश्यं श्राद्धान्नं देवतार्थं वोद्दिष्टं न भुञ्जीत । अप्रे न दोषो ब्रह्मचार्यत्वेन
कल्पितत्वात् ॥ ५५ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ ५६ ॥

न भुञ्जीतित्येव । क्षारलवणादीनि गृह्ये भोक्तव्यानीति उक्तं तत्फलार्थिने
निषेधो न भोक्तव्यानीति क्षारलवणानाम् । इक्षुविकाराः क्षाराः । लवणानि सामुद्रा-
दीनि ॥ ५६ ॥

अदिवास्वापी ॥ ५७ ॥

दिवा न स्वप्यात् ॥ ५७ ॥

अगन्धसेवी ॥ ५८ ॥

चन्दनादिगन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ ५८ ॥

मैथुनं न चरेत् ॥ ५९ ॥

उपचारः क्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

एकशय्यासनक्रीडाश्चुम्बनालिङ्गने तथा ॥

इत्यादेः सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ ५९ ॥

उत्सन्नश्लाघः ॥ ६० ॥

श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः । एवंभूतो भवेत् । अक्षणादिना मुखादिकमुज्ज्वलं न कुर्यादिति ॥ ६० ॥

अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ ६१ ॥

विना शिरसा मु(सु)खार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥ ६१ ॥

प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसंदर्शे ॥ ६२ ॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तानि अङ्गानि तानि मृद्भिः प्रक्षालयेद्यावद्गन्धलेपश्चापैति । तदपि गुरोरसंदर्शे यत्र स्थितो गुरुरमुं न पश्यति तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहणम् ॥ ६२ ॥

नाप्सु श्लाघमानः स्नायात् ॥ ६३ ॥

स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किंतु दण्डवत्प्लेवेत् । स्नानोद्यैर्द्रव्यैर्मलापकर्षणं श्लाघा, क्रीडा वा जले ॥ ६३ ॥

जटिलः शिखाजटो वा स्याद्वापयोदितरान् ॥ ६४ ॥

सर्वकेशानां जटा अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान्वापयेन्नापितेन ॥ ६४ ॥

त्रिवृन्मौञ्जी मेखला ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ६५ ॥

मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत् त्रिगुणा । एवं भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति । सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां कर्तव्या । तद्धितार्थे गुणभूतानामपि मौञ्जानामेताद्विशेषणम् ॥ ६५ ॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ६६ ॥

स्यष्टम् ॥ ६६ ॥

मौञ्जी वाऽयोमिश्रा ॥ ६७ ॥

अथवा अयोमिश्रा क्वचित्कालायसेन बद्धा मेखला ॥ ६७ ॥

आवीसूत्रं वैश्यस्य सैरी तामली वेत्येके ॥ ६८ ॥

अविरूर्णायुः । तत्संबन्धिनी उर्णा आवी । तत्कृतेन सूत्रमावीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति । सैरी सीरवाहयोक्त्ररज्जुः । तमालो वृक्षस्तस्य त्वचा ग्रथिता तामली ॥ ६८ ॥

बैलवः पालाशो वा दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः
स्कन्धजोऽवाङ्ग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो
वा वैश्यस्य वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उप-
दिशन्ति ॥ ६९ ॥

गृह्ये गता एव केचिद्विकल्पाय स्मार्यन्ते ॥ ६९ ॥

वासः ॥ ७० ॥

वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वासः ॥ ७० ॥

वक्ष्यते—

शाणीक्षौमाजिनानि ॥ ७१ ॥

शाणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमा अतसी तस्य विकारः क्षौमम् । श्वेतपट्टाख्यो वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मध्यस्य पशोः । त्रीण्येतानि वर्णविशेषेण वासांसि ॥ ७१ ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥ ७२ ॥ (ख०२)

वस्त्रं कापासं तच्च काषायं कषायेण रक्तं पूर्ववत् ॥ ७२ ॥ (ख०२)

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ ७३ ॥

माञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥ ७३ ॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ ७४ ॥

हारिद्रया रक्तं हारिद्रं वैश्यस्य । एतान्युत्तरियाणि ॥ ७४ ॥

हारिणमैण्यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ७५ ॥

वस्ताजिनमिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । अजिनमुत्तरमुत्तरया इत्युपनयने यदजिनं धार्यमुक्तं तद्धारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारः । ऐण्यं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐण्यम् । एण्या ढञ् । द्विविधा एण्यः कृष्णा गौराश्च । अतो विशेप्यते कृष्णमैण्यमिति ॥ ७५ ॥

अस्मिन्पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायीः स्यात् ॥ ७६ ॥

कृष्णं चेद्विभूयान्न केवलं हारिणं तस्मिन्नुपस्तीर्णे नाऽऽसीत् न च शयीत् । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाहस्तु अधासनशायीत्यत्र कृतः ॥ ७६ ॥

रौरवः राजन्यस्य ॥ ७७ ॥

रुरुर्बिन्दुमान्मृगः ॥ ७७ ॥

वस्तुजिनं वैश्यस्य ॥ ७८ ॥

वस्तुश्लामः ॥ ७८ ॥

आविकः सार्ववर्णिकम् ॥ ७९ ॥

अविरुर्णायुः । स एवाऽऽविकः । तस्य चर्माऽऽविकम् । तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । तस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७९ ॥

कम्बलश्च ॥ ८० ॥

अयमप्याविक एव प्रावरणः सर्वेषाम् ॥ ८० ॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्तीत्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि तत्र काम-
वशेन विषेशमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत् क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवो-

भयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मण*वृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रिय+वृद्धिः ॥ ८१ ॥

अथ स्वपक्षमाह —

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ ८२ ॥

उत्तरमुत्तरीयमाजिनमेव धारयेत् ॥ ८२ ॥

न गायेत्र रोदेत् ॥ ८३ ॥

गानं सामव्यतिरिक्तं न कुर्यात् । अश्रूणि न मुञ्चेत् ॥ ८३ ॥

अनृत्तदर्शी ॥ ८४ ॥

न नृत्तं पश्येत् ॥ ८४ ॥

सभाः समाजाश्चागन्ता ॥ ८५ ॥

द्यूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायाः समाजाः । ताः सभाः समाजांश्च
ताच्छील्येन नो गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥ ८५ ॥

अजनवादशीलः ॥ ८६ ॥

जनवादः परिवादो लोकवार्ता वा तच्छील्यो न स्यात् ॥ ८६ ॥

रहःशीलः ॥ ८७ ॥

सति संभवे रहःशीलः स्यात् ॥ ८७ ॥

गुरुरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ ८८ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरुरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि
न कुर्यात् ॥ ८८ ॥

स्त्रीभिर्यावदर्थसंभाषी ॥ ८९ ॥

स्त्रीभिः सह यावत्प्रयोजनमेव संभाषेत न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिचिरम् । बलवा-
न्निन्द्रियग्रामो बिद्वांसमपि कर्षतीति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ ८९ ॥

मृदुः ॥ ९० ॥

क्षमावान् ॥ ९० ॥

शान्तः ॥ ९१ ॥

इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमः । तद्वाञ्छान्तः ॥ ९१ ॥

दान्तः ॥ ९२ ॥

विहितेषु कर्मसु दमः । तद्दान् ॥ ९२ ॥

हीमान् ॥ ९३ ॥

हीलज्जा ॥ ९३ ॥

दृढसिद्धिर्धृतिः ॥ ९४ ॥

निश्चितफलः फले निश्चयवान् । अथवा फलद्वयमात्रे दृढां सिद्धिं मन्यमानो न
हृष्येन्न विषीदेत् ॥ ९४ ॥

× शुभकर्मणः फलं लाभः । अशुभकर्मणः फलं हानिः । एतत्फलद्वयमित्यर्थः । तत्फलद्वयमनि-
श्चितमपि बलादापतत्येवेति मत्वा लाभे न हृष्येत्, हानौ न विषीदेत् । किंतु धैर्यमेवाभिलम्ब्य
स्तिथः स्यादिति तात्पर्यम् ।

अग्लानिः ॥ ९५ ॥

उत्साहसंपन्नः ॥ ९६ ॥

अक्रोधनः ॥ ९६ ॥

न कस्मैचित्कुप्येत ॥ ९६ ॥

समाहितः ॥ ९७ ॥

स्वस्थान्तःकरणः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मचारी ॥ ९८ ॥

गतम् ॥ ९८ ॥

अनसूयः ॥ ९९ ॥

पराम्बुदवानुसंतापोऽसूया । तच्छीलो न स्यात् ॥ ९९ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरवे सायंप्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्ष-

माणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिशस्ताच्च ॥ १०० ॥

अपपात्राः प्रतिशोभजा रजकादयः । अबगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि चातुर्वर्ण्यैः सह । अभिशस्तान्वक्ष्यति अथ पतनीयानित्यादिना । तानुभयान्वर्जयित्वाऽन्यत्र भिक्षेत । तत्र च भिक्षमाणः सर्वं लाभं यच्च यावच्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्वं ममायया गुरव आहरेत् । एवमहरहः कुर्वन्सायंप्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं चरेत् कुर्यात् । सायंप्रातरिति वचनात् सायंगृहीतेन प्रातराशो नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ १०० ॥

अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते—

स्त्रीणां प्रत्याचक्षणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां पशून्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमिति वृङ्क्ते तस्माद्दु ह वै ब्रह्मचारिसंघं चरन्तं न प्रत्याचक्षी तापि हैष्वेवंविध एवंचरतः स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ १०१ ॥

व्याख्यातः समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी । याभिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचक्षणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरर्जितं धर्मदत्तं च दानैरर्जितं हुतं दर्विहोमैश्च गार्ह्यैरर्जितं सर्वमेव धर्मं वृङ्क्ते आच्छिनन्ति । यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मचारिसंघं धर्मं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उहवै इति निपातो वाक्यालंकारार्थः । अपिहि शब्दो

कदाचिदित्येवमर्थं द्योतयतः । एषु संघीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवविधः समाहित
एवंव्रतः स्यात् । अथ ब्रह्मचर्यविधिरित्यारभ्य यानि व्रतान्युक्तानि तैस्तद्वान्ब्रह्मचारी
स्यात् । संभावने लिङ् । संभवेत् । तस्मान्न प्रत्याचक्षितित्येवं पैङ्ग्यब्राह्मणं
भवति ॥ १०१ ॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ १०२ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तल्लिङ्गाभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यं किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव ।
दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव [न] तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् ॥ १०२ ॥

भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ १०३ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा भिक्षेत । भवति भिक्षां देहीति ॥ १०३ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः ॥ १०४ ॥

भिक्षां भवति देहीति राजन्यो भिक्षेत ॥ १०४ ॥

भवदन्त्यया वैश्यः ॥ १०५ ॥

भिक्षां देहि भवतीति ॥ १०५ ॥

सर्वं लाभमाहरन्गुरव इत्युक्तम् । अथाऽऽहृत्य किं कर्तव्यमित्यत आह—

तत्समाहृत्योपनिधाय गुरवे प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तद्वैसं समाहृत्य समीपे निवायाऽऽचार्याय प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति ॥ १०६ ॥

तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

तेनाऽऽचार्येण प्रदिष्टं सौम्य त्वमेवं भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ १०७ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ १०८ ॥

यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसंनिहितः स्यात् तत आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यत्कुलं भार्या-
पुत्रादि तस्मै प्रब्रूयात् । तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ १०८ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ १०९ ॥

तैः सकुल्यैः सह गुरोर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् । तैः प्रदिष्टं
भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह—असंनिधौ तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्य
इति ॥ १०९ ॥

+ ब्राह्मणादिना ब्रह्मचारिणा स्वसजातीयगृहेष्वेव भिक्षितव्यम् । तदुक्तं व्यासेन—ब्राह्मणक्ष-
त्रियविश्वश्रैयुर्भैक्षमन्वहम् । सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा ॥ इति सा च भिक्षा पक्वानस्य
सजातीयगृहेषु इत्यर्थः । कलौ क्षत्रविशोरभाषणं पक्वानभिक्षायाः सार्ववर्णिकत्वप्रसक्तिः । सार्ववर्णिक-
भिक्षायां युगान्तरपरत्वमात्रपरत्वं वा बोध्यम् ।

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ११० ॥

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् । आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा प्रोषितो भिक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणप्रोषितविधिरप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति ॥ ११० ॥

प्रोषितो भिक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ १११ ॥

प्रोषितशिष्य आचार्यप्रयोजनः स्वप्रयोजनो वाऽऽचार्यकुलश्रोत्रियामावे भिक्षातः किञ्चिदादायाग्नौ +प्रक्षिप्य भुञ्जीत ॥ १११ ॥

भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेत् ॥ ११२ ॥

अमत्रं भोजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानात् । स्वयमेव प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ११२ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ११३ ॥

यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भुञ्जीत ॥ ११३ ॥

अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ११४ ॥

भोजने प्रवृत्तो यदि भोक्तुं न शक्नुयात्तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ११४ ॥

अप्सु वा प्रवेशयेत् ॥ ११५ ॥

प्रक्षिपेत् ॥ ११५ ॥

आर्याय पर्यवदध्याद्वा ॥ ११६ ॥

आर्यस्त्रैवर्णिकः । तस्मा अनुपनीताय पर्यवदध्यात् । सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ११६ ॥

अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ११७ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः । सोऽस्यास्तीत्यन्तर्धी । व्रीह्यादित्वादिनिः । अन्तर्धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । आशौचेषु तु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणादाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदद्यात् ॥ ११७ ॥

अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विधातुं हविरादीनि संपादयति—

* आत्मार्थमाचार्यार्थं वा प्रोषितः शिष्य इत्यर्थः । + श्रोत्रियाणां सद्भावेऽसद्भावे चेत्यादिः । अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य इत्येतदत्र न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात्—तदभावेऽग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति । यद्यपि तत्राऽऽचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्तथाऽपि न्यायसाम्याच्छिष्यप्रवासोऽपि भविष्यति ।

भैक्षं हविषा सस्तुतं तत्राऽऽचार्यो देवतार्थे ॥ ११८ ॥

भैक्षं हविष्येन संस्तुतं कीर्तितं तत्र तस्मिन्हविषि आचार्यो देवतार्थे देवकार्ये, तस्मी-
त्यर्थत्वात्तस्य ॥ ११८ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ११९ ॥

तस्य जठराग्नावाहूयमानत्वात् ॥ ११९ ॥

तं भोजयित्वा यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १२० ॥

अनुवादिषु सर्वत्र विधिः प्रकरूप्यते । तं भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नी-
यात् ॥ १२० ॥

हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ १२१ ॥

इहाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमाहरति दक्षिणा एव ताः ॥ १२२ ॥

यदन्भानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि
यथालाभमाहरति ता दक्षिणा एव । दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥ १२२ ॥

स वा एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यं प्रततः ॥ १२३ ॥

स एष एवंप्रभूतो यज्ञो ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवंकुर्वता ब्रह्मचारिणो यज्ञा
एव नित्यं क्रियन्त इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धेषुच्छिष्टं दद्यात् ॥ १२४ ॥

अस्मै शिष्यायाऽऽचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धं शास्त्रविप्रतिषिद्धमच्छिष्टं न दद्यात् ॥ १२४ ॥

किं पुनस्तत्—

यथा क्षारलवणमधुमांसानीति ॥ १२५ ॥ (ख. ३)

यथेति वचनाद्भ्रुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवंविधस्यो-
पलक्षणम् ॥ १२५ ॥ (ख. ३) ।

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ १२६ ॥

अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयस्तु प्रतिषिद्धा आचार्येण देया इत्युक्त-
मेवेति ॥ १२६ ॥

केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमपि आचर्याशेषमुपयुञ्जाना दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः
प्रमाणमिति वदन्ति तन्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ १२७ ॥

अनुमानाय प्रभवतीति आनुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्बलीयसी तद्विरोधे नानुमातुं शक्यते । अनुमानम-
बाधित इति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्ष-
ब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छिष्टव्यतिरेको वि-
षयः संभवति तथाऽपि संकोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचाराद्यु-
क्तः ॥ १२७ ॥

ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते गृह्णाति न गृह्णातीति । तत्किमाचा-
रात्संकोचिका श्रुतिर्नानुमीयते । अत आह—

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ १२८ ॥

स्यादेवं यद्ययमाचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु कारणम् ॥ १२८ ॥

किं तत्—

प्रीतिर्ह्युपलभ्यते ॥ १२९ ॥

क्षारादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च यत्र प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र
शास्त्रमस्तीति न्यायान्न संकोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १२९ ॥

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्+ ॥ १३० ॥

स्पष्टम् ॥ १३० ॥

धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम् ॥ १३१ ॥

यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचा-
रिणो यदि धर्मो विप्रतिषिद्धो भवति मधुमांसादिमिश्रत्वेन ततो न भोज्य-
मिति ॥ १३१ ॥

सायंप्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३२ ॥

आचार्यस्य स्नानपानाद्यर्थम् ॥ १३२ ॥

सदाऽरण्यादेधानाहृत्याधो निदध्यात् ॥ १३३ ॥

सदा प्रत्यहमरण्यान्न पित्रादिगृहादेधान् काष्ठमने आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् ।
गतमेतद्गृह्ये । आहृत्याधो निदध्यात् । इदमपूर्वमध्नेनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु
पतनशङ्कया । अपर आह—आत्मनः समिदाधानार्थमाहरणमिति तदनुवादेनाधो-
निधानमभिधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति ॥ १३३ ॥

नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १३४ ॥

अस्तमित आदित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेत् । चोरव्याघ्रादिसंभवात् । समिद्धार इत्यण् कर्मणि चेति तुमर्थेऽण् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

अग्निमिद्ध्वा परिसमुह्य समिध आदध्यात्सायं प्रात-
र्यथोपदेशम् ॥ १३५ ॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्वाग्ने राशीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते । सर्वधर्माचरणार्थं सायंप्रातरादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति च ॥ १३५ ॥

सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १३६ ॥

एक आचार्याः सायमेवाग्निपूजा कार्या न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १३६ ॥

समिद्धमग्निं पाणिना समूहेन्न समूहन्या ॥ १३७ ॥

समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव समूहेन्न समूहन्या । समूहनी संमार्जनी दर्म-
निर्मिता वेदाकृतिराचारात् ॥ १३७ ॥

प्राक्तु यथाकामी ॥ १३८ ॥

प्राक्तु समिदाधानात्परिसमूहने यथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो यथाकामी ।
प्यञ् । पित्तवान्डीष् ॥ १३८ ॥

नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्यादाचामेद्वा ॥ १३९ ॥

अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथा कर्माणि
अदृष्टप्रयाजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्यात् नाप्याचामेत् ॥ १३९ ॥

अवृथाकर्मत्वादस्य पुनः प्रतिषेधः—

पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत् ॥ १४० ॥

पाणिसंक्षुब्धं कुम्भादिगतं यत्पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत् । अलाबु-
पात्रेण नालिकेरेण वा वैणवेन च मृन्मयेन वा ताम्रमयेण वा पात्रेण स्वयमाचमनमाच-
रन्ति शिष्टाः ॥ १४० ॥

* नेदं तद्याकादिषु स्वयमाचमने । यदा चापर आचामयति तदैकेन पाणिना यदावर्जितमुद-
कं तेन नाऽऽचामेत् । कितूभाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं तेनाऽऽचामेत् ।
एव च स्वयं नामहस्तेनाऽऽवर्जितेनापि नाऽऽचामेदिति तात्पर्यम् ।

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ १४१ ॥

पूर्वमादिवास्वापीत्यनेन दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनेन तु रात्रावपि यावदाचार्यो न स्वपिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं न कर्तव्येदित्यन्ये ॥ १४१ ॥

अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ १४२ ॥

अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात् । स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थायेत्यर्थः । अहरहर्नित्य-
माचार्यं गोपायेत् । किं दण्डादि गृह्णित्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि
कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि । अर्थयुक्तानि युग्मघास्रहरणादीनि ॥ १४२ ॥

स गुह्यात्संविशन्ब्रूयाद्धर्मगोपायमाजुगुपमहामिति ॥ १४३ ॥

स ब्रह्मचारी यावदुत्थानाद्यावच्च संवेशनादेवमाचार्यं गुह्यात् । संविशन्शयनं भजन्
धर्मगोपायमाजुगुपमहामिति मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यस्तमह-
माजुगुपमाभिमुख्येन रहि(क्षि)तवानस्मि । इदानीं संविशानीति मन्त्रस्यार्थः । अपर आह—
हे धर्म गोपाय रक्ष माम् । यस्माद्दहमाजुगुपमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥ १४३ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमश्च रहसि बोधयेत् ॥ १४४ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादाद्बुद्धिपूर्वं वाऽऽचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं रहसि बोध-
येत् । इत्थमयं नियम आचार्यपादेनातिक्रम्यत इति ॥ १४४ ॥

अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत् ॥ १४५ ॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यो न निवर्तेत ततः स्वयमेतस्य कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि
कर्माण्यारभेत कुर्यात् ॥ १४५ ॥

निवर्तयेद्वा ॥ १४६ ॥

प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत् ॥ १४६ ॥

अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी भवति तमाहुर्न स्वपितीति ॥ १४७ ॥

यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चादर्थे । जघन्यश्च संविशति
तं ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति धर्मज्ञा आहुः । प्रयोजनं स्वप्नं वर्जयेदिति यदुक्तं तस्या-
यमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ १४७ ॥

स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचारी भवत्यत्रैवास्य सर्वाणि

फलवन्ति कर्माण्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥ १४८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने

प्रथमः पटलः ॥ १ ॥ (ख० ४) ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन प्रकारेण प्रणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्ष-
श्चाऽऽन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति चाऽऽचार्यकुले शरीरन्यास इति । अस्यैवंविधस्य
ब्रह्मचारिणोऽत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे, सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माणि अवा-
प्तानि भवन्ति तत्फलावासिरेवैतदवाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहा-
दीनि अष्टकान्तानि तान्यप्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं
सूत्रम् ॥ १४८ ॥ (ख० ४) ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे धर्म-
सूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

नियमेषु तपःशब्दः ॥ १ ॥

आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा उक्ता अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु
द्रष्टव्यो न कृच्छ्रादिषु ॥ १ ॥

तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्त्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥ २ ॥

तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्त्रवति गृहीतं वेदं निःसार-
यति । एतस्मान्नियमातिक्रमेणाधेतुः पुरुषान्न केवलादेवैतस्मात् । किं तर्हि सहापत्या-
दपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । वोपसर्जनस्येति समावाभावे रूपम् । अपत्यादपि
ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथाऽपि पितृदोषादेव
ततोऽपि ब्रह्म निःसरति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद्गृहीतं ब्रह्म
निःसरति । ब्रह्मयज्ञादिषु प्रयुज्यमानमपि अकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवाक्षितः । स्व-
तेश्च सकर्मकस्य प्रयोगो माष्ये दृष्टः स्ववत्युदकं कुण्डिकेति । अपर आह तदतिक्र-
मेऽविद्याकर्मनियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्त्रवति ब्रह्म
निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानमिति । विद्याकर्म पतिस्त्रवति ब्रह्म च निःस्त्रवतीत्यन्ये ।
कुर्वत इति चाध्याहार्यं तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्त्रवतीति ॥ २ ॥

न केवलमकिञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं प्रत्युतानर्थकमित्याह—

कर्तृपत्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥

कर्तृशब्देन खड्गाभिधायिना नरको लक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवंभूतं विद्या-
ग्रहणं नरकहेतुर्भवति । अनायुष्यं चानायुष्करं च ॥ ३ ॥

तस्मादृषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥

अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु योनिषु न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति ।
नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्ह्यथतना अतिक्रामन्तोऽपि नियमानल्पेनैव यत्नेन चतुरो वेदान् गृह्णन्ति ।
युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियतकर्मणः फलशेषेणेत्याह—

*भ्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनःसंभवेऽपि ॥ ५ ॥

पुनःसंभवः पुनर्जन्म ॥ ५ ॥

अत्रोदाहरणम्—

अथ यथा श्वेतकेतुः ॥ ६ ॥

श्वेतकेतुर्लक्षणेनैव कालेन चतुरो वेदाङ्गग्राह । तथा च च्छान्दोग्यम्—श्वेतकेतु-
र्हाऽऽरुणेय आस तँ ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
नूच्य ब्रह्मचन्धुरिव भवति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य
महामना अमूचानमानी स्तब्ध इयायेति ॥ ६ ॥

एवं निवृत्तमातिक्रमे दोषमुक्त्वा तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—

यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्माऽप्याचार्यादुपयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव
तस्मिन्फलं भवति ॥ ७ ॥

अब्रह्मापि पररूपं कतन्तवत् । अपेर्वाऽकारलोपः । पिहितपिनद्धादिवत् ।
वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषमन्त्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्वाऽऽचार्यादुपयुङ्क्ते
गृह्णाति तस्मिन्ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥ ७ ॥

निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा संकल्प-
यन्ध्यावत्याहाभिविपर्यति वा तथैव तद्भवती-
त्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥

* अत्रोदाहरणम्— भ्रुतर्षय उच्यन्ते । × पररूपं कतन्तवदपेर्वाऽकारलोपः । पिहित-
पिनद्धादिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषमन्त्रादिकं समाहितो नियमवान्भूत्वाऽऽचार्यादिति पाठ उज्ज्वलाख्याऽस्य आसीदित्यनुमी-
यते । युक्तायुक्ते सदस्यैर्विचरणीयम् ।

अथो अपि च यत्किंच निग्रहात्मकमनुग्रहात्मकं वा संकल्पयंश्चिकीर्षन्मनसा निन्दि-
तेन शिवेन वा ध्यायतीत्यामिदमस्यास्त्विति तथैव तद्भवति । एवं यत्किंच संकल्पयं-
श्चक्षुषा पौरा(घोरे)ण मैत्रेण वाऽभिविपश्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं धर्मो लक्षणतस्त्रिवेत्याह—

गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-
वृत्तिरिति ॥ ९ ॥

यैरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि । स्वस्त्ययनि-
नाशनाम तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधम् । दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति ।
दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादीनि ।
अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणि ॥ १० ॥

कर्माणीति शेषः । एतेभ्योऽन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते । ब्रह्मचारिणा न कर्तव्या-
नीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यूजुर्मृदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥११॥

स्वाध्यायधृक् । अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिताऽविस्मर्ता । धर्मे रुचिर्यस्यासौ
धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपःशब्द इति तद्वान् । ऋजुरमायावी । मृदुः क्षमा-
वान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः । अथो यत्किंच
मनसेत्यत्रोक्तानां पुनर्वचनमादराय । तदनुष्ठाने फलभूमाऽतिक्रमे च दोषभूमेति ॥११॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभि-
वादी(ये)नासावहं भो इति ॥ १२ ॥

सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रेः पश्चिमवाममुत्तिष्ठन्नुत्थाय च समीपे तिष्ठन्गुरोः
प्रातरभिवादी(ये)ताभिवादयेऽसावहं भो इति ब्रुवन् । असावित्यात्मनो नामनिर्देशः ।
यथाऽभिवादये यज्ञशर्माऽहं भो इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातरा-
शात् ॥ १३ ॥

अन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशात्प्रातर्भोजनात्प्राङ्मानानाभिवादनमभिवादी-
(य)त ते चेत्समानग्रामे वसन्ति ॥ १३ ॥

प्रोष्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं प्रोष्य चाऽऽगत आचार्यादयो वा तदाऽप्यभिवादयी(ये)त । इदं नैमित्तिकं
पूर्वं नित्यम् ॥ १४ ॥

अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयी(ये)तेत्येव ॥ १५ ॥

अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरःसमं
राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमान आत्मनो दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याभिवादयी(ये)तोरःसमं
राजन्यो दक्षिणं बाहुं प्रसार्याभिवादयी(ये)तेति गम्यते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यसममुदर-
समं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयी(ये)त ॥ १६ ॥

प्राञ्जलिः ॥ १७ ॥

प्राञ्जलिर्यथा भवति तथाऽभिवादयी(ये)त । अञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । प्रा(सा)ञ्जलिरिति
तु युक्तः पाठः ॥ १७ ॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवादाने पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १८ ॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवाद्यितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तव्यम् । प्लुतः कर्तव्य
इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानाम् । प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति पाणिनिस्मृतिः । तत्र
वाक्यस्य टेःनुवृत्तेः । प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामयोगः । तस्य टेः प्लुतः । आयुष्मान्भव
सौम्य ३ इति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवचनान्नाम्नश्च पश्चादकारः । तथा
च मनुः—

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ इति ।

आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्त ३ अ इति प्रयोगः । शंभुर्विष्णुश्चक्रपाणिरित्येवमा-
दीनां नाम्नां संबुद्धौ गुणे कृते ' एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ '
इत्ययमपि विधिर्भवति । अन्ते अकारः । तयोर्वावाचि संहितायामिति यकार-
वकारौ च भवतः । शंभा ३ व विष्णा ३ व चक्रपाणा ३ य इति । प्रत्यभिवादाने चेति
चकारस्यार्थं न पश्यामः । तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्था अपि निपाताः
प्रयुज्यन्ते ॥ १८ ॥

उदित आदित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥ १९ ॥

उदित्त्वे त्वादित्य आचार्येणाध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणविधिनोपसंग्रहणं कुर्यात् ॥ १९ ॥

सदैवाभिवादनम् ॥ २० ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकरेणाभिवादनमेव । अयमसुवाद उत्तरया विवक्षया ॥ २० ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

अभिवादनप्रसङ्गे सदैवोपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥

किमिदमुपसंग्रहणं तदाह—

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभिमृश्य
सकुष्ठिकमुपसंगृह्णीयात् ॥ २२ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिनाऽऽचार्यस्य दक्षिणं पादमधस्तादभिमृश्य । अधःशब्द
उपरिभावे । अधस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाभिमृश्य सकुष्ठिकं सगुल्फम् । साङ्कुष्ठमित्यन्ये । उप-
संगृह्णीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । एतैकुर्यात् ॥ २२ ॥

उभाभ्यामेवोभावभिपीडयत उासंग्राह्यावित्येके ॥ २३ ॥

उभाभ्यामेव पाणिभ्यामुभावेवाऽऽचार्यस्य पादावभिपीडयतो माणवकस्थोपसंग्राह्या-
वित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति दृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी । अत्र मनुः—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यभुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

इति ॥ २३ ॥

सर्वाह्णं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥

सर्वं च तदहश्चेति सर्वाह्णम् । राजाहः सर्वाह्णम् । अहोऽह्न एतेभ्य इत्यह्ना-
देशः । अह्नोऽदन्तादिति णत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वाह्णं तदा सुयुक्तः
सुसमाहितोऽनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः । नान्तरयतीत्वनन्तरः । अध्ययनाद्यथा
नाऽऽत्मानमन्तरयति यथाऽध्ययनान्न विच्छिद्यते तथा स्यात् अध्याये स्वाध्यायकाले ।
अध्याय इत्यनुवादः ॥ २४ ॥

तथा गुरुकर्मसु मनसा चानध्याये ॥ २५ ॥

मनसा चानध्याय इति विशेषाभिधानादनध्याय इति प्रायेण पठन्ति । तत्र
नकारश्छान्दसोऽपपाठो वा । गुरुकर्मसु तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तर एव स्याद-
नध्याये ॥ २५ ॥

२ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलान्पाख्यासमेतम् ।

२६

आहूताध्यायी च स्यात् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

आचार्येणाऽऽहूतोऽधीयीत । नाध्ययने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥ (ख० ५) ।

सदा निशायां गुरुः संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य
संवाह्यानुज्ञातः संविशेत् ॥ २७ ॥

सदा प्रत्यहं निशायामतिक्रान्ते प्रदोषे संवेशयेत् । कथम् । गुरोः पादौ प्रक्षाल्य
संवाह्य च । संवाहनं पादतले हस्तेन मर्दनम् । अनुज्ञातः संविशेत् । गुरुणाऽनुज्ञातः
स्वयं संविशेत् । शयीत ॥ २७ ॥

न चैनमभिप्रसारयीत ॥ २८ ॥

एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ २८ ॥

न खट्वायाः सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ २९ ॥

यदा तु गुरुः खट्वायां निशि शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ २९ ॥

न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ३० ॥

तस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शम्बानो नाभिभाषेत । कार्योवेदनादावुत्था-
येव भाषेत ॥ ३० ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ३१ ॥

आचार्येणाभिभाषित आसीनस्तु प्रतिब्रूयात् । एतदाचार्य आसीने शयाने
वा ॥ ३१ ॥

अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ३२ ॥

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रतिब्रूयात् ॥ ३२ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेद्वायन्मनुधावेन्न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहित-
पाणिर्वाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अनुधावेदित्यन्तं स्पष्टार्थम् । उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधान्न सोपानदित्यनुवादोऽध्वापन्नास्त्विति
प्रतिवेदितुम् । आचार्यसमीपे न सोपानत्क आसीदेत् । अपि वा वेष्टितशिरा अवहितपा-
णिर्दान्नादिहस्त एवंभूतोऽपि नाऽऽसीदेत् ॥ ३३ ॥

अध्वापन्नस्तु कर्मयुक्तो वाऽऽसीदेत् ॥ ३४ ॥

अध्वानं प्राप्तोऽध्वापन्नः । कर्मणि दान्नादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः । एवंभूतस्तु
सोपानत्कादिकोऽप्यासीदेत् ॥ ३४ ॥

न चेदुपसीदेत् ॥ ३५ ॥

न चेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः कर्मयुक्तो वा तदो-
पानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ ३५ ॥

देवमिवाऽऽचार्यमुपासीताविकथयन्नाविमना वाच५ शुश्रूष-
माणोऽस्य ॥ ३६ ॥

योऽयं देवं भजते स तद्भावनयाऽऽचार्यमुपासीत । अविकथयन् । व्यर्थाः कथा वि-
कथाः । ता अकुर्वन् । अविमनाः । अविक्षिप्तमनाः । वाचमस्याऽऽचार्यस्य शुश्रूष-
माणः ॥ ३६ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ ३७ ॥

*उपस्थकरणं प्रसिद्धं तत्कृत्वा नोपासीत ॥ ३७ ॥

अनुवाति वीतः ॥ ३८ ॥

वातेऽनुवाति वीतो विपर्ययेण इत उपासीत । प्रतिवातं तु वक्ष्यमाणेन प्रतिषिध्यते ।
मनुरप्याह—प्रतिवातेऽनुवाते च नाऽऽसीत गुरुणा सह । इति ॥ ३८ ॥

अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥ ३९ ॥

पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् । पाणितलं भूमौ कृत्वा पाण्यालम्बनो नाऽऽसीत
॥ ३९ ॥

अनपश्रितोऽन्यत्र ॥ ४० ॥

अन्यत्र कुड्यादावाश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपश्रितो नाऽऽसीत ॥ ४० ॥

यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ ४१ ॥

यदा द्विवस्त्रस्तदाऽन्यतरेण वाससा यज्ञोपवीती स्यात् । अथवा सूत्रमेवोपवीतार्थ-
मित्येष विधिस्तदा न भवति ॥ ४१ ॥

अधोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ ४२ ॥

यदा त्वेष एकवस्त्रो भवति तदाऽनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येकदेशेनोत्तरी-
यम् ॥ ४२ ॥

* उपस्थ शब्द आसनविशेषं ब्रूते । आकुञ्चिस्य सव्यजानुन उपरि दक्षिणपादप्रक्षेपं कृत्वा
न पत्सुखेनावस्थानं तदुपस्थकरणमिति । उपस्थं कृत्वा (तै. आ० २।११) इत्यत्र स्पष्टमित्यर्थः ।

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ ४३ ॥

स्वयमाचार्याभिमुख आत्मानं प्रत्नभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्यमेव पश्येत् ।
आचार्यस्य पुर आर्जवेनाऽऽसीत ॥ ४३ ॥

अनासन्नोऽनतिदूरे ॥ ४४ ॥

अनासन्नश्च स्यात् । अतिदूरे वा न स्यात् ॥ ४४ ॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥

यावदन्तराल आसीन आचार्यो बाहुभ्यां प्राप्नुं शक्नुयात् तावत्यासीत ॥ ४५ ॥

अप्रतिवातम् ॥ ४६ ॥

आचार्यस्य प्रतिवातं नाऽऽसीत ॥ ४६ ॥

एकाध्यायी दक्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ ४७ ॥

यदैक एवाधीत आचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणपार्श्व उपसीदेदुपविशेत् ॥ ४७ ॥

यथावकाशं बहवः ॥ ४८ ॥

बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपविशेयुः ॥ ४८ ॥

तिष्ठति च नान्वासीत नासनयोगविहिते ॥ ४९ ॥

आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितः संभावित आसनयोगविहितः ।
नाऽऽसनयोगविहितो नासनयोगविहितः । आसनयोगेनासंभावित आचार्ये तिष्ठति च
न स्वयमासीत ॥ ४९ ॥

आसीने च न संविशेत् ॥ ५० ॥

शयनयोगाविहित इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेनासंभावित आचार्ये
आसीने स्वयं न संविशेन्न शयीत ॥ ५० ॥

चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ ५१ ॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आचार्ये चेष्टति स्वयमपि चिकीर्षन्स्यात् । किमविशेषण ।
तच्छक्तिविषये शक्तिः शक्ते विषये । यद्याचार्येण क्रियमाणमात्मनः शक्तेर्विषयो भवति ।
चिकीर्षन्निति सन्प्रत्यययोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् । नाऽऽच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितायामिच्छा,
यामाचार्यो यदनुजानीयात्कुर्यात् । अशक्तविषये तु नेच्छाऽपि प्रदर्शयितव्या । चिकी-
र्षेदिति युक्तः पाठः ॥ ५१ ॥

न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानिनमुपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोऽन्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति तमवेक्ष्यान्वक्स्थानपदमेषामिति कृत्वाऽऽचार्यस्य संनिधावन्वक्स्थानिनं नोपसंगृहीयात् ॥ ५२ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ५३ ॥

न चैनमन्वक्स्थानिनं गोत्रेणाभिजनकुलादिना कीर्तयेत्सुवीत । मार्गवोऽयं महाकुल-
प्रसूत इति ॥ ५३ ॥

न चैनं प्रत्युच्चिष्टेदनुच्चिष्टेद्राऽपि चेदस्य गुरुः स्यात् ॥ ५४ ॥

प्रत्युत्थानमपि स्वयं न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाचार्यसकाश
आसित्वा गमनायोत्तिष्ठति तदाऽनुत्थानमपि न कर्तव्यम् । यद्यप्यसावाचार्यस्य मातु-
छादिगुरुः स्यात्तदाऽऽचार्यस्य प्राचार्यसंनिपात इति पूजां वक्ष्यति तेनैव न्यायेन मातु-
छादिष्वपि प्रसङ्ग इदमुक्तम् ॥ ५४ ॥

देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ५५ ॥

किंतु देशात्त्वासनाच्च संसर्पेत् । तस्य समानार्थम् ॥ ५५ ॥

नाम्ना तदन्वेषासिनं गुरुमप्यास्मन इत्येके ॥ ५६ ॥

तस्याऽऽचार्यस्यान्वेषासिनं नाम्नैव कीर्तयेद्यज्ञशर्मन्निति । यद्यप्यसावात्मनो गुरुर्भवती-
त्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥ ५६ ॥

यस्मिंस्त्वनाचार्यसंबन्धाद्गौरवं वृत्तिरेव तस्मिन्न-
न्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ५७ ॥

यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारिन्नादिना लौकिकानां गौरवं
तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽपि आचार्ये या वृत्तिः सा कर्तव्या । अन्वक्स्थानीयेऽप्यन्वक्स्थानि-
न्येव ॥ ५७ ॥

भुक्त्वा चास्य सकाशे नाऽनुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ५८ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वाऽनुत्थायोत्थापनमकृत्वो-
च्छिष्टं न प्रयच्छेत् । आचार्याय वा पर्यवदध्यादिति यद्विहितम् ॥ ५८ ॥

आचामेद्वा ॥ ५९ ॥

न प्रत्युच्छेत् । आचमनमप्यनुत्थाय न कुर्यात् ॥ ५९ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (ख० ६) ।

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य ॥ ६० ॥ (ख० ६) ।

उत्तिष्ठेत्तूर्ण्णीं वा ॥ ६१ ॥

विकल्पः । आमन्त्र्येति लिङ्गादुत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् । आचार्यसकाश एव वाऽऽचामेत् ॥ ६१ ॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्यापेयान्न प्रेक्षेत नग्नां
स्त्रियम् ॥ ६२ ॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन्गुरोरसस्यं न पर्यावर्तेत किंतु प्रदक्षिणीकृत्यापे-
यात् । स्त्रियं प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति । तत्रग्नां नेक्षेत ॥ ६२ ॥

ओषधिवनस्पतीनाच्छिद्य नोपजिघ्रेत ॥ ६३ ॥

ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद्वृक्षाणामप्यु-
पलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पे आच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । आच्छिद्येति वचनाद्याद्यच्छिके गन्ध-
ग्रहणे न दोषः ॥ ६३ ॥

उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ६४ ॥

यानं शकटादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः—वर्जयेन्मधु-
मांसगन्धमालयदिवास्त्रपाञ्जनाभ्यञ्जनोपनच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादवादनस्नानदन्तधाव-
नहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानीति ॥ ६४ ॥

नोपजिघ्रेन्स्त्रियं मुखेन ॥ ६५ ॥

स्नातामन्त्रिणां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति वचनाद्याद्यच्छिक-
गन्धग्रहणे न दोषः ॥ ६५ ॥

न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ६६ ॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत् । अर्थियं मे स्यादिति ॥ ६६ ॥

नाकारणादुत्सृजेत् ॥ ६७ ॥

कारणं विना स्त्रियं नोपपृशेत् । कारणं यैवत्रसंनहनविस्त्रभनपतनधार-
णादि ॥ ६७ ॥

* ब्रह्मस्वलो रक्तदन्तस्त्रवादी इत्यदिति हि ब्राह्मणम् ॥ ६८ ॥

* न स्मर्येत यदि स्मर्येताण्युद्य स्मर्येतेति हि ब्राह्मणम् । स्मरतं न कुर्यात् । यदि उ-
हर्षातिरेकाद्भारयेतुं न शक्नोति तदा हस्तन मुखमपिगृह्य पिधाय स्मरतं कुर्यादिति ब्राह्मणग्रन्थे स्थित-
मित्यधिकं क्वचित् ।

रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्दसो दन्नादेशः । पङ्किल-
दन्त इत्यर्थः । एतदुभयमपि उत्सन्नश्लोघ इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते, अतिक्रमे श्रौत-
प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अनृतं चोक्त्वेति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । सत्यवादी स्यादिति
हि ब्राह्मणम् ॥ ६८ ॥

यां विद्यां गुरौ कुरुते तेऽप्यस्याऽऽचार्या ये
तस्यां गुरोर्विश्याः ॥ ६९ ॥

आत्मनो गुरौ यां विद्यां कुरुतेऽधीते तस्यां विद्यायां गुरोरे वंश्या आचार्यास्तेऽ-
प्यस्य माणवकस्याऽऽचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथाऽपि त
आचार्यवदुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं
विधिः ॥ ६९ ॥

यानन्यान्पश्यतोऽस्याऽऽचार्य उपसंगृहीयात्
तदात्वे त उपसंग्राह्याः ॥ ७० ॥

अस्य माणवकस्य पश्यतोऽस्मिन्माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य उपसंगृहीयात् ते
तस्य माणवकस्याप्युपसंग्राह्याः । किं सदा नेत्याह—तदात्वे तस्यां दशायाम् । अपर
आह—तदाप्रभृति उपसंग्राह्याः । तु शब्दात्समावृत्तेनापीति ॥ ७० ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबन्ध(द्व)-
स्तदधीना भिक्षा ॥ ७१ ॥

यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरवः
समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुत्पन्नायां यं गुरुमिदानीमनुबन्धो(द्वो) यतोऽधीते तद-
धीना भिक्षा । यच्च यावच्च लब्धं तत्तस्मै निवेदयेत् । तदुक्तश्च विनियोगः ॥ ७१ ॥

समावृत्तो यात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

कृतसमावर्तनो विवाहत्प्रागर्जितं यात्रे दद्यात् ॥ ७२ ॥

माता भर्तारं गमयेत् ॥ ७३ ॥

माता पतिं प्रापयेत् ॥ ७३ ॥

भर्ता गुरुम् ॥ ७४ ॥

सोऽपि भर्ता गुरुं प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं माणवकगु-
रुगामि युक्तम् ॥ ७४ ॥

२ पृष्ठः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाभ्याख्यासमेतम् ।

३५

धर्मकृत्येषूपयोजयेत् ॥ ७५ ॥

धर्मकृत्यानि विवाहादीनि तेषु चोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता सर्वेषामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥ ७५ ॥

कृत्वा विद्यां यावतीं शक्नुयाद्वेददक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ ७६ ॥

यावतीं विद्यां कर्तुं शक्नुयाद्वेदं वेदो वेदान्वा तावतीं कृत्वाऽधीत्य गुरवे वेद-
दक्षिणामाहरेद्द्याद्यथाशक्ति धर्मतो लब्धां न्यायार्जिताम् ॥ ७६ ॥

धर्मत इत्यस्यापवादः—

विषमगते त्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वा ॥ ७७ ॥

यदा त्वाचार्यो विषमगत आपद्गतस्तदोग्रतः शूद्रतो वा प्रतिगृह्य दक्षिणामाहरेत् ।
वैश्याच्छूद्रायां जात उग्रः । उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥ ७७ ॥

सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याऽऽहरणं

धर्म्यमित्येके ॥ ७८ ॥

सर्वदाऽऽपद्यनापदि चाऽऽचार्यार्थस्याऽऽचार्याय योऽर्थो देयस्तस्योग्रतः शूद्रतो वाऽऽ-
हरणं धर्म्यं धर्मादपेतमित्येक आचार्या मन्यन्ते । धर्म्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ॥ ७८ ॥

दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ ७९ ॥

आचार्यायैवमाहृत्य दत्त्वा न कीर्तयेदेवं मया दत्तामिति ॥ ७९ ॥

कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ ८० ॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमुपकारं कृत्वा नानुस्मरेन्नानुचिन्तयेदहो मया तत्कृत-
मिति ॥ ८० ॥

अत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥ ८१ ॥

इतिकरणादेवंप्रकाराणामात्मनिन्दादीनामपि प्रतिषेधः ॥ ८१ ॥

प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत् ॥ ८२ ॥

इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत् कुर्यात् । क्रियमाणमपि कर्म विहाय,
यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥ ८२ ॥

शास्त्रुश्चाज्ञागमादवृत्तिरन्यत्र ॥ ८३ ॥

तस्मिंश्चैव विद्याकर्मन्तमित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्त्रुः शासितुराचा-
र्यस्य सम्यङ्नाऽऽगच्छति तदा त्वस्यानागमादन्यत्र पुरुषन्तरेऽपि प्रवृत्तिर्भवति । यस्य सम्य-
गागच्छति । येषामाचार्यकरणाविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥ ८३ ॥

अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनत्पादप्रक्षालनादित्याचार्य-
वदाचार्यदारे वृत्तिः ॥ ८४ ॥

अन्यत्रेत्युभयोरिति विशेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेषेण ।
न । अन्यत्रोपसंग्रहणमुच्छिष्टाशनत्पादप्रक्षालने । इतिकरणात्पादसंवाहनादिकं वर्ज-
यित्वा । अत्र मनुः—गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभेवाद्येह पादयोरिति । गौतमस्तु—तद्भार्या-
पुत्रशिष्येषु चैव नोच्छिष्टाशनः स्नानप्रसाधनत्पादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणानीति । दार
इत्येकवचनं छान्दसम् ॥ ८४ ॥

तथा समादिष्टोऽध्यापयति ॥ ८५ ॥

आचार्येण समादिष्टो यथा नियुक्तोऽध्यापयति । तस्मिन्नाचार्यवद्वृत्तिः । अध्या-
पयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवातिदेशः ॥ ८५ ॥

वृद्धतरे च स ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरनिर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यामधिको गृह्यते । स ब्रह्मचारी
सहाध्यायी । समाने ब्रह्मणि व्रतं चरति तस्मिन्नप्याचार्यवद्वृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।

पादं स ब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥

इत्यध्ययने तदुपयोगसंभवात् ॥ ८६ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥ ८७ ॥

उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्यां वृद्धे । तदर्थं
वृद्धतर इत्यनुवर्तयन्ति । गौतमे तूपसंग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥ ८७ ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ८८ ॥ (ख० ७) ।

समावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्वामाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु
सामयाचारिकं सामयाचारप्रवृत्तिः स्यात् । समादिष्टे त्वध्यापयतीति विशेष उक्तः
॥ ८८ ॥ (ख० ७) ।

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ ८९ ॥

समावृत्तस्येति वर्तते । समावृत्तस्य ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं
तथा वक्ष्यामः ॥ ८९ ॥

माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टिन्-

पवेष्टिनी काञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ ९० ॥

माली माल्यवान् । आलिप्तमुखश्चन्दनदिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । मुखमग्रे ब्राह्मणो
लिम्पेदित्याश्वलायनः । सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तं संस्कृतं केशश्मश्रु यस्य

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

३०

स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्तोऽङ्गनेनाक्षणोः । अभ्यक्तस्तैलेन । वेष्टिनी वेष्टितशिराः । क-
टिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सोऽपवेष्टिनी । कञ्चुकमेव काञ्चुकम् । तद्वाङ्काञ्चु-
की । उपानही । ब्रह्मादित्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वाङ्पादुकी ॥ ९० ॥

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेत् वा ॥ ९१ ॥

अस्याऽऽचार्यैः पुत्रान्तस्योदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेष्वेतानि न कुर्यात्कार-
येद्वा ॥ ९१ ॥

स्वैरिर्कर्मसु च ॥ ९२ ॥

एतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ९२ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति ॥ ९३ ॥

पादप्रक्षालनं पादधावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां
विभागेनावस्थापनम् । अनुलेपनं चन्दनादिना । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नान-
भोजनमूत्रोच्चारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ९३ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोग आचार्यैः ॥ ९४ ॥

तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्य एकेनापि
द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आचार्यैः शिष्यगृहं प्रति आगतो,
यथा अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादिना परं लिप्सा यथा गम्यते तथा न
कथयेदिति ॥ ९४ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहृतोऽभ्येतो

वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ९५ ॥

अधीत्य वेदः स्नानमितीत्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृत आब-
द्धस्त्रगादिराचार्येणाऽऽहृतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेन्न विमुञ्चेदित्येके
मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि प्रतिमुञ्चति । काले यथाविध्यभिहृतमिति वचनादपरे-
द्युरारम्य प्रतिसंहरेदेव ॥ ९५ ॥

उच्चैस्तरां नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

स्वार्थे तरप् । आचार्यस्याऽऽसनादुच्चासने नाऽऽसीत् ॥ ९६ ॥

तथा बहुपादे ॥ ९७ ॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत् तथा ॥ ९७ ॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ ९८ ॥

आसने त्वासीत् । आचार्यं पीठादाबुपवेद्य स्वयं वेत्रासनादावासीत् । तद्धि भूमौ
सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ ९८ ॥

शय्यासने चाऽऽचरिते नाऽऽविशेत् ॥ ९९ ॥

आचार्येणाऽऽचरित उपभुक्ते शय्यासने नाऽऽविशेत् । शयने न शयीत् । आसने
नाऽऽसीत् । वेत्रादिष्वपि समानम् । मन्त्रविशेषेणाऽऽह— शय्यासने वाऽध्युषिते
श्रेयसां न समाचरोदिति । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् ॥ ९९ ॥

अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमध्वन्युक्तोऽन्वारोहेत् ॥ १०० ॥

यानं शकटादि, आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । छत्रं यानमिति वर्जयेदिति
पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥ १०० ॥

सभानिकषकटस्वस्तरांश्च ॥ १०१ ॥

उक्तोऽन्वारोहेदित्येव । सभाः समाजांश्चेत्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकषो
नाम कृषीवलानामुपकरणम् । कृष्टक्षेत्रं समीक्रियते येन तत् । तच्च कर्मिश्चिदारूढे
केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणाऽऽकृष्यमाणे तेनोक्तः सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यमया-
न्नाऽऽरोहेदिति । कटो धीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुोक्तः सन्नासीत् । उत्सवादावेष
आचारः । स्वस्तरो नाम पल्लवशय्या । नवस्वस्तरे सविशतीति दर्शनात् । तत्रापि गुरु-
णोक्तः सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १०१ ॥

नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १०२ ॥

गुरुणाऽनभिभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चिद्ब्रूयात् प्रियादन्यत् । प्रियं तु ब्रूयात् ।
यथा पुत्रो जात इति ॥ १०२ ॥

व्युपतोद्व्युपजापव्यभिहासोदाभिमन्त्रणनामधेयग्रह-

णप्रैषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १०३ ॥

व्युपतोदोऽङ्गुल्यादिना संघट्टनं यदाभिमन्त्रार्थं क्रियते । व्युपजापः कर्णयोर्मुहुर्ज-
ल्पनम् । वकारश्छान्दसः । अपपाठो वा । व्यभिहास आभिमन्त्रेण हसनम् । उदा-
मन्त्रणमुच्चैः संबोधनम् । यथा बधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं द्वादश्यां (शाहे) विहितस्य नाम्नो
ग्रहणम् । न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रैषणमाज्ञापनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि ।
इतिकरणादेवंप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषेधः । यथा ऽह गन्तुः—

नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत गतभाषितचेष्टितमिति ॥ १०३ ॥

आपद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १०४ ॥

आदि व्युपतोदादिभिर्यमभिप्रेतं ज्ञापयेत् । असति पुरुषान्तरे वचनेनापि बोद्धव्यो न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा-शूलतोदो मे भवति । स चाग्निना शाम्यति । न चात्र कश्चित्संनिहितः । किं करोमि मन्दमाग्य इति ॥ १०४ ॥

उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये-

सह वसन्सायंप्रातरनाहूतो गुरुदर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १०५ ॥

एकस्मिन्ग्रामे वसन् सायंप्रातरनाहूतोऽपि गुरुदर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥

प्रोष्य च तदहरागतः ॥ १०६ ॥

यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहरेवाऽऽचार्यं गच्छेत् ॥ १०६ ॥

आचार्यप्राचार्यसंनिपाते प्राचार्यायोपसंगृह्योपसंजिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १०७ ॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः । प्रपितामहवत् । यदाऽऽचार्यस्य प्राचार्यस्य च संनिपातो मेलनं भवति तदा प्राचार्याय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य स्वाचार्यमुपसंग्रहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा किंतु यथाऽऽचार्यो जानाति तथाऽवेक्षेत । अन्यथाऽदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥ १०७ ॥

प्रतिषेधयेदितरः ॥ १०८ ॥

इतर आचार्यः प्रतिषेधयेत् । वत्स भोपसंग्रहीरिति ॥ १०८ ॥

लुप्यते पूजा चास्य सकाशे ॥ १०९ ॥

अन्यस्य प्राचार्यस्य संनिधावस्याऽऽचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या । न केवलमुपसंग्रहणमेव ॥ १०९ ॥

उत्तरं समावृत्तविषयम्-

मुहुस्त्वाचार्यकुलदर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि दन्तप्रक्षालनानीति ॥ ११० ॥

वीटालोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम् । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलदर्शनार्थो गच्छेत् । यथाशक्ति गोरसापूपादि अधिहस्त्यमादाय । हस्ते भवमादाय । स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः । अपिशब्दोऽभावेऽपि विधिं द्योतयति । गोरसाद्यभावे दन्तप्रक्षालनान्यपीति । इतिशब्दोऽन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ ११० ॥

तास्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ १११ ॥

तास्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिप्रकारो वक्ष्यते ॥ १११ ॥

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः
सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

एनं शिष्यं पुत्रमिवास्याभ्युदयः स्यादित्यनुकाङ्क्षन्सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छा-
दयन्नविगूहन् सुयुक्तः सुद्वन्हितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ ११२ ॥

न चैनमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मकार्येष्यत्युपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ ११३ ॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यादनापत्सु । उपरोधोऽस्वतन्त्री-
करणम् । अनापत्स्विति वचनादापद्यध्ययनविघ्नातेनाप्युपरोधेन दोषः ॥ ११३ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-
वनैपुण्यमापद्यमानः ॥ ११४ ॥

आपद्यमान इत्यन्तर्भावित्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोरान्तर्यामिणोर्विधिव-
निहितात्मा गुरावनैपुण्यमापादयति नानेनायं प्रदेशः सम्यगुक्त इति सोऽन्तेवासी न
भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—योऽन्तेवासी वाङ्मनकर्मकायैरनै-
पुण्यमापद्यमानो गुरोर्विसदृशनिहितात्मा भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न
भवति ॥ ११४ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ ११५ ॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन
व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ ११५ ॥

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ ११६ ॥

अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत । इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ ११६ ॥

अभित्रासोपवासोदकोपस्पर्शनान्यर्दशनमिति दण्डा यथा-
मात्रमा निवृत्तेः ॥ ११७ ॥

अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन
स्नानम् । अर्दशनं यथाऽसावात्मानं न पश्यति तथा करणं गृहपवेशनिषेधः । सर्वत्र
प्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यथापराधं तदनु रूपं व्यस्ताः
सस्ताश्चाऽऽनिवृत्तेर्यावदसौ ततोऽपराधाज्जिवर्तते तावदेते दण्डाः ॥ ११७ ॥

निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरौ
भवेत्यतिसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
द्वितीयः पटलः ।

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् । कृतसमार्वतनमित्यर्थः । एवंभूतमेनमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रविवत्सति तत्रस्थेभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भव तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वा विसृजेत् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायामुज्ज्वलायां षड्विंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

==

(अथ-तृतीयः पटलः ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥

एवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अध्ययनधर्मा उच्यन्ते ।
मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रमासास्तदन्ताः स्युश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ।
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु मा वा । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीत । अधीयानश्च मासमेकं प्रदोषे नाधीयीत । प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणादूरात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥ १ ॥

* तैषीपक्षस्य रोहिण्यां विरमेत् ॥ २ ॥

गृह्योक्तेन विकल्पः । अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीते ॥ २ ॥

अर्धपञ्चमाश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्धः पञ्चमो येषां तेऽर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकांश्चतुरो मासानधीयीतेत्येवमेके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणम् । शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य चापकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य । कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनम् । पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतस्य ग्रहणाध्ययनमिति ॥ ३ ॥

* तिष्यः पुष्यः । तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी । श्रावणीवत् । तादृशपौर्णमास्युपलक्षितपौषमासौयशुक्लपक्षस्य पुष्यात्पूर्वभाविन्यां रोहिण्यां नक्षत्रे विरमेदुत्सर्जनं कुर्यादित्यर्थः । तत्प्रयोगोऽपि गृह्योक्त एवेति बोध्यम् ।

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

निगमा वणिकपथाश्चत्वारो निर्गमनमार्गा वा । नियमेन गम्यते येष्विति । तेषु सर्व-
प्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनहुहेन शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥

अनहुत्संबन्धिना शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेऽप्यधीयीत ॥ ५ ॥

श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

श्मशाने वाऽध्ययनं वर्जयेत्सर्वासु दिक्षु शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति
गम्यते । शम्या क्षिप्त्वा यावति देशे पतति ततोऽर्वागिति ॥ ६ ॥

ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नानध्यायः ॥ ७ ॥

यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वाऽध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदानीं नानध्यायः ।
अध्येतव्यमेव ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥

तथाऽध्यवसिते गृहे श्मशानं ज्ञायतेऽयं प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नाधी-
यीत । न शम्याप्रासादर्वाक् ॥ ८ ॥

श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥

शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासादर्वाङ् नाध्येयम् ॥ ९ ॥

समानागार इत्येके ॥ १० ॥

एके मन्यन्ते समान एवागारे शूद्रपतितौ वज्र्यौ न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥

शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ ११ ॥

शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवानध्यायो न समानागारे न शम्या-
प्रासादिति ॥ ११ ॥

तथाऽन्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥

शूद्रव्यतिरिक्ताऽपि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिक्रान्ता नीचवर्णगामिनी तस्यामपि
प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ १२ ॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्य

तया संभाषेत संभाष्य तु तया ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीतैवं
तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥ १३ ॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्मणेन संभाष्य पश्चात्तया संभाषेत । संभाष्य च तया ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । किमेवं सति भवति । एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युद्यो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या अपि भवति । प्रजानिःश्रेयसमिति वचनाद्विषवाभिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

अन्तःशवे ॥ १४ ॥

अन्तःशवे ग्रामे नाध्येतव्यम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चाण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

अभिनिर्हृतानां च सीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥

यदा तु शवाः सीम्न्यभिहृता भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥

संदर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा दृश्यते तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥

बाह्या उग्रनिषादादयः परिपन्थिनः । तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः । तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥

अपि सत्सु ॥ १९ ॥

विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तः । तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥

संघावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

संधिः संध्या । तस्मिन्संघावनुस्तनिते मेघगर्जिते सति सर्वा रात्रिं नाधीयीत ॥ २० ॥

वर्षर्ताविदम् ॥ २१ ॥

अन्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥ २१ ॥

स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥ २२ ॥

स्वप्नपर्यान्तम् । अन्त्यो दीर्घ उपात्त्यो ष्वस्वः । विपर्यासश्छान्दसः । अपपाठो वा । संधौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यान्तां रात्रिमनध्यायः । न सर्वांम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा ॥ २२ ॥

एवं सायंसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह—

उपव्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजाप्ती-
यादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥

उषःसमीपमुपव्युषम् । तत्र विद्युति सत्यामपरेद्युः सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदो-
षादूर्ध्वमध्येयम् । यावता कालेन शम्याप्रासादवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति
वा विजानीयात्तस्मिन्काल उपव्युषे वा विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा ।
इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥

दहे चापररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २४ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याऽऽद्योऽशो महारात्रः ।
तदन्त्यो दहः । तस्मिन्दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २५ ॥

अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तररात्रावधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एवेति ॥ २५ ॥

गवां चावरोधे ॥ २६ ॥

दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामान्निर्गमन-
निरोधः ॥ २६ ॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥

वधर्हणां चोरादीनामवरोधो यावता कालेन ते हन्यन्ते यावन्तं कालमन-
ध्यायः ॥ २७ ॥

पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठमारूढस्तत्राऽऽमीनः सन्नाधीयीत तावन्तं कालम् ॥ २८ ॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

अमावास्यासु द्वावहोरात्रौ नाधीयीत । तासु च पूर्वेषुश्चतुर्दशीषु । तथा च मनुः—
अमावास्याचतुर्दश्यौ पौर्णमास्यष्टकासु चेति ॥ २९ ॥ (ख० ९) ।

चातुर्मासीषु च ॥ ३० ॥

चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । संज्ञेषा तिसृणां पौर्णमासीनाम् । यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फाल्गुन्याषाढीकार्तिक्यः । चातुर्मास्याख्ये यज्ञे तत्र भवे च संज्ञायामण् । चातुर्मासीषु च पूर्ववद्भावहोरात्रावनाध्यायः । गौतमस्तु स्वशब्देनाऽऽह—कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासीति । पौर्णमास्यन्तरे प्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरादनध्यायः । यथाऽऽहोशाना—पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्यायः । प्रतिपत्सु न चिन्तयेदिति । एवं चतुर्दशीवर्जने शास्त्रान्तरं मूलम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतक इति ॥ ३० ॥

वैर्मणे गुरुष्वष्टक्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ ३१ ॥

विरमणमुत्सर्जनम् । तदेव वैर्मणम् । तस्मिन्वैर्मणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते । अष्टकैवाष्टक्यम् । स्वार्थं ष्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये(र्ने) कृता । उपाकरणमेवौपाकरणः । एषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरहिताः । तत्र गुरुमरणदिनादारभ्य त्र्यहाः । इतरेषु पूर्वद्युरपरद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत । अत्र गौतमः—तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमभितो वार्षिकमिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रागुत्सर्जनाद्यध्ययनं तद्धार्षिकम् । तदभितस्तस्याऽऽदावन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्रापि त्रिरात्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—उपाकरणे चोत्सर्जने च त्र्यहमनध्याय इति । मानवे च व्यक्तम्—उपाकर्माणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतमिति ॥ ३१ ॥

तथा संबन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३२ ॥

संनिकृष्टा ये ज्ञातयो भ्रात्रादयस्तेष्वपि मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनुः—

उमयत्र दशाहानि कुलेऽस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्ययश्च निवर्तते ॥ इति ।

उमयत्र जनने मरणे च ॥ ३२ ॥

मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ३३ ॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिद्यावदाशौचं तावन्तं कालमितीच्छन्ति । नेति वयम् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ३३ ॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ३४ ॥

मात्रादिष्वधिकं तावन्तं कालमहरहः स्नानमपि कार्यं न केवलमनध्यायः ॥ ३४ ॥

अनुभाविनां तु परिवापनम् ॥ ३५ ॥

अनु पश्चाद्भूता जाता अनुभाविनः । मृतापेतयाऽनुभाविनोऽवरवयसस्तेषां परिवापनमपि भवति । परिवापनं केशानां कृन्तनम् । कृत्वच इति प्राप्तस्य णत्वस्य णेर्विभाषेति विकल्पः । अन्ये तु शावदुःखमनुभाविनां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपरमाह—अनुभाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ३५ ॥

न समावृत्ता वपरेन्नन्यत्र विहारिण इत्येके ॥ ३६ ॥

विहारो यज्ञदीक्षा साऽस्यास्तीति विहारी । तस्मादन्ये ततोऽन्यत्र न समावृत्ता वपेरन्नित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु वपेरन्नेवेति ॥ ३६ ॥

तत्र वपनस्यामङ्गलत्वं गुणविधिना परिहारं च तत्तुं ब्राह्मणमुदाहरति—

तथाऽप्युदाहरन्ति रिक्तो वा एषोऽपिहितो यन्मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति ॥ ३७ ॥

रिक्तोऽन्तःशून्यो घटादिः । सोऽनपिहितः पिधानरहितो यादृशस्तादृश एष यन्मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्य पिधानमेतदयच्छिखा नावेति । अनेन चैतद्दर्शितं निषेधशास्त्रं सह शिखया वपनप्रतिषेधपरमिति ॥ ३७ ॥

कथं तर्हि सत्रेषु तु शिखाया वपनं वचनसाधर्मीत्याह—

सत्रेषु तु वचनाद्वापनं शिखाया ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके । ३९ ॥

आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः पूर्वोक्तः ॥ ३९ ॥

श्रोत्रियसंस्थायामपरिवत्सगायामेकाम् ॥ ४० ॥

श्रोत्रियं वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णवत्सराः श्रुतायामेकां रात्रिमेकाहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद्दुर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥ ४० ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ ४१ ॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरणं एवमनन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति ॥ ४१ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगौसमानोऽधीयानो वाऽनुज्ञाप्याधीयीताध्यापयेद्वा ॥ ४२ ॥

प्रश्ने-
परिवा.
गेर्वि-
अपरं
वृत्ता

सटलः] महादेवदीक्षितविरचितौज्वलाख्याख्यासमैतम् ।

४७

श्रोत्रिय आमतेऽध्येतुकामेऽधीय नश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत । अध्यापनमपि श्रोत्रिये
सनिहित एवमेव ॥ ४२ ॥

गुरुसंनिधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वाऽधीयीताध्या-
पयेद्वा ॥ ४३ ॥

गुरुसंनिधौ विशेषो यदधीहि भो इत्येनमनुज्ञाप्याधीयीत । स्वयमाचार्यो गुरा-
वाचार्येऽधीहि भो इत्यनुज्ञाप्याध्यापयेत् । गुरुश्लिष्ययोर्गुरावुभयोरप्यधीहि भो
इति ॥ ४३ ॥

उभयत उपसंग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य
च ॥ ४४ ॥

उभयतोऽध्ययनस्याऽऽदावन्ते चोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । अध्येतुकामस्याऽऽदावधी-
त्यान्ते ॥ ४४ ॥

अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमु-
त्सृज्याधीयीत ॥ ४५ ॥

बहुवचनमन्त्रम् । अधीयानेषु वा यत्रान्यो व्यवेयादध्येतृणामन्तरा गच्छे-
त्तनाधीहि भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् ।
अधीयीरन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्वगर्दभनादाः सलावृक्केकसृकोलूकशब्दाः सर्वे
वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥ ४६ ॥

शुनां गर्दमानां बहूनां नादाः । बहुवचननिर्देशात् । सलावृक्की वृक्जात्यवान्तरभेदः ।
कोष्ठीत्यन्ये । लिङ्गस्याविशसितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । इन्द्रो यतीन्सालावृक्केभ्यः
प्रायच्छदित्यादिनिर्देशात् । सर्वत्राऽऽदिस्वरो दीर्घः स एवायं विकृतः प्रयुक्तः । एक-
सृक इत्येकचरः सृगालः । उलूको दिवाभीतः । एषां च शब्दाः । वादितानि वादि-
प्राणि वीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दा रोदनशब्दा गीतशब्दाः सामश-
ब्दाश्च । एते श्रूयमाणा अनध्यायहेतवः ॥ ४६ ॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥ ४७ ॥

वेदान्तरसकाशे साम नाध्येयम् । गीतिषु सामाख्या तद्योगाद्देवोऽपि सामो-
च्यते ॥ ४७ ॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यावत्वा वा सःसृज्यन् ॥ ४८ ॥

आक्रोशपरीवादिषु सर्वेषु च शब्दकर्मसु अनध्यायः । यावता वाऽध्ययनशब्दे
संबन्धं गच्छेरन् ॥ ४८ ॥

छर्दयित्वा स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ४९ ॥

वमनं कृत्वा स्वप्नान्तं यावत्तावन्नाधीयीत ॥ ४९ ॥

सर्पिर्वा प्राश्य ॥ ५० ॥

अथवा सर्पिः प्राश्याधीयीत ॥ ५० ॥

पूतीगन्धश्च ॥ ५१ ॥

पूतीगन्धो दुर्गन्धः । स चोपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ ५१ ॥

भुक्तं चाऽऽत्मसंयुक्तम् ॥ ५२ ॥

यत्पक्वं कालपाकेनाम्लं जातं शुक्तम् । तद्भुक्तं यावता कालेनाऽऽत्मसंयुक्तं स्वोदरस्य
मजीर्णं यावद्यावत्तदनुगुण उद्धारो वा तावदनध्यायहेतुः ॥ ५२ ॥

प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ५३ ॥

तेनाधीत्यैव भुञ्जीत ॥ ५३ ॥

प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ ५४ ॥

भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदकौ पाणी आद्रौ, तावन्नाधीयीत । केचिद्भुक्त्विति
नानुवर्तयन्ति ॥ ५४ ॥

प्रेतसंकलृप्तं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ५५ ॥

यो मृतोऽसपिण्डीकृतः स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर्नाधीयीत ।
प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धालेषश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् । इति ॥ ५५ ॥

आ च विपाकात् ॥ ५६ ॥

यदि तावता कालेन तदन्नं विपक्वं जीर्णं न भवति तदाऽऽविपाकाच्च
नाधीयीत ॥ ५६ ॥

अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥ ५७ ॥

जीर्णेऽजीर्णे च तस्मिन्नाश्राद्धेनाग्नेन पर्यवदध्यात् । तस्योपर्यश्राद्धमन्नं भुञ्जीते
स्युक्तं भवति । केचिदत्राश्राद्धेति वचनात्पूर्वत्रापि प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं
मन्यन्ते ॥ ५७ ॥

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ ५८ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डव्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर-
नध्यायः । अपर आह— भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणं काण्डोपा-
करणेऽमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ ५९ ॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥ ५९ ॥

मनुष्यप्रकृतीनां च (ख० १०) । देवानां यज्ञे

भुक्त्वेत्येके ॥ ६० ॥

मनुष्या भुक्त्वा प्रकृष्टेन तपसा ये देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । ब्राह्मे
पुराणे कुबेरनन्दीश्वरकुमारादयः । तेषां यज्ञे तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोष-
महरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखदेवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ६० ॥

प्रेतसंकल्लसमित्यस्यापवादमाह—

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नानध्यायः ॥ ६१ ॥

पर्युषिता राज्यन्तरिताः प्रतिग्राह्याः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेषु अद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु
नानध्यायः । तथाऽऽममांसेन तदहर्भक्षितेन नानध्यायः । पर्युषितेनेत्यन्ये । पर्युषितै-
रिति वचनात्तदहर्भुक्ताः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ६१ ॥

तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ६२ ॥

ओषधिग्रहणेन ब्रह्मियो गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेनापि वृक्षग्रहणम् । तेषां मूलैः फलैः
सुरादिभिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ६२ ॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य धानुवाक्यं कुर्वीत न
तत्तदहरधीयीत ॥ ६३ ॥

यस्मिन्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपल-
क्षणम् ॥ ६३ ॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य च तां
विद्याम् ॥ ६४ ॥

अनेकवेदाध्यायी यदैकवेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकर-
णोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । उक्तं गृह्ये पारायणाविधानातिदे-
शेन । तां विद्यामिति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ६४ ॥

वायुर्घोषवान्भूमौ वा तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र
धाराः प्रवहेत् ॥ ६५ ॥

घोषवान् कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य गम-
यतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा देवे धाराः प्रवहेत् क्षिपेत् । यत्र देश एन्विषो वायु-
स्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत । अत्र मनुः—कर्णश्रावेऽनिले रात्रौ दिवा यां(पां)-
सुसमूहन इति ॥ ६५ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिद्धे—

ग्रामारण्ययोश्च संधौ महापथे च गतो विप्रोऽप्य च
समध्ययनं तदहः ॥ ६६ ॥

यदा सहाधीयानाः कारणवशात्प्रवसेयुः के(कदा)चिच्चाऽऽचार्येण संगतास्तदा सम-
ध्ययनं सहाधीयमानं तदहर्नाधीयीत । विप्रोऽपितानां पुनर्यदहर्मेहनं तदहर्नाधीयीते-
त्यन्ये ॥ ६६ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥ ६७ ॥

नाधीयीतेत्येव ॥ ६७ ॥

तत्रोदाहरणम्—

यथा पादप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानुलेपनानीति
तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा संधयोः ॥ ६८ ॥

स्वैरिकर्मसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनं च वर्जयेत् । ज्योतिषोर्दर्शनादुभे संध्ये
तयोः । तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राप्यनुवृत्तिः ॥ ६८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदासिद्धे—

तथा वृक्षसमारूढोऽप्सु वाऽवगाढो नक्तं चापावृत्ते
दिवा चापिहिते ॥ ६९ ॥

विवृतं द्वारमपावृत्तम् । तत्र नक्तं नाधीयीत । संवृतं द्वारमपिहितम् । तत्र दिवा नाधी-
यीत ॥ ६९ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥ ७० ॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्दे-
नापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवाक्षितः । तयोस्तदहरनुवाका-

ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्मूने न दोषः । अपर आह—अनुवाकग्रहणान्मन्त्र-
ब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधो नाङ्गनामिति ॥ ७० ॥

नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ ७१ ॥

नित्यं प्रश्नाध्ययनं यस्य स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्याविधिना । उक्तविधेरन्यो
विधिरविधिः । तेनाविधिना । वक्ष्यमाणप्रकारेण विधिनाऽनुवाकाध्ययनं विहितम् ।
यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथाऽपि केनचिदङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन
विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । स्नातकव्रतलोपेऽपि प्राय-
श्चित्तममोजनम् ॥ ७१ ॥

तस्य विधिः ॥ ७२ ॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिरुच्यते ॥ ७२ ॥

अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे
स्वाध्यायमधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ ७३ ॥

अकृतप्रातराशोऽकृतदिवाभोजनः । उदकान्तमुदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जना-
दिना शुद्धः शुचौ देशे प्राच्यामुदीच्यां प्रागुदीच्यां दिश्यच्छदिदेशेऽधीयीत यथाध्यय-
नमुत्सृजन् यथापाठमनुसङ्गमुत्सृजन्नादित आरभ्य प्रथमादिष्वहःसु अधीयीत । द्विती-
यादिषूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचोच्चैरित्यर्थः ॥ ७३ ॥

मनसा चानध्याये ॥ ७४ ॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ ७४ ॥

विद्युति चाभ्यग्रायां स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने
नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ ७५ ॥

विद्युति अभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्ना चाम्यग्रे । अप्रायत्य आत्मनोऽशुचि-
भावे । प्रेतान्ने च भुक्ते । नीहारे नीहारो हिमानी तस्मिंश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्त-
मध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ ७५ ॥

श्राद्धभोजन एवेत्येके ॥ ७६ ॥

एक आचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विद्युदादिषु ॥ ७६ ॥

विद्युत्स्तनयित्नुर्दृष्टिश्चापत्नी यत्र संनिपतेयुरुग्रह-
मनध्यायः ॥ ७७ ॥

अपतीं यथा—यस्मिन्देसे यो वर्षकालस्ततोऽन्यत्रापर्वुः । तत्र यदि विद्युदादयः संनि-
पतेयुः समुच्चिताः स्युस्तत्र ऋहमनध्यायः ॥ ७७ ॥

यावद्ब्युदका भूमिरित्येके ॥ ७८ ॥

यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्येके म-
स्यन्ते ॥ ७८ ॥

एकेन द्वाभ्यां वै तेषामाकालम् ॥ ७९ ॥

विद्युदादीनां मध्य एकेन द्वाभ्यां वा योग आकालमनध्यायः । परेद्युरागतस्य कालस्य
प्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलनेऽवस्वान् उल्काया-
मग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमा-
कालम् ॥ ८० ॥

सूर्याचन्द्रमसोरिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचलने भूमिकम्पे । अव-
स्वाने निर्घाते । उल्कायामुल्कापाते । अग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु सर्वासां विद्यानां

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्युक्तानां सार्वकालिकमृतौ चापतीं चाऽऽकालमनध्यायः । अत्र सर्वासामिति वचना-
दन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ ८० ॥

अभ्रे चापतीं ॥ ८१ ॥

अपतीवभ्रं दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमनध्यायः ॥ ८१ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुषि प्रतिसूर्यमत्स्य-
[श्च] वाते पूतीगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावन्तं
कालम् ॥ ८२ ॥

एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः
प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो
लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्ययनम् । वाते घोषवति ।
पूतीगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्रगर्दभादीनामुपलक्ष-
णम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव गर्दभादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वत्र
पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ ८२ ॥

मुहूर्ते विरते वाते ॥ ८३ ॥

वाते तु घोषवति विरते मुहूर्तमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तः ॥ ८३ ॥

सलाह्वयामेकमृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥ ८४ ॥

तावत्कालमित्यस्यापवादोऽयम् ॥ ८४ ॥

नक्तं चारण्येऽनग्रावहिरण्ये वा ॥ ८५ ॥

रात्रावाग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ८५ ॥

अननूक्तं चापतौ छन्दसो नाधीयीत ॥ ८६ ॥

उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणाद्वागपतुः । तत्र छन्दसो नानूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपतौ न कर्तव्यम् । यद्यपि तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्युं वा विरमेदित्युक्तं तथाऽपि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्याध्ययनमित्यपेक्षायामुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने तु न दोषः । तथा छन्दस इति वचना-
दङ्गानां ग्रहणेऽपि न दोषः ॥ ८६ ॥

प्रदोषे च ॥ ८७ ॥

प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । मासं प्रदोषे नाधीयीतेत्येतत्तु धारणाध्ययन-
स्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रे भवत-
स्तस्यां प्रदोषे नाधीयीताननूक्तमनुक्तं चर्तावपतौ चैष आचार इति ॥ ८७ ॥

सार्वकालिकमाज्ञातम् ॥ ८८ ॥

आज्ञातमधीतं न सार्वकालिकम् । अपतौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽनध्यायः ॥ ८८ ॥

यथोपाकृते नानुवाकानामेवमपतौ कल्पानां यथोक्तमन्यदत्तः(तः)

परिषत्सु ॥ ८९ ॥ (ख० ११) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशमश्रे

तृतीयः पटलः ॥

अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिषत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु
यथोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र वसिष्ठः—दिग्दाहपर्वतप्रपातेषु फलरुधिरपांसुवर्षेष्वाकालिक-

मिति । यमः—

श्लेष्मातकस्य च्छायायां मधुकस्य तथाऽप्यधः ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ॥

संग्रामोद्यानदेवसमीपेषु नाधीयीत ॥ ८९ ॥ (ख० ११) ।

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्याया-
मुज्ज्वलायां षड्विंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

====

अथ चतुर्थः पटलः ।

तपः स्वाध्याय इति हि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायः सः, कृच्छ्रवान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति
तावत्फलं साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि
स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्र ब्राह्मणे स यदि तिष्ठन्नित्यापत्कल्पः श्रूयते । तत्र दर्माणां महदुपस्तीर्योपस्थं
कृत्वा प्राङ्मासीनः स्वाध्यायमित्यादिर्मुख्यः कल्पः । स यदि तिष्ठन्नासित्वा ब्राह्मण
एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथंचिदासीनार्थम् । सर्वथाऽप्यधीयानस्तप एव
तत्तप्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुरप्याह—

आहैव स नखाग्नेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यत्स्त्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ इति ।

स्वग्नीति स्वैरं दर्शयति । एवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽदरणीय इति ॥ २ ॥

उत्कालेऽप्याह—

अथापि वाजसनेयिब्राह्मणं ब्रह्मयज्ञो ह वा एष
यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्वि-
द्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वा वाति तस्मात्स्त-
नयति विद्योतमाने वाऽवस्फूर्जति वाते वा वाय-
त्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छंबट्कारायेति विज्ञा-
यते ॥ ३ ॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्साधनो यागः । यथा
दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धौ द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते

स्तनयित्त्वाद्यः । वषट्कारदर्शनात् । वायतीति वै शोषण इत्येतस्य रूपम् । यथाऽऽर्द्रः प्रदेशः शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्कारास्तस्मात्स्तननादिष्वन्नाध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतैव न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । किमर्थम् । वषट्काराणामेतेषामच्छंबट्कारायाव्यर्थत्वाय । अन्यथा वषट्कारा एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहुयात्तादृगेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः ॥ ४ ॥

तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति । न तावता पर्यवसानम् ॥ ४ ॥

तदेव शाखान्तरं पठति—

अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वा स्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेद्भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति चैतत्तेनो हैवास्यैतदहः स्वाध्याय उपाप्तो भवति ॥ ५ ॥

अन्त इति शब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयीत प्राप्ते प्रदेशे । यजुर्वेदाध्ययन एकं यजुः । सामवेदाध्ययन एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवःस्वरित्यादिकं यजुरभिव्याहरेत् । न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैतावताऽध्येतुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्याय उपाप्तो भवति स्वीकृतो भवति । अधीतो भवतीत्यर्थः । केचिद्भूर्भुवःस्वरित्यादिकं ब्राह्मणं नामाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् ॥ ५ ॥

कस्मात्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शाखान्तरे वाक्यपरिसमाप्तिरवसायते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राऽऽह—

एवं सत्यार्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

एवं सति एवं वाक्यपरिसमाप्तावाश्रयिमाणायामार्यसमयेनाऽऽर्याः शिष्टा मन्वाद्यस्तेषां समयो व्यवस्था तेनाविप्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥ ६ ॥

कथम्—

अध्यायानध्यायान्हुपदिशन्ति तदनर्थकं स्याद्वा-

जसनेयिब्राह्मणं चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥

आर्याः स्वाध्यायमध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशोऽनर्थकः स्याद्यदि वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥ ७ ॥

आहानर्थकमेव तदस्तु । श्रुतिविरोधात् । तत्राऽऽह—

आर्थसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥

योऽयमध्यायानध्यायमये विषय आर्थसमयो न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा वैस-
र्जनीयं वासोऽध्वर्यवे ददातीति । अगृह्यमाणकारणश्चाऽऽर्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमा-
णम् । अतो वाक्यपरिसमाधिरेव युक्ता । एवं वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः ।
अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्थवत्त्वमिति । अगृह्यमाणकारण इति
णत्वाभावश्छान्दसः । का पुनरसौ स्मृतिर्या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे
तावद्विपर्ययः श्रूयते—नेत्येके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतमिति । सामान्येना-
नध्यायो ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या ॥ ८ ॥

एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥९॥

विद्यां वेदानामध्ययनं प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनः कर्मयोगे । हेतुः । अर्थान्तरं
हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् । नापूर्वग्रहणार्थमध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येऽनध्याया-
गमे भवति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिजपेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरार्थसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं संभवति । तत्राऽऽह—

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः ॥ १० ॥

अध्येतृदौर्बल्यात् ॥ १० ॥

कथं तर्हि तेषामास्तित्वम्—

प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ ११ ॥

प्रयोगः स्मृतिनिबन्ध[न] मनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुपलब्धानी-
ति । कथमपरथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा संभवति च तेषां चेदसंयोगः ॥ ११ ॥

अथ प्रसङ्गादुपस्मृतिरुच्यते—

यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ १२ ॥

यत्र तु मातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठशास्त्रप्रा-
प्तानां श्रुतिमूलत्वं युक्तम् ॥ १२ ॥

तादृगप्रमाणमित्याह—

तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १३ ॥

ता अपस्मृतीरनुवर्तमानस्तदुक्तं कर्म कुर्वाणो नरकाय राध्यति । कल्पत इत्यर्थः ॥ १३ ॥
अथेदानीं प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवे-
शार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति—

अथापि ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषां महायज्ञा महा-
सत्राणीति संस्तुतिः ॥ १४ ॥

अत्रापि स्मृतिमूलानि ब्राह्मणानि प्रत्यक्षाणि दृश्यन्ते तद्वत्त्रापि श्रुतिमूलमनुमीयते
इत्यर्थः । तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वाध्यायब्राह्मण आरण्यकादौ
संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामवेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु
सोमयागेषु ये धर्मा न ज्येष्ठभ्रातरमन्तरित्यसोमेन यष्टव्यमित्यादयो ये च महासत्रस्य
गवामयनस्य धर्मा इष्टप्रथमयज्ञानामधिकार इत्येवमादयस्त उभय एवं वक्ष्यमाणेषु पञ्च-
महायज्ञेषु न भवन्ति ॥ १४ ॥

अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाशक्तिदानं (ख०
१२) । देवेभ्यः स्वाहाकार आकाष्ठात् पितृभ्यः
स्वधाकार ओदपात्रात्स्वाध्याय इति ॥ १५ ॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्बलिर्देय एष भूतयज्ञः । मनु-
ष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं कर्तव्यमेष मनुष्ययज्ञः (ख० १२) । देवेभ्यः स्वाहाका-
रेण प्रदानमाकाष्ठात् । अशनीयाभावे काष्ठमपि तावद्देयं वैश्वदेवोक्तप्रकारेण । एष देव-
यज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतिभ्यः पृथग्भूतामिमा मन्यन्ते । देवेभ्यः स्वाहेति मन्त्रमिच्छन्ति ।
देवयज्ञेन यक्ष्य इति संकल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गृह्य एवावोचाम । केचिदाहु-
राकाष्ठादिति वचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकर्यंचिद्वैश्वदेवः कर्तव्यः पुरुष-
संस्कारत्वादिति । अपरे त्वशनीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवो न कर्तव्य
इति स्थिताः । तच्चिन्त्यम् । पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानमोदपात्रात् । अत्रायमाव
उदपात्रमपि तावद्देयम् । पात्रग्रहणात्सह पात्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्याय-
स्तस्य विधिरित्यारभ्योक्तो नित्यस्वाध्यायः । एष ऋषियज्ञः । इतिशब्दः समाप्तौ ।
इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु ब्रह्मयज्ञो
देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १५ ॥

पूजाप्रसङ्गादाह—

पूजा वर्णज्यायसां कार्यार्थं ॥ १६ ॥

वर्णतो यो ज्यायान्प्रशस्ततरो भवति तस्यावरेण पूजा कार्या । अध्वन्यनुगमना-
दिका । उत्सवेषु गन्धमाख्यादिका ॥ १६ ॥

वृद्धतरणां च ॥ १७ ॥

सजातीयानामपि पूजा कार्या । तरनिर्देशाद्विद्यावयःकर्मभिर्वृद्धानाम् । हीनानामपी-
त्येके । तथा च मनुः—शूद्रोऽपि दशमीं गत इति पूजा कार्येत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इत्याह—

हृष्टो दर्पति हृष्टो धर्ममातिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु
पुनर्नरकः ॥ १८ ॥

अभिमतलाभादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स दर्पति । दर्पो गर्वोऽ-
भिमानः । हृष्टो धर्ममातिक्रामति । पूज्यपूजनादिकं प्रतिस्तब्धत्वात् । खलुशब्दो वा-
क्यालंकारे । धर्मातिक्रमे पुनर्नरको भवति निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो
हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहृष्येषु दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षो विवर्ज्यते तथाऽपीह
विशेषेण हर्षवर्जनार्थोऽयं समारम्भः । योगाङ्गत्वाद्ब्रह्मणस्य ॥ १८ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ १९ ॥

समावृत्तशिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देय इदं त्वया कर्तव्यमिति । यथा समा-
वृत्तदेशायां दीयते उदकुम्भमाहरेति । नौमीतिके स्वेच्छया करणे न प्रतिषेधः
॥ १९ ॥

ॐकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्यैष्यमाण एतदा-
दि प्रतिपद्येत ॥ २० ॥

ॐकारः प्रणवः स्वर्गद्वारमिति यथा द्वारेण गृह्णाम्यन्तरं प्राप्यते तथा तेन स्वर्गः ।
तस्माद्ब्रह्म वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नातमपि ॐकारमादौ कृत्वा
प्रतिपद्येत क्रमेताध्येतुम् ॥ २० ॥

विकथां चान्यां कृत्वैव लौकिक्या वाचा व्याव-
र्तते ब्रह्म ॥ २१ ॥

अध्ययनेऽनुपयुक्ताः कथा विकथाः । अतोऽन्यां कृत्वा एतदादि प्रतिपद्येत । एवं सति
ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा व्यावर्तते तथा मिश्रितं न भवति ॥ २१ ॥

पुनरप्योकारमेव स्तौति—

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥ २२ ॥

यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादय उँकारादयः प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि स्युर्ब्रह्मा-
दीनाम् । ओँ प्रणय । ओँ निर्वप । ओँ स्तुतेति ॥ २२ ॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्य-
था पुण्याह* स्वस्त्ययनमृद्धिमिति ॥ २३ ॥

लोके च कर्मसु पाणिग्रहणादिष्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति यथा
पुण्याहवाचने—उँ कर्मणः पुण्याहमिति वाचयित्वा वदन्ति उँ पुण्याहं कर्मण इति
प्रतिवक्तारः । उँ कर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयित्वा उँ स्वस्ति कर्मण
इतीतरे । उँ कर्मण ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयित्वा उँ कर्म ऋध्यतामिती-
तरे । तस्मादेव प्रशस्त उँकार इति ॥ २३ ॥

नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिः श्रावणं त्रिः सह-
वचनमिति परिहाप्य ॥ २४ ॥

समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वग्रन्थं न कुर्वीत । क्रिया-
सामान्यवचनं करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं
ग्रन्थं नाधीयति । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषो चापि तद्विधा ।

न तत्र विद्या वक्तव्या शुभं बीजमिवोखरे ॥ इति ।

किमविशेषेणेत्याह—त्रिः श्रावणं त्रिः सहवचनमिति परिहाप्य वर्जयित्वा । त्रिः
श्रावणमात्रा(त्रे) त्रिः सहवचनमात्रा(त्रे) चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे शुश्रूषा नापेक्षया
ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्येति ॥ २४ ॥

अविचिकित्साया ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ २५ ॥

विचिकित्सा संशयः । तदभावोऽविचिकित्सा । सा यावदुपपद्यते तावद्ब्रह्म निगन्त-
व्यं नियमेन गन्तव्यं नियमपूर्वमधिगन्तव्यमिति हारीत आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे
त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥ २५ ॥

न बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥ २६ ॥

बहिर्वेदे वेदाह्महिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्तं
वेदार्थज्ञाने ॥ २६ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्यायमुपसंगृह्णीयात् ॥ २७ ॥

आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयेति तं यावदध्यायं यावदसावध्यापयति तावदुपसंगृह्णीयात् । तथा समादिष्टोऽध्यापयतीत्यत्र सूत्र आचार्यदारवद्वृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसंगृह्णीयादिति वर्तते । अतं उपसंग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ २७ ॥

एनमुपसंगृह्णीयान्नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ २८ ॥

स चेत्समादिष्टोऽर्हन्भवति विद्यासमाचारादिना ततो नित्यमुपसंगृह्णीयादित्येके । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ २८ ॥

नित्यानां तु खलु ॥ २९ ॥

सा गतिर्नित्यसमादिष्टा य आचार्येणाध्यापनार्थं तेषामेव । न तु कदाचित्समादिष्टानाम् । कादाचित्के तु नित्यं न गतिर्विद्यते । यद्यप्यसावर्हन्भवति तथाऽप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा साऽस्मिन्न कर्तव्या ॥ २९ ॥

ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ ३० ॥

ब्रह्मणि वेदविनियोगविषये यथा मिथो विनियोगः क्रियते बह्वृचो यजुर्वेदाध्यायिनः सकाशाद्यजुर्वेदमधीते सोऽपि तस्माद्भवेदं तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ ३० ॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाऽऽह—

ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ ३१ ॥

द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषा इत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ ३१ ॥

निवेशे हि वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ ३२ ॥

भूयः श्रवणमिच्छन् पुरुषो निवेशे वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिवत्सरं द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ ३२ ॥

अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्—

एतेन ह्ययं योगेन पूर्वस्मात्कालाद्भूयः श्रुतमकुर्वामिति ॥ ३३ ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन पूर्वस्माद्ब्रह्मचर्यकालाद्भूयोऽधिकतरं श्रुतमकुर्वं तत्कृतवानस्मि । ततो यूयमपि तथा कुरुध्वमिति ॥ ३३ ॥

तच्छास्त्रेषु च प्रतिषिद्धम् ॥ ३४ ॥

तदिदं श्वेतकेतोर्दर्शनं श्रुत्यादिशास्त्रेषु विप्रतिषिद्धम् ॥ ३४ ॥

कथमित्याह—

निवेशे हि वृत्ते(ख० ३३) । नैयमिकानि श्रूयन्ते

यथाऽग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ ३५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मान्निवेशे वृत्ते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रूयन्ते । कानि पुनस्तानि । अग्निहोत्रमतिथयोऽतिथिपूजा ।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । इति ।

यच्चान्यदेवं युक्तम् । एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य शिरः-
कण्डूयनेऽप्यवसरो न भवति स कथं द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ ३५ ॥

अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

यमाचार्यं माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेच्छिष्यस्तेऽहं शाधि मां प्रपन्न-
मिति तमेव माणवकम् । चशब्दोऽवधारणे । मैत्रं प्रत्याचक्षीत ॥ ३६ ॥

किमविशेषेणेत्याह—

न चास्मिन्दोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्निति निपातोऽस्ति चेदर्थवृत्तिः । ईदृक्च मृलया(डमा)निन इत्यादौ दर्श-
नात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवकेऽध्याप्यहेतुदोषं पश्येत् ॥ ३७ ॥

यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ३८ ॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्तरेणैव बुद्धिमान्द्या-
दिनाऽध्ययनस्यासंवृत्तिः स्यादधीतो भागो माणवकान्तरवन्नाधिगच्छेत्तदा तस्य
यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम् । तथाऽऽह मनुः—

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छतीति ॥

अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुः सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ३८ ॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ३९ ॥

मातृग्रहणेन पितामहंप्रपितामहोरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन च पितामहप्रपिताम-
हयोर्ग्रहणम् । सर्व एत आचार्यवच्छुश्रूषितव्याः ॥ ३९ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

उक्तानुक्ताश्च ज्येष्ठा मातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरहरूपसंग्राह्याः ॥ ४० ॥

भ्रातृभागीनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहणम् ॥ ४१ ॥

पूर्वेणैव सिद्धे क्रमार्थमिदं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ४१ ॥

नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥ ४२ ॥

पूजा वर्णज्यायसां कार्या । वृद्धतराणामिति उपदेशानुरोधेन या नित्या पूजा सा च
यथापूर्वं वृद्धतरक्रमेण ॥ ४२ ॥

ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानवरवयसोऽप्युत्थायाभिवदेत् ॥ ४३ ॥

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति वक्ष्यति । तेऽवरवयस ऋत्विगादयोऽप्य-
भिवादयन्ते । तानभिवादयमानान्प्रत्युत्थायाभिवदेत् । नाने(न्ये)ष्विव यथासुखमासीनः ।
वयसोत्कृष्टानां तेषामियमेव पूजा ॥ ४३ ॥

तूष्णीं वोपसंगृह्णीयात् ॥ ४४ ॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृह्णीयात् । विद्याचारित्राद्यपेक्षया
विकल्पः ॥ ४४ ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते—

दशवर्षं पौरसंख्यं पञ्चवर्षं तु चारणं त्रिवर्षपूर्वः

श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हतीति ॥ ४५ ॥

पुरे भवं पौरं पौरं च तैत्सख्यं च पौरसख्यम् । सेवानिबन्धनं बान्धवम् । तदभिवादनस्य
निमित्तम् । कीदृशम् । दशवर्षान्तराले [विद्यमानम्] । दशवर्षाधिकं पौरसख्यमश्रोत्रि-
योऽप्यभिवाद्य इति विवक्षितम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । सख्यमित्युपरि समस्तमप्यपेक्षते ।
चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् ।
श्रोत्रियं वक्ष्यति । स त्रिवर्षपूर्वस्तावन्मात्रेणाभिवादनमर्हति न पूर्वसंख्यमपेक्षते ॥ ४५ ॥

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभिवाद्यम् ॥ ४६ ॥

क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यमभिवादनं कर्तव्यं पश्चाद्वृद्धायेति ॥ ४६ ॥

विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥ ४७ ॥

उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वा स्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यतिरिक्ताय नाभिवा-
द्यम् । गुरवे त्वभिवाद्यम् । एवं दर्शने सति तूष्णीमवस्थानस्य युक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

अन्वारुह्य वाऽभिवादयीत ॥ ४८ ॥

इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितस्तत्र त्वन्वारुह्य वाऽभिवादयीताभि-
वादयेत् । अ[न]न्वारुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । उभयस्य तुल्यत्वात् । गुरौ तु(रस्तु)
दृष्टमात्र एवाभिवादनीय इत्युक्तम् । सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ ४८ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे—

अप्रयतेन नाभिवाद्यं तथा प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्य-
भिवदेत् ॥ ४९ ॥

यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवदेत्तथाऽपि सोऽप्रयतो न प्रत्यभिवदेत् ॥ ४९ ॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ ५० ॥

पत्युर्यद्वयः स्त्रीणां तदेव वयश्चेन्न तदनुरोधेन ज्येष्ठमार्यादिष्वभिवादनं कर्तव्यम् ॥ ५० ॥

न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाऽभिवादयीत ॥ ५१ ॥

अवहितपाणिः समित्कुशहस्तो दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥

सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना ॥ ५२ ॥

स्त्री च सर्वनाम्नैवाभिवाद्या त्वामभिवादयेऽहमिति । न नाम्नाऽभिवादनीया । एवं
राजन्यवैश्यौ च ॥ ५२ ॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ ५३ ॥

मातरमाचार्यदारं च । एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । स्वमतं तु नाम्नैव
भवति ॥ ५३ ॥

वयोविशेषणाभिवादनं हीनवर्णे नास्तीत्याह—

दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः पितापुत्रौ

स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ ५४ ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणार्थो निपातः । ब्राह्मणः
क्षत्रिय इत्युपलक्षणम् । विद्धि जानीहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणविषयमिदम् । क्षत्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुल्यो
वयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणं प(क)थादिषु संगतं कुशलं पृच्छेत्, अपि
कुशलमिति ॥ ५५ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ ५६ ॥

अप्यनामयं त इति । आमयो रोगस्तदभावोऽनामयं पृच्छेत् ॥ ५६ ॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ ५७ ॥

अप्यनष्टपशुधनोऽसीति ॥ ५७ ॥

आरोग्यं शूद्रम् ॥ ५८ ॥

अप्यरोगो भवानिति ॥ ५८ ॥

नासंभाष्य श्रोत्रियं ह्यतिव्रजेदरण्ये च स्त्रियम्

॥ ५९ ॥ (ख० १४) ।

श्रोत्रियं पथिसंगतमसंभाष्य नह्यतिव्रजेन्नह्यतिक्रामेत् । अरण्ये च स्त्रियम् । अर-
ण्यग्रहणं समयदेशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेकाकिर्नी दृष्ट्वाऽसंभाष्य नातिव्रजेत् ।
संभाषणं च मातृवद्भगिनीवच्च । भगिनि किं ते करवाणि न भेतव्यमिति
॥ ५९ ॥ (ख० १४) ।

सर्वेषामेव कर्मणां शेषजातमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो विधीनाह—

उपासने गुरूणां वृद्धानामतिथीनां होमे जपक-

र्मणि स्वाध्याये भोजन आचमने च यज्ञोपवीति

स्यात् ॥ ६० ॥

गुरूणामाचार्यादीनामन्येषां च पूज्यानामतिथीनां उपासने यदा तानुपास्ते तदा
होमे साङ्गे पिड्यादन्यत्र जपकर्मणि जपक्रियायां स्वाध्यायाध्ययने भोजनाचमनयोश्च
यज्ञोपवीति स्यात् । वासो विन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते
सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । वासोऽसंयवेऽनुकल्पं वक्ष्यति । अपि वा सूत्र-
मेवोपवीतार्थम् । मनुरप्याह—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते बुधैः ॥ इति ।

एतेषु यज्ञोपवीतविधानात्कालान्तरे नावश्यंभावः ॥ ६० ॥

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ ६१ ॥

अपि शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्यासाश्चेदमेध्येनं गन्धवर्णरसान्विताः ॥

शुचि गोतृषिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् । इति याज्ञवल्क्यः ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥ इति मनुः ।

श्रावणे मासि संप्राप्ते सर्वा नद्यो रजस्वलाः । इति स्मृत्यन्तरमपि ।

एवंभूतदोषरहितास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रायत्यार्थमाचमनं भूगतास्वप्सु कर्तव्यमिति ॥ ६१ ॥

यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ६२ ॥

यं वा प्रयतो योग्य आचामयेत्सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्ताव-
र्जिताभिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तर उक्तं कमण्डलुधारणमाचार्यस्य नामिमं
लक्षयते । अलानुपात्रेण नारिकेलपात्रेण वा स्वयमाचमनं कुर्वन्ति ॥ ६२ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ६३ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्वाऽऽचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभावात् पिपासि-
तस्य पानप्रतिषेधोऽयमिति केचित् । अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिष्यादिस्यस्य
करकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचमनं न भवतीति ॥ ६३ ॥

तथा प्रदरोदके ॥ ६४ ॥

भूमेः स्वयं दीर्घः प्रदेशः प्रदरः । तत्र यदुदकं तस्मिन्भूमिगतेऽपि नाऽऽचा-
मेत् ॥ ६४ ॥

तप्ताभिश्चाकारणात् ॥ ६५ ॥

तप्ताभिश्चाग्निर्नाऽऽचामेत् । अकारणाज्ज्वरादौ कारणे सति न दोषः ॥ ६५ ॥

रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ ६६ ॥

वय इति पक्षी । यो रिक्तपाणिः सन् वयस उद्यम्य पक्षिणमुद्दिश्य तस्य प्रोत्सा-
रणाय पाणिमुद्यच्छति स तत्कृत्वाऽप उपस्पृशेत् तेनैव पाणिना । रिक्तपाणिरिति
वचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥ ६६ ॥

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ६७ ॥

शक्तौ सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यं जलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं
कुर्यात् । यदि तावन्तं कालं वेगं धारयितुं शक्नुयात् ॥ ६७ ॥

नश्रो वा ॥ ६८ ॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति संबध्यते । शक्तिविषय इति च । व्रणादिना कौपीनाच्छा-
दनाशक्तौ न दोषः ॥ ६८ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ ६९ ॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणम् । करणे ल्युट् । तदप्सु सतो वर्तमानस्य न भवति ।
अलमध्य आसीनोऽपि नाऽऽचामेदिति ॥ ६९ ॥

उत्तीर्य त्वाचामेत् ॥ ७० ॥

तीर उत्तीर्याऽऽचामेत् । न जलमध्य इत्यर्थो न विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् ।
तस्मादयमर्थः—यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुत्तीर्य तीरान्तरं
गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति । उशब्दोऽपि-
शब्दार्थः ॥ ७० ॥

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावाद्ध्यात् ॥ ७१ ॥

श्रौते स्मार्ते लौकिकेऽ[वा]ग्नावप्रोक्षितमिन्धनं नाऽऽद्ध्यात् । केचिल्लौकिके नेच्छ-
न्ति ॥ ७१ ॥

मूढस्वस्तरं चासंस्पृशन्त्यानप्रयतान्प्रयतो मन्येत ॥ ७२ ॥

पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टच्युपस्पर्शने सचैव इति गौतमः । तस्मि-
न्विषये वेदमुच्यते । शयनतयाऽऽसनतया वाऽऽस्तीर्णपलालादिः स्वस्तरः । पृषोदरादि-
दर्शनाद्रूपसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष्णतया पलालादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः ।
मूढश्चासौ स्वस्तरश्च मूढस्वस्तरः । तस्मिन्पतितादिषु अप्रयतेषु यदि कश्चित्प्रयत उप-
विशेन्न च तान्संस्पृशेत् स प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति
तथैव मन्येत । नैवविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तत इति ॥ ७२ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ ७३ ॥

तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निखातेषु तथा । तत्र तत्स्पृष्टिन्यायो न भवतीति ॥ ७३ ॥

प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ॥ ७४ ॥

शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेद्दृसीत । अपर आह—अपवित्रस्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ ७४ ॥

शुनोपहतः सचैलोऽवगाहेत ॥ ७५ ॥

शुनोपहतः स्पृष्टो यद्यपि च शुना दष्टं तथाऽपि सचैलोऽवगाहेत । भूमिगतास्वप्सु स्नायान्नोद्धृताभिः । स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र वसिष्ठः—

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य च शुध्यति ॥

अङ्गिराः—ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रेण एकाहेनाग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

तदेव द्विगुणं वक्त्रे मूर्ध्नि चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।

द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥

ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।

यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ॥

यां दिशं तु गतः सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत् ।

सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

प्रक्षाल्य चापि तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः । इति ॥ ७५ ॥

प्रक्षाल्य वा तद्देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य

चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ७६ ॥

शुना स्पृष्टं तद्देशं प्रक्षाल्याग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ च प्रक्षाल्य पश्चादा-
चम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ।

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यथः प्रक्षालनं स्मृतम् ॥

इति मानवे दर्शनात् ॥ ७६ ॥

अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥ ७७ ॥

अप्रयतः सन्नग्निं नाऽऽसीदेद्देशेरासन्नो न भवेत् । यावति देश ऊष्मोपलम्भः ।
अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥ ७७ ॥

इषुमात्रादित्येके ॥ ७८ ॥

इषुमात्रादर्वाङ् नाऽऽसीदेदूष्मोपलम्भो भवतु मा [वा] भूदित्येक आचार्या मन्यन्ते ॥ ७८ ॥

न चैनमुपधमेत् ॥ ७९ ॥

अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोष इत्येके । अपर आह— मुखेन नोपधमेत् । नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवदर्शनात् । स्मृत्यन्तरे—मुखे-
नोपधमेदग्निं मुखादाग्निरजायत । उमथोर्विकल्पः । अपर आह—वाजसनेयके श्रौत-
प्रकरणे—मुखादाग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिध्यत इति दर्शनाच्छ्रौतेषु मुखेनोपसमि-
न्धनम् । अन्यत्र स्मार्तप्रतिषेध इति । अन्ये तु वैणवेनाऽऽयसेन वा सुषिरेणोपसमि-
न्धनमिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति । आस्याङ्कि-
न्दूनां पतनशङ्कामयात्प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ ७९ ॥

खट्वायां च नोपदध्यात् ॥ ८० ॥

खट्वायामग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥ ८० ॥

प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं तत्र
वासो धर्म्यो ब्राह्मणस्य ॥ ८१ ॥

प्रभूत एध उदकं च यस्मिस्तस्मिन्ग्रामे ब्राह्मणस्य वासो धर्म्यः । तत्रापि न सर्वत्र
कथं तर्हि । यत्राऽऽत्माधीनं प्रयमणं प्रायत्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनानीति । यत्राऽऽत्माधी-
नानि । यत्र कूपेष्वेवोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्या-
नियमः । ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु घोषादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥ ८१ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानु-
च्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ
चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ८२ ॥ (ख० १५) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
चतुर्थः पटलः ॥४॥

मूत्रं पुरीषं [वा] कृत्वोत्सृज्य तयोर्मूत्रपुरीषयोर्लेपा यस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा
पतितास्तान्सर्वान् । अन्नलेपांश्चोच्छिष्टलेपानपि । उच्छिष्टलेपांश्चान्नलेपानपि । तथा
रेतसश्च ये लेपाः स्वापादौ मैथुनेन च तान्सर्वानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपव-
र्जितावपि प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र मृतप्रमाणस्य संख्यायाश्चानुक्तत्वा-
द्यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विवक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘ गन्धलेप-
क्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ’ इति । देवलस्तु—

यावत्संशुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् ।

प्रमाणं शौचे संख्याया न शिष्टैरुपादिश्यते ॥ इति ।

पैठीनासिः—मूत्रोत्सर्गे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ।

अन्यत्रोत्सृज्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ॥ इति ।

॥ ८२ ॥ (ख० १९) ।

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नव्याख्यायामुज्ज्वलायां

षड्विंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

====

अथ पञ्चमः पटलः ।

तिष्ठन्नाऽऽचामेत्प्रह्वो वा ॥ १ ॥

तिष्ठन्प्रह्वो वा नाऽऽचामेत् । नायं प्रतिषेधो वक्तुं शक्यते । आसीनस्त्रिराचामेदिति वक्ष्यति । ततो यथा शयानस्याऽऽचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रह्वस्य च न भवति । एवं तर्हि नायं शौचार्यस्याऽऽचमनस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः—नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन्निति । अपर आह—अस्मादेव वचनात्कचित्तिष्ठतः प्रह्वस्याऽऽचमनमभ्यनुज्ञातं भवति । तेन भूमिगतास्वप्सु त्तरस्यापोढत्व ऊरुदग्ने नाभिदग्ने वा स्थितस्याऽऽचमनं भवति । गौतमे च तिष्ठन्नुद्धृतोदकेन नाऽऽचामेदिति सूत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अथाऽऽचमनविधिः—

आसीनस्त्रिराचामेद्दृदयंगमाभिरद्भिः ॥ २ ॥

अत्राऽऽनुकूल्यं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते । आसीनः शुचौ देशे नाऽऽसने भोजने त्वा-सनेऽपि चाऽऽत्मनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखः प्रागुदङ्मुखो वा हृदयंगमा अपः करतलस्थानु यावतीषु माषो निमज्जति तावतीः फेनबुद्बुदरहिता वीक्षिता विमुक्तकनिष्ठाङ्गुष्ठेन संहतोर्ध्वाकृतमध्याङ्गुलित्रयेण दक्षिणपाणिना मुखमसंस्पृ-शंस्त्रिराचामेत्पिबेद्ब्राह्मणः । क्षत्रियः कण्ठगाः । वैश्यस्तालुगाः । शूद्रो जिह्वास्पृष्टाः सकृत् ॥ २ ॥

त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

त्रिरोष्ठावलोमप्रदेशावङ्गुष्ठेन परिमृजेत् परिमृज्यात् ॥ ३ ॥

द्विरित्येके ॥ ४ ॥

तुल्यविकल्पः ॥ ४ ॥

सकृदुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

मध्यमाभिस्त्रिभिरङ्गुलीभिरोष्ठौ ॥ ५ ॥

द्विरित्येके ॥ ६ ॥

तुल्यविकल्पः ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यमभ्युक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेच्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥

दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् । उदकेन सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसंचष्टे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्व्युगपत्केचित्पृथक्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अङ्गुष्ठेनैव वा सर्वाणि स्थानि संस्पृशेत् । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात्पूर्वत्रापि पृथगिति युक्तम् । अत्राऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—अथाप उपस्पृशेदिन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेदिति ॥ ७ ॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद् द्विः

परिमृजीत सकृदुपस्पृशेत् ॥ ८ ॥

भोजनं करिष्यन्प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः । द्विः परिमृजीत न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेन्न विकल्पेन द्विः । प्रयतोऽपीति वचनादप्रयते सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याभिमतम् । अत्र द्विराचामेदिति साङ्गं द्विरावर्तयोदित्येके । द्विः परिमृजीत सकृदुपस्पृशोदित्येतत्प्रायपाठितस्य द्विराचामेदेतस्यापि द्विः प्राशनमात्रपरत्वात्साङ्गमाचमनमात्रं विधीयते । तस्याभ्यासाश्रवणात्सकृदित्येके । शास्त्रान्तरप्राप्ताभ्यासोऽपीत्यन्ये ॥ ८ ॥

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ ९ ॥

दन्तमूलात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्रालोमकप्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकस्तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याऽऽचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोपस्पृश्याचामेदिति । अस्मादेव प्रतिषेधाज्जायते यत्किञ्चिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सदुच्छिष्टतया निमित्तमिति ॥ ९ ॥

न श्मश्रुभिरुच्छिष्टा भवन्त्यन्तरास्ये सद्भिर्या

वन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥ १० ॥

इमश्रूणि यदाऽऽस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्थे सद्भिरुच्छिष्टो न भवति यावन्न हस्तेनोपस्पृशति । उपस्पर्शन उच्छिष्टो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति । अत्र स्मृत्यन्तरम्—

भुक्त्वा क्षुत्वा च सुप्तवा च ष्टेवित्त्वोक्त्वाऽनृतं वचः ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासोऽपि परिधाय च ॥ इति ॥ १० ॥

य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितम् ॥ ११ ॥

भाषमाणस्याऽऽस्यात्पतन्तो लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा य उपलब्धियोग्यास्तेष्वचमनं विहितम् । वेदोच्चारणे गौतमः—मन्त्रान् ब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितमिति ॥ ११ ॥

ये भूमौ न तेष्वचामेदित्येके ॥ १२ ॥

ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति न शरीरे तेषु नाऽऽचामेदित्येके । स्वमते तु तेष्वप्याचामेदिति ॥ १२ ॥

स्वप्ने क्षवथौ श्रुं(सिं)घाणिकाश्र्वालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चाऽऽलम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधाय उपस्पृशेत् ॥ १३ ॥

स्वप्नः स्वापः । क्षवथुः क्षुतम् । श्रुङ्घाणिका नासिकामलः । अश्रु नेत्रजलम् । तेषामालम्भे स्पर्शं, लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां शिरोगतानां भूमिगतानां च । अग्न्यादीनां चतुर्णामालम्भे, महापथं च गत्वाऽमेध्यं च गोव्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषाणां ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवीं प्रसिद्धा । तद्योगाद्भोवासो लक्ष्यते तच्च परिधाय उपस्पृशेत् । केषुचित्स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचि-
त्स्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्थते ॥ १३ ॥

आर्द्रं वा शकृदोषधीभूमिं वनस्पतिं चाऽऽचामेद ॥ १४ ॥

आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् । ओषधीर्वा आर्द्रा भूमिं वाऽऽर्द्रां वनस्पतिं वाऽऽर्द्रां चाऽऽचामेत् । पूर्वोक्तेषु स्वल्पेषु वैकल्पिकमिदम् । एवमाचमनं सह निमित्त उ(सनिमित्तम्)क्तं ॥ १४ ॥

अथामक्ष्याधिकारः—

हिंसार्थेनासिना मांसं छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १५ ॥

असिग्रहणं क्षुरादेरप्युपलक्षणम् । यन्मांसं पाककालेऽसिना छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १५ ॥

दद्भिरूपस्य नापच्छिन्द्यात् ॥ १६ ॥

अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । द्भ्रैरूपं नापच्छिन्द्यात् । किंतु हस्तादिभिरवाच्छिद्य भक्षयेत् ॥ १६ ॥

यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्देशे भोक्तव्यम् ॥ १७ ॥

यस्य कुले कश्चिन्म्रियेत सपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् । अनिर्देश इत्याशौचकालोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम् ॥ १७ ॥

तथाऽनुत्थितायां सूतिकायाम् ॥ १८ ॥

सूतिकायामनुत्थितायां सत्याम् । उत्थानं नाम सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च द्वादशेऽहनि भवति । द्वादश्यां मातापुत्रौ स्नात इति गृह्य उक्तत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपलक्षणम् । तस्माद्यावदाशौचमभोजनम् । अत्राङ्गिराः—

ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्तौ न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्थिसंचयनात्परम् ॥ इति ॥ १८ ॥

अन्तःशवे च ॥ १९ ॥

यावद्दामान्न निर्हिंयते शवस्तावन्न भोज्यम् । आचारस्तु धनुःशतादर्वाकितत्रापि प्रदीपमारोप्योदकुम्भमुपनिधाय भुञ्जते यदि समानवंशगृहं न भवति ॥ १९ ॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २० ॥

अप्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमन्नमप्रयतं भवति किंत्वशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याभोज्यस्य विशेषः । उच्यते । अप्रयतमन्नमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षितं मस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा प्रशस्तमन्नं भवति भोज्यम् । अभोज्यं तु न शूद्रादिना कदाचिदपीति ॥ २० ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेन शूद्रेणोपनीतमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २१ ॥

यस्मिंश्चान्ने केशः स्यात् ॥ २२ ॥

तदभोज्यम् । एतच्च पाकदशायामेव । पतितेन केशेन सह यत्पक्रमन्नं तद्विषयम् ।
भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥ २२ ॥

अन्यद्वाऽभेद्यम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात्तदप्यभोज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र बोधायनः—
कीटनखकेशाखुपुरीषाणि दृष्टानि तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्यमिति । वसिष्ठस्तु-
कामं तु केशकीटानुद्धृत्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मावशीर्यं वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीतेति ॥ २३ ॥

अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २४ ॥

अमेध्यैः कलञ्जालाण्डादिभिरवमृष्टं संस्पृष्टमभोज्यम् ॥ २४ ॥

कीटो वाऽभेद्यसेवी ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

यस्मिन्मध्ये स्यादिति व्यवहितकल्पनया संबध्यते । अमेध्यसेवी क्रिमिः कीटः पूत्य-
ण्डारूयः ॥ २५ ॥ (ख० १६) ।

मूषकलाऽङ्गं वा ॥ २६ ॥

पूर्ववत्संबन्धः । मूषकला मूषकपुरीषम् । अङ्गं वा । उपसमस्तमपि मूषकग्रहणं
संबध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषकस्याङ्गं पादादि पुरीषं वा भवति तदप्यभोज्यम् ॥ २६ ॥

पदा बोधहृतम् ॥ २७ ॥

प्रयतेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

सिचा वा ॥ २८ ॥

सिग्वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ २८ ॥

अपपात्रेण वा दृष्टम् ॥ २९ ॥

अपपात्रेण वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् । गतितचाण्डालसूतिकोदक्या अपपात्राः ।
अपगताः पात्रेभ्यः । नहि ते पात्रे भोज्यं लभन्ते ॥ २९ ॥

शुना वा ॥ ३० ॥

शुना वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥ ३० ॥

सिचा बोधहृतम् ॥ ३१ ॥

अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या नक्तमाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्दासेनाऽऽहृते न दोषः । अन्ये लिङ्ग-
मविवक्षितं मन्यन्ते । नक्तमिति वचनाद्दिवा न दोषः ॥ ३२ ॥

भुञ्जानं वा यत्र शुद्धं उपस्पृशेत् ॥ ३३ ॥

भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदाऽपि न भुञ्जीत । भुञ्जानग्रहणादन्यदा शूद्रेऽपस्पर्शने नाप्रायत्यमिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायत्यं भोजनदशायामाधिक्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥ ३३ ॥

अनर्हद्भिर्वा समानपङ्क्तौ ॥ ३४ ॥

सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हाः । तैः सह समानपङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥ ३४ ॥

भुञ्जानेषु वा यत्रान्योऽनूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३५ ॥

समानपङ्क्ताविति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोऽन्योऽनूत्थाय भोजनाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्येभ्यः प्रयच्छेदाचामेद्वा तस्यां पङ्क्तावितरेषां न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति तमाहुः ॥ ३५ ॥

कुत्सायित्वा वा यत्रान्नं दद्युः ॥ ३६ ॥

मूर्ख वैधवेय विषं मुद्ग्वेत्सेवं कुत्सायित्वा यत्रान्नं दद्युस्तदभोज्यम् ॥ ३६ ॥

मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वा मेधैः ॥ ३७ ॥

मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारैर्वादिभिरवघ्रातमन्नमभोज्यम् । अवेत्युपसर्गप्रयोगाद्दूरस्थैर्गन्धस्याऽऽघ्राणे न दोषः ॥ ३७ ॥

न नावि भुञ्जीत ॥ ३८ ॥

नाव्यासिनो न भुञ्जीत शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ३८ ॥

तथा प्रसादे ॥ ३९ ॥

प्रसादो दारुमयो मध्वः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ३९ ॥

कृतभूभौ तु भुञ्जीत ॥ ४० ॥

भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुञ्जीत ॥ ४० ॥

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

यदि मृन्मये भुञ्जीत तदाऽन्येनानाप्रीते भुञ्जीत । आप्रीतं क्वचित्कार्ये पाकादा-
(वु)पयुक्तम् ॥ ४१ ॥

आप्रीतं चेदभिदग्धे ॥ ४२ ॥

आप्रीतमेव लभ्यते तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥ ४२ ॥

परिमृष्टं लौहं प्रयत्नम् ॥ ४३ ॥

लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिमृष्टं सत्प्रयत्नं भवति तत्र भस्मना कांस्यमाम्लेन ताम्रं राजतं शकृता सौवर्णमद्भिरेवेत्यादिमृत्यन्तरवशाद्द्रव्यम् ॥ ४३ ॥

यन्निर्लिखितं दारुमयम् ॥ ४४ ॥

यद्दारुमयं भाजनं तन्निर्लिखितं तष्टं सत्प्रयतं भवति ॥ ४४ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ ४५ ॥

यज्ञपात्रं तु यथागमं शोधितं भवति । तद्यथा—अग्निहोत्रहवणी दर्भैरद्भिः प्रक्षालिता ।
सोमपात्राणि मार्जालीये प्रक्षालितानि । आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ ४५ ॥

नाऽऽपणीयमन्नमद्यात् ॥ ४६ ॥

आपणः पण्यवीथी । तत्र जातं लब्धं वाऽऽपणीयम् । तत्र कृतं नाश्नीयात् । व्रीह्या-
दिषु न दोषः ॥ ४६ ॥

तथा रसानाममांसमधुलवणानीति परिहाप्य ॥ ४७ ॥

तथा रसान् रसद्रव्याणि । तानप्यापणीयान्नाश्नीयात् । आममांसादीनीति वर्ज-
यित्वा ॥ ४७ ॥

तैलसर्पिषी तूदकेऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलसर्पिषी तु आपण्ये अपि उपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिच्य । पाकेन तैलस-
र्पिषी शोधयित्वा कार्यविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संसृज्येत्येके व्याच-
क्षते ॥ ४८ ॥

कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ ४९ ॥

कृतान्नं पर्युषितं पूर्वेषुः पक्वं सदाखाद्यमपेयमनाद्यं च । यथायोग्यं खरविशदद्रवं
मृदुविशदसिद्धं च ॥ ४९ ॥

शुक्तं च ॥ ५० ॥

शुक्तं काले पाकेनाऽऽम्लीभूतं तदपि पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ ५० ॥

फाणितपृथुकतण्डुलभरुजकरम्भसक्तुशाकमांसपिष्टक्षीरविकारौ-
षधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ ५१ ॥

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः ।
इक्षुरस इति केचित् । भ्रष्टानां व्रीहीणां तण्डुलाः । पृथुभूताः पृथुकाः । भरुजा भ्रष्ट-
यवाः । करम्भो दधिसक्तूनामाहारः करम्भ इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति । यत्कर-
म्भैर्जुहोति । धानाः करम्भ इति । क्षीरविकारो दध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥ ५१ ॥

अथ शुक्तं चेत्यस्य विधेः शेषः—

शुक्तं चापरयोगम् ॥ ५२ ॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत्परयोगम् । तदेव शुक्तं वर्जयति । पूर्वं सामान्ये-
नाभिधाय सलावृकयामेकसृक इति स्वप्नपर्यन्तमिति पश्चाद्विशेष उक्तः ॥ ५२ ॥

सर्वं मद्यमपेयम् ॥ ५३ ॥

सर्वं मद्यं मदकरमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवशादव्यवस्था । अत्र मनुः—

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैव ता न पातव्यास्तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥ इति ।

सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्येति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणोरिति ॥ ५३ ॥

तथैलकं पयः ॥ ५४ ॥

अविरेलका तस्याः क्षिरमपेयम् ॥ ५४ ॥

उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसंधिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ ५५ ॥

उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनीति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एक-
कालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्गर्भे याऽनेकगर्भे सूते सा यमसूः । उष्ट्रादीनां क्षीराण्यपेयानि ।
इतिकरणादेवंप्रकाराणामेकशफानां क्षीराण्यपेयानि । तथा च मनुः—

आरण्यानां [च] सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ इति ॥ ५५ ॥

धेनोश्चानिर्दशायाः ॥ ५६ ॥

धेनुर्नवप्रसूता गौः । चकारादजामहिष्यौ च । अजा गावो महिष्यश्चेति मानवे
दर्शनात् ॥ ५६ ॥

औषधीनां च तथा कीलालम् ॥ ५७ ॥

औषधयः सुरार्थास्तेषां विकारभूतमद्यं कीलालं नाद्यात् ॥ ५७ ॥

कलञ्जपलाण्डुपरारिकाः ॥ ५८ ॥

कलञ्जं रक्तलसुनम् । पलाण्डुः स्थूलकन्दो नीलो लसुणानुकारी । परारिका कृष्ण-
हण्डुमारुह्यं प्रसिद्धम् । एते चाभक्ष्याः ॥ ५८ ॥

प्रतिपदपाठो न शक्य इति समासेनाऽऽह—

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ५९ ॥

यच्चान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् । तत्र मनुः—

लशुनं गृह्णन् चैव पलाण्डुकवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ इति ॥ ५९ ॥

क्याकभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ६० ॥

क्याकु च्छत्राकम् । तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुक्तार्थम् ॥ ६० ॥

एकखुरोष्ट्रगवग्रामसूकरशरभगवाम् ॥ ६१ ॥

मांसमित्यर्थाद्भ्रम्यते । एकखुरा अश्वदयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभोऽष्टा-
पद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ ६१ ॥

धेन्वनडुहोश्च कारणाद्भक्ष्यम् ॥ ६२ ॥

धेन्वनडुहोर्मांसं भक्ष्यं नावैधं किंतु कारणात् । कारणमष्टकादिविधिः । गोप्रति-
षेधस्य प्रतिप्रसवः—मेध्यमानडुहामिति वाजसनेयकम् । आनडुहं मांसं न केवलं भक्ष्यं
किं तर्हि मेध्यमपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥ ६२ ॥

कुक्कटो विकिराणाम् ॥ ६३ ॥

पादाभ्यां विकीर्य विकीर्य कीटधान्यादि ये भक्षयन्ति ते विकिरा मयूरादयः । तेषां
मध्ये कुक्कटो न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राम्यो नाऽऽरण्यः ॥ ६३ ॥

प्लवः प्रतुदाम् ॥ ६४ ॥

तुण्डेन प्रतुद्य प्रतुद्य भक्षयन्ति ते दार्वाघाष्टादयः प्रतुदस्तेषां मध्ये प्लव एवामक्ष्यः ।
प्लवः शकटविलारुयो बकविशेषः ॥ ६४ ॥

क्रव्यादाः ॥ ६५ ॥

क्रव्यं मांसं तदेव केवलं येऽदन्ति ते क्रव्यादा गृध्रादयः । तेऽप्यभक्ष्याः ॥ ६५ ॥

हृत्सभासचक्रवाकसुपर्णाश्च ॥ ६६ ॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः श्येनाकृतिः पीततुण्डः । चक्रवाको मिथुनचरः । सुपर्णः
श्येनः । एते चामक्ष्याः ॥ ६६ ॥

क्रुञ्चक्रौञ्चवाध्र्वाणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ६७ ॥

क्रुञ्चा वृन्दचराः । क्रौञ्चा मिथुनचराः । ते चामक्ष्याः । सूत्रे क्रौञ्चेति विभक्ति-
लोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रुञ्चक्रौञ्चा अभक्ष्याः । नेत्याह—वाध्र्वाणसलक्ष्मणवर्जम् ।
श्वेतो लोहितो वा मूर्धा येषां ते लक्ष्मणाः । त एव विशेष्यन्ते वाध्र्वाणसा इति । वार्ध्र्
चर्म तदाकारा नासिका येषां ते । एवंभूताल्लक्ष्मणां वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या
इति । अन्ये त्वाहुः । क्रव्यादा इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुञ्चादिषु तेषु प्रतिषेध इति ।
तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति ड्यापोः संज्ञाछन्दसोरिति ह्रस्वः । एवं क्रुञ्चा-
शब्दस्याप्यजादेराबन्तस्य ॥ ६७ ॥

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्चाविट्शल्यकखड्ग-

शशपूतीकखषवर्जम् ॥ ६८ ॥

पञ्चनखा वानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वाऽन्ये भक्ष्याः ।
गोधा कृकलासाकृतिर्महाकायः । कच्छपः कूर्मः । श्चाविडत्राहिविशेषः । यस्य
नाराचाकाराणि लोमानि स शल्यकः । यस्य चर्मणा तनुत्राणं क्रियते स श्चाविट् ।

शल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु च्छकारं पठन्ति च्छकारात्पूर्वमिकारम् । खङ्गो
भृगुविशेषः पार्वतीयः । यस्य तर्पणार्थं भाजनम् । शशः प्रसिद्धः । पूतीकखषः शशा-
कृतिर्हिमवति प्रसिद्धः ॥ ६८ ॥

अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥ ६९ ॥

मत्स्यानां मध्ये चेदारुयो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥ ६९ ॥

सर्पशीर्षा मृदुरः क्रव्यादो ये चान्यै विकृता

यथा मनुष्यशिरसः । ७० ॥

जलमनुष्याख्या जलमत्स्यादयश्च तत्र सर्वे न भक्ष्याः । तत्र मनुः—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चाष्ट घातकाः ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु गरीयसी ॥

अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्ष्यनिवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ७० (ख० १७) ।

एवं मांसनिमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चामोज्जमुक्तम् । तत्र निमित्तदुष्टं यस्य
कुले म्रियेतेत्यादि । जातिदुष्टं कलञ्जादि । कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं परिग्रहा-
शुचीनि कानिचिदनुज्ञापकानि कानिचित्प्रतिषेधत इति—

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू

तिनिवेशनं युग्यधासश्चोग्रतः प्रतिगृह्याणि । ७१ ॥

मधु पकमपकं वा । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शाले-
यादि क्षेत्रम् । विश्रामस्थानमित्येके । मूलफलानि मूलकाष्ठादीनि । रक्षाऽभयदानम् ।
गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वह[ती]ति युग्यो बलीवर्दः । तस्य घासो भक्ष्यं
पलालादि । एतानि उग्रतोऽपि प्रतिग्राह्याण्यदुर्भिक्षेऽपि । उग्रः क्रूरकर्मा द्विजातिः ।
वैश्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ ७१ ॥

एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ ७२ ॥

एतान्यपि मध्वादीन्यप्यन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि न स्वयमिति हारीतो
मुनिराह ॥ ७२ ॥

आमं वा गृहीरन् ॥ ७३ ॥

पूर्वोक्तेषु आमं स्वयं गृहीरन् वा द्विजातय इति हारीताचार्यस्यैव पक्षः ॥ ७३ ॥

कृतान्नस्य विरसस्य ॥ ७४ ॥

आमस्यालाभे कृतान्नस्यापि विरसस्य लवणादिरसैरयुक्तस्य षष्ठीनिर्देशात्स्तोकं
स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृहीरन् ॥ ७४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ७५ ॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्वृहीतं तन्न सुभिक्षाः सुहिता न मवेयुः । यावता प्राण-
यात्रा भवति तावदेव गृहीरन् । यावता सौहित्यं न तावदिति ॥ ७५ ॥

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ७६ ॥

यदा तु दुर्भिक्षतयाऽऽत्मनोऽपि वृत्तिर्नोपलभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ
यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्रैव गुणविधिः सुवर्णं दत्त्वा सकृदेवोपभोक्तव्यम् । उप-
रिष्टात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं दत्त्वेति व्याख्यातम् । पशुरग्निः । अग्निः पशुरिति
मन्त्रलिङ्गात् । गोसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥ ७६ ॥

नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ७७ ॥

यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनः सकृत्प्रवृत्तायाम-
वकुण्ठनेनेति न्यायेन तत्रैव रमेत् । अत्र च्छान्दोग्योपनिषत्—मटचीहतेषु कुरुष्व-
टिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रदाणक उवास । स हेभ्यं कुलमा-
षान्खादन्तं विभिक्ष इत्यादिर्मन्त्रश्च भवति । अवृत्त्या शुन आन्त्राणि पच इति ।
अवृत्त्या वृत्त्यभावे । अपर आह—दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नी-
चेऽपि दातरि भुञ्जाने वसेत् । या च यावती च । सुवर्णमात्रं यंकंचन पशुं वा दत्त्वा
न पुनरत्यन्तमलं वस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥ ७७ ॥

एवमापदि वृत्तिमुक्ता । सुभिक्षेऽनापदि वृत्तिमाह—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ७८ ॥

समावृत्तो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥ ७८ ॥

प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणस्य त्वन्नं प्रकृत्याऽस्य भावेनैव भोज्यम् । कारणादभोज्यम् ॥ ७९ ॥

कारणमाह—

यत्राप्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ८० ॥

यत्र यदाऽग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यप्रायश्चित्तरूपं नित्यमभ्युदायिकं वा कर्माऽऽसेवते
तापस्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि न चोदितकर्मप्रायश्चित्तं तदा । एतस्मात्कारणा-
दभोज्यमिति ॥ ८० ॥

चरितनिर्वेषस्य भोक्तव्यम् ॥ ८१ ॥

कृतप्रायश्चित्तस्य ॥ ८१ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ ८२ ॥

शूद्रवर्जितानां स्वधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामन्नं भोज्यं न ब्राह्मणस्यैवेत्येके मन्यन्ते ॥ ८२ ॥

तस्यापि धर्मापनतस्य ॥ ८३ ॥

तस्यापि शूद्रस्यान्नं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आनमितो भवति । धर्मग्रहणा-
दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥ ८३ ॥

तत्र गुणविधिः—

सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येदृष्टिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८४ ॥
गतम् ॥ ८४ ॥

संघान्नमभोज्यम् ॥ ८५ ॥

संयोगेन यत्संहृतमन्नमभोज्यं ते सर्वे यद्यपि दद्युः ॥ ८५ ॥

परिक्रुष्टं च ॥ ८६ ॥

भोक्तुमागच्छेत्येवं परिक्रुश्य सर्वत आहूय यद्दीयते तत्परिक्रुष्टम् । तदभोज्यम्
॥ ८६ ॥

सर्वेषां च शिल्पजीविन्मम् ॥ ८७ ॥

चित्रकर्मच्छत्रनिर्माणादिकाशिलां जीवन्ति उपजीवन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणाना-
मन्नमभोज्यम् ॥ ८७ ॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ ८८ ॥

ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यभोज्यं क्षत्रियवर्जम् ॥ ८८ ॥

ये चाधिम् ॥ ८९ ॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान्वासयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमधिर्यः स्तोम इति
प्रसिद्धः । परभूमौ कुट्टिं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु य इति । ये चाधिमा-
जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । अत्रार्धिं ये जीवन्ति तेषां वार्धुषिकत्वादेव निषेधः
सिद्धः ॥ ८९ ॥

मिषक् ॥ ९० ॥

अभोज्यान्न इति प्रकरणद्वयते । मिषगौषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं ये सर्पदष्टादिकं
षिक्रिस्सन्ति ते भोज्यान्नाः ॥ ९० ॥

वार्धुषिकः ॥ ९१ ॥

धृद्ध्या जीवन्नप्यभोज्यान्नः ॥ ९१ ॥

अक्रीतराजको दीक्षितः ॥ ९२ ॥

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

८१

दीक्षितो दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः । सोऽपि यावत्क्रीतराजको न भवति सोमक्रयं
न करोति तावद्भोज्यान्नः ॥ ९२ ॥

अग्नीषोमीयसंस्थायामेव दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ ९३ ॥

अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्ते दीक्षितस्य भोक्तव्यं न प्रागिति पक्षान्तरम् ॥ ९३ ॥

हुतायां वा वपायां क्रीते वा राजनि यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणम् ॥ ९४ ॥

हुतायामित्यादि तु यज्ञार्थमनिर्दिश्याप्यशेषादेव । यज्ञार्थ इति पक्षान्तर इदं
यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपल-
ब्धितः प्रवृत्तिरपस्मृतितो मा भूदिति प्रत्यक्षमेवोक्तं ब्राह्मणमिति ॥ ९४ ॥

कृषिः ॥ ९५ ॥

कृषिः प्रसिद्धः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९५ ॥

राज्ञः प्रैषकृत् ॥ ९६ ॥

प्रैषकृद् दौत्यकर्मा । तस्यापि प्रतिषेधः ॥ ९६ ॥

अहविर्याजी चाऽऽर्यविधिप्रव्रजितः ॥ ९७ ॥

अग्निहोत्राद्यननुष्ठाताऽपि आर्यः शिष्टः । विधिराचारस्तस्मात्प्रव्रजितः प्रच्युतः ।
सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ९७ ॥

यश्चाग्नीनपास्मति ॥ ९८ ॥

अविधिना श्रेताग्निगृह्याग्नित्यागी ॥ ९८ ॥

यश्च सर्वान्वर्जयति ॥ ९९ ॥

आत्मानं श्रेत्रियं मन्यमान इतरान्वर्जयति । अन्नादिमंसर्गेण संसर्गदोषात् ॥ ९९ ॥

सर्वाद्धी च ॥ १०० ॥

सर्वेषां तन्मथेति मत्सर्वेण निरन्तरमित्युक्तम् । तस्य युक्तानामयुक्तानां च ॥ १०० ॥

श्रोत्रिणो निराकृतिः ॥ १०१ ॥

श्रोत्रिणो विःस्वाध्यायः । निवृत्त इत्यनेन ॥ १०१ ॥

दृष्यतीपतिः ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

क्रमविवाहे यस्य वृषली शूद्रजाता जीवतीतरा मृता स वृषलीपतिः । स श्रोत्रियोऽ-
प्यभोज्यान्न इति ॥ १०२ ॥ (ख० १८) ।

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते यश्च
प्रश्रयते तावन्तं कालम् ॥ १०३ ॥

मत्तो मदद्रव्यसेवयाऽप्रकृतिं गतः । उन्मत्तो भ्रान्तः । बद्धो निगडादिना ।
अणिकः पुत्राच्छ्रुतग्रही । पुत्रार्थ इति शास्त्रे निन्दितः । प्रत्युपविष्टः क्रयणादिना
कारणेन धर्मादिकं निरुध्य तत्पार्श्वे उपविष्ट इतरस्तत्परिहारमुक्तवांस्तेन सहाऽऽसीनः ।
प्रत्युपवेशयते यश्च प्रश्रयते तिष्ठति । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्ना यावन्मदा-
द्यनुवृत्तिः । अपर आह—अणिक ऋणिक ऋणस्य दाता । प्रत्युपविष्ट इदं विशेषण-
मिति ॥ १०३ ॥

अथ क आश्यान्नः ॥ १०४ ॥

यद्येतेऽभोज्यान्नाः कस्तर्ह्याश्यान्नः कस्य तर्ह्यन्नमशनीयमिति । यद्यप्येतेऽभोज्यान्ना
इति उक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते तथाऽप्यनेवमतोपन्यासार्थोऽयं प्रश्नपूर्वक
आरम्भः ॥ १०४ ॥

यस्येप्सेदिति कण्वः ॥ १०५ ॥

य एवमर्थयते स एवाऽऽश्यान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते ॥ १०५ ॥

पुण्य इति कौत्सः ॥ १०६ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्युक्तत्वाद्भोज्यान्नाः सर्वे पुण्या एव । इह पुनः
पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् । तपोहोमजपैः स्वधर्मेण युक्तः पुण्यः । स स्वयं चाप्रार्थयमा-
नोऽपि योज्यान्न इति कौत्सस्य पक्षः ॥ १०६ ॥

यः कश्चिद्दद्यादिति वार्ष्णीयणिः ॥ १०७ ॥

यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सततं दानशीलः स भोज्यान्न इति वार्ष्णीयणिराह ।
तथा च मनुः—श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरदिति ॥ १०७ ॥

अत्रोपपत्तिः—

यदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच्चलं
दानेन निर्दोषो भवति ॥ १०८ ॥

रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे कर्तारि स्थावरं स्थिरं न भोगमन्तरेण क्षीयते तदा ततः

प्रातिग्रहभोक्तारं संप्रकृषामावाद्भोक्तव्यम् । अथ चेच्छलमुपभोगमन्तरेणापि क्षीयते तदा
सततं तद्दानशीले न मुहूर्तमपि स्वयमवतिष्ठत इति कुत्रा भोक्तुर्दोष इति ॥ १०८ ॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकी कण्वकौत्सौ ॥ १०९ ॥

धार्मिकेणोपहृता भिक्षा शुद्धा । सा भोक्तव्या, इत्येककुणिकादीनां चतुर्णां
पक्षः ॥ १०९ ॥

सर्वतोपेतं वाण्यारणीयम् ॥ ११० ॥

सर्वत उपेतं छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपपन्नं तत्सर्वतोऽपि भोज्यमिति वाण्यार
णीयं मतम् ॥ ११० ॥

इदानीं स्वयमाह—

पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ १११ ॥

कण्वकुत्सयोः पक्षयोः समुचित आचार्यस्य पक्षः ॥ १११ ॥

पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ ११२ ॥

यः प्रार्थितोऽपि नेत्यसकृदुक्त्वा कथंचिदापतितेप्स- सोऽनीप्सतुच्यते । तस्य पुण्य-
स्याप्यभोज्यमिति । अपर आह—अनीप्सत इति कर्तरि षष्ठी । पुण्यस्याप्यन्नमभोज्यं
यदि मक्ष्यमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सतं न भवति ॥ ११२ ॥

यतः कुतश्चाभ्युद्यतं भोक्तव्यम् ॥ ११३ ॥

सर्वतोपेतमित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्षया ॥ ११३ ॥

तदाह—

नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ ११४ ॥

अद्य तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तद्भवता ग्राह्यमिति निवेदनं नियोगः न नियोगोऽनि-
योगः । पुनर्नस्समासः । द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं चोदयतः । अननियोगो नियोगस्तत्पूर्वं
चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ ११४ ॥

अथ पुराणश्लोकानुदाहरन्ति—

उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।

भोज्यां मेने प्रजापतिरापि दुष्कृतकर्षणः ॥

न तस्य पितरोऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं बहस्यग्निर्धस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति ॥ ११५ ॥

अपि च पुराणे—

सर्गाश्च प्रतिसर्गाश्च वंशोऽन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चालक्षणम् ॥

इत्येवंलक्षणं भविष्यादौ । उपे(य)नां ह्यनाम्यामुद्यम्य धारितामाहूतां स्वयमानांतां
पूर्वमनिवेदितां भिक्षां दुष्कृतकर्मणोऽपि सकशाद्भोज्यां मेने प्रजापतिः मनुः प्रजा-
पतिर्यास्मिन्निति मानवे दर्शनात् । परं न तमभ्याधिमन्यते प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं
नाश्नन्ति । क्रियन्तं कालम्—दश वर्षाणि पञ्च च । अग्निश्च हव्यं न वहति ।
तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दार्थः ॥ ११५ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यकृन्तस्य पाशिनः

कुलटायाः षण्ढकस्य च तेषामन्नमभोज्यम् ॥ ११६ ॥

चिकित्सको भिषग्वृत्तिः । मृगयुर्मृगघाते लुब्धः । शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्या-
दिच्छेत्ताऽम्बष्ठः । पाशी पाशवान्पाशजालेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलमटनीति कुलटा
व्यभिचारिणी । अभिसारिका वा । षण्ढकस्तृतीयाप्रकृतिरुत्पाटितवृषणश्च । तेषां
चिकित्सकादीनामन्नमभोज्यम् । चिकित्सकषण्ढकयोः पुनर्ग्रहणमुद्यतस्यापि प्रतिषेधा-
र्थम् । पूर्वत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । एवं तर्हि सूचकारस्य विप्रतिषेधः । अयं तु पुरा-
णश्लोक इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ११६ ॥

अन्नादे भ्रूणहा माष्ट्यन्नं नाभिशंसति स्तेनः

प्रमुक्तो राजनि यावन्न(द)नृतसंगरे ॥ ११७ ॥

षडङ्गस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान्स भ्रूणहा । सोऽन्नदे माष्टिं हि
लिम्पति । किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमात्ति तस्मिन्नादेनोऽन्नमेनः
संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणद्वन्द्वते । संगतः पादः । इतरः
पुराणे श्लोके पठ्यमाने पाठितसंभोगेन माष्टिं लिम्पति मिथ्यैव ब्रूत इदं त्वया कृतमिति ।
तस्मिन्नाभिशंसति तदेनो माष्टिं । मनुश्च—

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोदो चोरेति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यादिति । द्विर्दोषमभवेत् ॥

इति द्वैगुण्यमाह तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेश इति वक्ष्यति । स एव
तृतीयपादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । संगतः प्रतिश्रयः सत्यसंगत इति यथा ।
यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसंगतः । रकाश्छान्दसः । तस्मिन्वावचादेनो माष्टिं ।
तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ ११७ ॥

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

८५

गुरौ याज्यश्च शिष्यश्च त्रियश्चतुर्व्यभिचारि-
णीति ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गुरौ याज्ये (जके) याज्यः । तयाऽध्यापके शिष्यः । श्रिय ऋतुकाले तां
विहायान्यां गच्छेत्स व्यभिचारी । तस्मिन्सा स्वस्यत्ते (त्रे) एनो निमार्ष्टि । एवं
याज्यशिष्यावपि ॥ ११८ ॥ (ख० १९) ॥

इति श्रीमन्महादेवविरचितायां हिरण्यकेशिवर्मप्रश्नव्याख्यायामुज्ज्वलायां
वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

=====
अथ षष्ठः पटलः ।

अध्यात्मिकान्योगाननुनिष्ठेन्न्यायसंहितानने-
श्वारिकान् ॥ १ ॥

उक्ता धर्माः । पतनीयान्यभिधास्यंस्तेषु मुख्यत्वेन ब्रह्मचारिधर्मानभिधाय कांश्चि-
त्स्नातकस्यापि कांश्चित्साधारणानप्यभिधाय गृहस्थधर्माभिधाने कर्तव्ये सत्यध्या-
त्मविद्याप्रतिपादनं प्रायश्चित्तानि विध्यपराधे ब्रह्मन्परमप्रायश्चित्तत्वेन प्रसक्तमाह ।
शुचिकराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नाह आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगा-
नधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—

मिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराधरे ॥ इति ।

तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रेतं प्रहूयेतैवं हास्य सर्वे आप्मानः प्रहूयन्त इति वा । याज्ञव-
ल्क्योऽप्याह— इज्याचारदयार्हिसादान्त्वाव्यायकर्मणां ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेणऽऽत्मदर्शनम् ॥ इति ।

अध्यात्मं भवा अध्यात्मिकाः । छा धर्मो वृद्धधर्मावः । आत्मनो लम्भायितृन्योगां-
श्चित्तसमाधानहेतुन्वक्ष्यमाणांश्चाक्रोधादनुपायाननुनिष्ठेत्सेवेत । न्यायसंहितानुपपत्ति-
मन्वितान् । उपपद्यन्ते हि न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घाते । अनैश्वारिकान् । निश्चार-
श्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः । तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणान्ते नैश्वारिकाः ।
तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तनिश्चरणशीलमात्मउन्मनं निश्चलं तिष्ठति ।
तस्मात्ताननुनिष्ठेत् । आत्मप्रलब्धमक्रोधविक्षेपं चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १ ॥

किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्य इत्यादि—

आत्मलाभात् परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तत्र यत्न आस्थेय इति ।
 फः पुनरसावात्मा । प्रत्यया गात्मा । नन्वमौ नित्यलब्धः । नहि स्वयमेव स्वस्या-
 लब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिग(क)लनात्तद्धर्मतामु गतो नष्टम्बरूप इव भवति ।
 प्रकृत्या हि नित्यसंबद्धः पुरुषः । तथाविधश्च संबद्धो यथा परस्परं विवेको न जायते ।
 अन्योन्यधर्माश्चान्योन्यप्राध्यस्यन्ते । यथा क्षीरोदके संपृक्ते न ज्ञायत इदं क्षीरमिद-
 मुदकमस्मिन्नवकाशे क्षीरमयुष्मिन्नुदकमिति । यथा वा अभ्ययोगोलकयोः संबद्धयोर्येऽग्नि-
 धर्मा उष्णत्वमास्वरत्वादयस्तेऽयोगालकेऽध्यस्यन्ते । ये चायोगालकस्य धर्माः काठिन्यदै-
 र्घ्यादयस्तेऽग्नावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रातिपत्तिः । एकं वस्तुष्णं दीर्घं भास्वरं काठिन-
 मिति । तद्वदिहापि पुरुषधर्माश्चैतन्नादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमो-
 हपरिणामादयः पुरुषे । ततश्चैकं वस्तु चेतनं सुखदुःखादिफलपरिणामीति व्यवहारः ।
 वस्तुतस्तु तस्मिन्संघातेऽचेतनाशः परिणामी । चेतनांशस्तु तमनुधावति । येन येन रूपेण
 परिणमति तेन तेनाभेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थां गते घृतं क्षीरसंपृक्तं दध्या-
 त्मना परिणमति तेनानु तामवस्थां प्राविशति त[द्व]न् । तदिदमुच्यते— 'तन्सृष्ट्वा तदेवानु-
 प्राविशत्' इति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वे इदमेव यदुपभोक्तव्यतया निमित्तत्वम् । तदेवं
 स्वभावतः स्वस्थाऽप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेदमापन्नमद्वर्मा भवति । एवं ताद्विकारेण
 महतो विकारेणाहंकारेणेत्याशरीरदद्रष्टव्यम् । स्थूलाहं कृशाहं देवदत्तोऽहं मनुष्योऽहं
 तिर्यग्गहमिति । तस्यैवंगतस्यापोक्षतः स्वरूपलाभो नचैवमवर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा-
 शबरादिभिर्बाल्यात्प्रभृति स्वमुतेः सह वर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मानमनुभूय च
 बन्धुभिः स्वरूपे कथिते लब्धम्बरूप इव भवति । प्रकृत्यावेशेन स्वभावान्तरं नीत
 आत्मा मातृस्थानीयया तत्त्वमसीति श्रुत्या स्वभावं नीयते । यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु
 तदेव त्वमसि न तु यथा मन्यसे मनुष्योऽहं दुःखमहमित्यादि तथेति । एवंभूतो राजा
 तत्त्वमसीति राजपुत्र । ननु तत्त्वमसीति ब्राह्मणात्तादात्म्यमुच्यत इति को वा ब्रूते ।
 नेति[नेतीति निषेधाद्]ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मैक आहोखिन्नाना । किं तेन
 ज्ञातेन त्वं तावदेवाविधश्चेदकोऽसा नित्यनिर्मलः क्लृपवस्तुमंसर्गात्कुलषतामिव गतस्त-
 द्वियोगश्च ते मोक्षः त्वयि मुक्ते यद्यन्धे संसारिष्यन्ति का ते क्षतिः । अथ न सन्ति
 तथाऽपि कस्ते लाभ इत्यलमिथता । महत्येषा कथा । तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसतो तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धितः

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संघाते महदादिभिः सह वसन्तद्वत्परः पूरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकालितं मिथ्यैव धिक् मन्यते ॥

दाता भोगपरः समग्रविषयो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातुपुत्रतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभूय यथार्थमेव यतते तद्वत्कुमान्बोधितः

श्रुत्वा तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव संपद्यते ॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशार्धदृशी

ते चान्योन्यभिर्ग्रामपापं सहसा सर्वे भजन्त्येकताम् ।

किंतु स्वे परमे पदे पृथग्गी तिष्ठन्ति भातास्तथा

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादित्यचर्सा काऽभेदे दे क्षतिः ॥

तेष्वेको यदि जातु नातृवनात्प्राप्तो निजं पैमवं

नानात्वे क्षतिरस्य का किल परे सन्त्वन्यथा च स्थिताः ।

यद्वाऽन्ये न भवेयुरेवमपि को लामोऽस्य तद्वद्भतिः ॥

पुंसामित्यभिदाविज्ञा च न वयं निर्बध्य विश्रितस(न्म)हे ॥ इति ॥ २ ॥

तदिहोपेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तत्रिविधम् । श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदां तात्पर्यावधारणम् । मननमुपपत्तिनिरूपणम् । एवं श्रुतेऽनुभूते चाऽऽत्मनि साक्षात्कारहेतुरविक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरं भावनं ध्यानम् । तत्सिद्धये श्रौतज्ञानं तावद् ह—

तत्राऽऽत्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुभवचनादित्वाच्छः । श्लोकान्पादबद्धानौपनिषदान्मन्त्रानुदाहरिष्यामः । उद्धृत्याऽऽहरिष्यामो ग्रन्थे निवेशयिष्यामः ॥ ३ ॥

पुः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्पस्याचलं
चलानेकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥

गुहेति प्रकृतिनाम ।

यतः स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिः प्रसूतिः ।

आत्मन् गुहायां निरनाद्यनन्तं क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥

इति पुराणदर्शनात् । बुद्धिरित्यौ पानिवज्ञाः । अधिकरणसाहित्यात् । तस्यां शेते तथा सहाविभागावस्थितेति गुहाशय आत्मा । 'अनामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्ती' सरूपाम् । अजो ह्येको जुः प्राणोऽनुशेते' इति मन्त्रान्तरम् । अहन्यमान-स्येति । न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । विकल्पस्येति । निर्लेपस्येति । धर्माधर्मादिभिरन्तःकरणस्य धर्मैरात्मनि चाध्यतैः । एवं भूयस्याऽऽत्मनः सर्वे एव प्राणिनो ब्रह्मा-

द्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तः संघाताः पूः पुः पुः भोगन्धानम् । यथा राजा पुरमधिवस-
न्सचिवैरानीतान्भोगानुपभुङ्क्ते तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन्करणैरुपस्थापितान्भोगानु-
पभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचल सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तदस्य
चलं तं येऽनुतिष्ठन्ति उपासत एवंभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते तेऽमृता मुक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

विषयसंगपरित्यागेनायमुपास्य इत्याह—

यदिदमिती हेदिह लोके विषयमुच्यते

विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदमिति । विषयभेददिति । सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययरञ्छान्दसः । एवमिदिति तका-
रस्य दकारः । हशब्द आश्चर्ये । इति शब्देनाऽऽवृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्ववान्तर-
प्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहृत्यतसो हि वदन्ति इति ह तस्याहितमिति ह
तस्यासुखस्पर्श इति ह तस्यारूपं निश्चलमिव कनकमिति ह तस्यास्वादिष्टौऽधरमणिरिति
ह तस्यागन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति हा-
त्रानन्तरपर इतिशब्दोऽध्याहार्य इति । इति ह इति हेत्येतयोः । यं लोके विषय-
मुच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतं विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् । कवि-
र्भेधावीति ॥ ५ ॥

विषयत्यागे हेतुमाह—

आत्मन्नेवाहमलब्धैतद्धितं सेवस्व नाहितम् ।

अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठान(स्थान)मन-

पेक्षया महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं

प्रभुम् ॥ ६ ॥

शिष्यं प्रत्याचार्यवचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतु । विषयाणां पराधीनत्वमाहितत्वं च ।
महान्तं गुणतः । तेजस्कायं तेजःशरीरम् । तेजो रश्मि स्वयंप्रकाशमात्मज्योतिः सम्रा-
डिति होवाच इति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वगतम् । प्रभुं स्वतन्त्रम् ।
एवंभूतं गुहाशयमेतावन्नम् । अहम् । आत्मन्सप्तमेकवचनेन्य लुक् । आत्मानि ।
अस्मिस्तदीये संघातेऽन्वानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्धम् । अथान्येष्वान्द्रादिषु तं तं
विषयं प्रतीच्छामीनि लब्धये लट् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा तथाविधोऽस्मि
त्वमप्येतदेव हितं साधुस्थानं साधुमार्गं सेवस्थानाहितविषयानुसंधानमिति ॥ ६ ॥

पुनरप्यसौ कीदृश इत्याह—

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवोऽनङ्गोऽ-
शब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्जुचिः स सर्वं परमा
काष्ठा स वैषुवतः स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

सर्वेषु भूतेषु मनुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्सु न नश्यति । विपश्चिन्मेधावी
चित्स्वरूपः । अमृतो नित्यत्वादेवीमरणधर्मा । ध्रुव एकरूपो विकाररहितः । न प्रधा-
नवद्विकारिणः सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अनङ्गश्चरणाद्यङ्गरहितः । अश-
ब्दोऽस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । शब्दादिगुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरी-
रेणापि वर्जितः । महाशुचिर्महत्त्वं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽन्यत् । शुद्धः ।
स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण स एव । परमा काष्ठा ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैषु-
वतं विषुवान्नाम गवामयनस्य मध्ये भवमहरेकविंशम् । तदहरूपयन्ति विषुवन्तं मध्ये
संवत्सरस्येति दर्शनात् । विषुवानेव वैषुवतम् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवति एव
मङ्गानामेष मध्ये । मध्ये ह्येषोऽङ्गानामिति बह्वृचब्राह्मणम् । स एव च वैभाजनं पुरं
विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनं तदेव वैभाजनम् । बाह्या(प्रज्ञा)दिरनुशक्तिकादिश्च । यथा
समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥

तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेद्दुर्दर्शं
निपुणं युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥

तमेवंभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत प्राध्वं चास्य सर्वत्र सर्वावस्थासु सदा प्राध्वमा-
नुकूल्यमाचरेत् । आनुकूल्यं प्रतिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दर्शं
निपुणं सूक्ष्ममेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स स्वविष्टपे स्वमहिमनि
स्थितो मोदेत विगतपापः सर्वदुःखविवर्जितो भवति । संसारदशायां वा तिरोहतं निरति-
शयं स्वमानन्दमनुभवतीति केचित् ॥ ८ ॥

आत्मन्पश्यन्सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्कविरा-
त्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे
विराजति ॥ ९ ॥

सर्वाणि भूतानि आत्मानि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्नुपनिषदादिभिर्जानन्पश्चाच्चिन्त-
यन्युक्तिभिर्निरूपयन्त्यो न मुह्येन्मोहं न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्चैव सर्वत्रावशे-
षित्वेन स्थितमात्मानं पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स वै ब्राह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महि-
मनि स्थितो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ ९ ॥

निपुणोऽणीयान्विसोर्णाया यः सर्वमावृत्य ति-
ष्ठति वर्षीयाश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य
तिष्ठति स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्य
ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजस्तस्मात्कायात्प्रभवन्ति सर्वे
स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ १० ॥

निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसोर्णाया विसतन्तोरप्यणीयान्सूक्ष्मः । सर्वमावृत्य
व्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान्वृद्धतरः सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य
विष्टम्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुव एकरूपः । स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियै-
र्ज्ञानमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृशाज्ज्ञेयात् । अनन्वस्य पञ्चमर्थे षष्ठी । ज्ञेया-
नीलपीतादेराकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । तस्मा-
द्विज्ञानादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति ।

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् । इति पुराणम् ।

स्वभावस्वच्छस्य चिद्रूपस्याऽऽत्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रूपाया बुद्धिवृत्ते-
रनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणाज्ज्ञानात्मक इत्यपि
सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । एवंभूतः स आत्मा परमेष्ठी परमस्वरूपे
तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परमेणसंबन्धः । विभज्याऽऽत्मानं देवमनुष्यादिरूपेण
नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सकायादेव मनुष्यादिश-
रीराणि प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूलं सप्रपञ्चसृष्टेर्भोक्तृताया मूलकारणम् । स नित्योऽ-
विनाशी । शाश्वतिक एकरूपोऽधिकारः ॥ १० ॥

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते निर्हृत्य
भूतदाहान्क्षेमं गच्छति पण्डित इति ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञानद्वारेण पण्डितो लब्धज्ञान आत्मसाक्षात्कारी क्षेममभयं मोक्षम् ।
अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति बृहदारण्यकम् । समाप्ताः श्लोकाः ॥ ११ ॥

अथ भूदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥

भूतानां दाहो भूतदाहः । तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥ १२ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो द्रोहो दम्भो मृषोद्यम-
त्याशपरीवादावसूया काममन्यु आनात्म्यमयोग-
स्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

ताडनक्रोशनादिहेतुकोऽन्तःकरणविक्षोभः स्वेदकफादिलिङ्गकः क्रोधः । हर्ष इष्टलाभाद्येतस उद्रेको रोमादिलिङ्गकः । रोषः क्रोधस्यैव कियानपि भेदः । पित्रादिषु प्रति-
कूलेषु मनसो वैलोभ्यमात्रमकार्यकरम् । लोभो द्रव्यव्यासङ्गः । मोहः कार्याकार्ययो-
रविवेकः । स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुच्यते कक्मचित्तदभावेऽपि संभवेदिति ।
द्रोहोऽपकारः । दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । मृषोद्यमनृतवदनम् । अत्या-
शोऽत्यशनम् । परीवादः परनिन्दा । असूया परगुणेष्वक्षमा । कामः स्त्रीसङ्गः । मन्युर्गूढो
दोषः । आनात्म्यमजितेन्द्रियत्वं जिह्वादिचापलादि । अयोगो विक्षिप्तचित्तता । एवं
भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

के पुनस्ते योगाः--

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽद्रोहोऽदम्भः स-
त्यवचनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग
आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग
आर्यमानृशस्त्वं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणाः समय-
पदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति
॥ १४ ॥ (ख० २०) ॥

एते चाक्रोधादयो विभारूपा न क्रोधासंभवमात्रं क्रोधादिनिर्घातहेतुलयोपदेशात् ।
के पुनस्ते--अलोभः संतोषोऽलंबुद्धिः । अमोहोऽवधानम् । अद्रोहः पुनः पुनः प्रस-
क्तेषु क्रोधादिषु मा कार्षमिति संकल्पः । अदम्भो धर्मार्थमनुष्ठानम् । सत्यवचनं यथा-
दृष्टार्थवादित्वम् । अनत्याशो नियतभोजनम् । अपैशुनं परदूषणानुच्चारणम् । अनसूया
परगुणेष्वनुमोदनम् । संविभाग आत्मानमुपरुध्य(ध्या)पि ला(दा)नम् । त्यागोऽपरि-
ग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामेकरूपता । मार्दवं सूयगमता । शमः काममन्युपरि-
त्यागः । दम इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात्पूर्वत्र स्वस्मिन्क्रमेऽकामोऽमन्युरात्म-
वत्त्वमिति नोपदिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः । सर्वग्रहणं क्षुद्रैरप्यविरोधार्थम् । योग एका-
ग्र्यम् । आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रस-
क्तस्यापि नैष्ठुर्यस्य वर्जनम् । तुष्टिरनिर्वादः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्म-
ज्ञानम् । पदं विषयः । एतेऽक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां समाः । न केवलं योगि-
नामेवेति । धर्मज्ञानं समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः क्रोधादीन्समूल-
घातं घ्नन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन्विधिमा सार्वगामी भवति । तान्यक्रोधादी-
न्यनुतिष्ठन्सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः । आत्मानन्दं गच्छति । विधिनेति वचना-

त्प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदित्यादिके विषयेऽनृतवचनेऽपि न दोष इति
॥ १४ ॥ (ख० २०) ॥

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १५ ॥

इमं लौकिकं लोके विश्रुतं ख्यातिलाभपूजादिकमर्थं प्रयोजनं पुरस्कृत्याभिसंधाय
धर्मान्न चरेत् ॥ १५ ॥

किं कारणम्—

निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ १६ ॥

तस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति । लोकोक्त्यर्थमसौ
धर्मं चरति न कर्तव्यमिति । नः कर्तव्यमिति श्रद्धया धर्मफलं साधयति । यो वै
श्रद्धामनारभ्येति श्रुतेः ॥ १६ ॥

किमिदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव नेत्याह—

तद्यथाऽऽग्ने फलार्थे निमित्ते छाया गन्ध इत्यनू-
त्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ १७ ॥

अनुनिष्पद्यन्ते । तदेव स्वीकार्यापहृताः सहितं प्रमेचितं तृणानि वह्निरपि प्राप्ति-
ध्यति । तथा नरो धर्मचयेन वर्तते यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्रुते । इति ॥ १७ ॥

न चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवाति ॥ १८ ॥

यद्यपि देवादर्था नानूत्पद्यन्ते तथाऽपि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः ।
किमन्यैरर्थैरिति ॥ १८ ॥

अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकबाल-
वादिषु ॥ १९ ॥

कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टाचारी । शठो वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रेत्याव-
(प्रत्यक्ष)वादी । बालः श्रुतिरहितः । तेषां वादेष्वनसूयः स्यात् । असूयया द्वेषो
लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान्निषयीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् । तथा दुष्प्रलम्भ इति
च । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । गृध्रिवञ्चयोः प्रलम्भने इति दर्शनात् ।
दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफलाख्यानेन वर्तयितुं स शक्यः । कुहकादिवादिषु
वञ्चितो न स्यात् । तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

वचनस्यासंभवमाह—

न धर्माधर्मौ चरत आवा(व)* स्वेव इति न देवा
न गन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
इति ॥ २० ॥

आवा(व)मिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति
प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवधगतावावां स्व इति ब्रुवाणौ यदि
वा देवादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादो न स्यात् । वच-
नात् । तदभावात्तु वचनं स्यादिति । इदं तावद्द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ
किंतु नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥ २० ॥

यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह —

यत्चार्याः क्रियमाणं प्रसंशन्ति स धर्मो यद्दर्हन्ते
सोऽधर्मः ॥ २१ ॥

आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रयोऽपि वा ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वत्रैविद्यमेव वा ॥

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः इति ॥ २१ ॥

इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमाचार्याणां वृत्त* स-
म्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदा-
म्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥ २२ ॥

सम्यग्विनीता आचार्याधीनः स्यादित्यादिना विनयेन संपन्नाः । वृद्धाः परिणत-
वयसः । यौवने विषयवश्यता स्यादिति तदुक्तम् । आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलो-
लुपा अकृपणाः । अदाम्भिका धर्मध्वजाः । एवंभूतानामाचार्याणां सर्वजनपदेषु यदे-
कान्तेनापि विचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानं न मातुलसुतापरिणयनवत्कतिपय-
विषयं तद्वृत्तसादृश्यं भजेत तदनुरूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलं संभवति ।
संभवति च वैदिकानां तूत्सन्न(नूतन)पाठो ब्राह्मणानुभव इति ॥ २२ ॥

एवं वर्तमान उभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥

इमं चामुं च ॥ २३ ॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ २४ ॥

क्रयविक्रयव्यवहारो वणिज्या । सा स्वयंकृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्ता-
नुवादोऽयमापदि विधानार्थः ॥ २४ ॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् ॥ २५ ॥

ब्राह्मणवृत्तेरलाम आपत् । तस्यां वृत्त्यां पण्यानां व्यवहृत्पणोः समर्थयोरिति कर्तरि
षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्यवहारः । पण्यानि क्रिणीयाद्विक्रीणीत
वेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि व्युदस्यन्वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् ।
क्षत्रियवृत्तिश्च दण्डापूपिकया सिद्धा । तथा च गौतमः—तदलामे क्षत्रियवृत्तिस्तद-
लामे वैश्यवृत्तिरिति ॥ २५ ॥

अपण्यानाह—

मनुष्यान् रसान् रागान् चर्म गवां वशां श्लेष्मो-
दके तोक्मकिण्वे पिप्पलीमरीचे धान्यमां समा-
युधं सुकृताशां च ॥ २६ ॥

मनुष्या दासादयः । रसा मुडलवणादयः क्षीरादयो वा । रागाः कुसुम्भादयः ।
रज्यन्तेऽनेनेति रागा वस्त्रा(स्त्रा)दयः । चर्म । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्मजलादि ।
येन विश्लिष्टं चर्मादि संधीयते, यथा श्लेष्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेषये-
दिति बह्वृचब्राह्मणे दर्शनात् । तोक्मानीषदङ्कुरितानि ब्रीह्यादीनि । किण्वं सुराप्र-
कृतिद्रव्यम् । सुकृतं पुण्यं तस्य फलं वा सुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एता-
न्यपण्यानि वर्जयित्वाऽन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जयित्वैत्येव सिद्धेऽप-
ण्यानीति वचनमन्येषामपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः—

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि च स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
अयःशस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धास्तु सर्वशः ।
क्षीरं क्षारं दाधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पशून्सर्वान्पु (न्दंष्ट्रि) णश्च वस्त्रांसि च ।
मद्यं नीलं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफान्पशून् ॥ इति ॥ २६ ॥
तिलतण्डुलांस्त्वेव विशेषेण धान्यस्य न विक्री-
णीयात् ॥ २७ ॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डुलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् । अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे तु श्रुतम्—

काममुत्पाद्य कृष्यात्तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलाच्छुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ इति ॥ २७ ॥

अविहितश्चेतेषां मिथो विनिमयः ॥ २८ ॥

परिवर्तनं विनिमयो येषां विक्रयः प्रतिषिद्धस्तेषामेतेषां मिथः परस्परेण विनिमयोऽपि प्रतिषिद्धो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तेष्वेव केषु केषु विनिमयोऽनुज्ञायते—

अन्नेन चान्नस्य रसानां च रसैर्मनुष्याणां च
मनुष्यैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ २९ ॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—रसा रसैः समतो हीनतो वा तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेनेति । मानवे तु विशेषः—

रसा रसैर्निमातव्या न स्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं च कृताच्चेन तिला धान्येन तत्समाः ॥

गौतमीये तु रसानां च रसैः पशूनां च लवणकृतान्नयोः समेतानामेव न तु पक्ष्यासंप्रत्ययार्थ इति । तस्माद्त्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्नाऽऽशङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं ब्रह्मणि मिथो विनियोगेन गतिर्विद्यत इति । विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यानां विक्रयो विप्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ २९ ॥

अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् (ख० २१) मुञ्जबल्वजै-
र्भूलफलैः ॥ ३० ॥

अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवह्रीयेत् मुञ्जादिभिः । मुञ्जबल्वजास्तृणविशेषाः ॥ ३० ॥

तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ ३१ ॥

तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः । काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥ ३१ ॥

नास्यन्तमन्त्रवस्येत् ॥ ३२ ॥

प्रतिषिद्धानामपि विक्रयविनिमयाभ्यां जीवन्न पुनरत्यन्तमवसीदित् । तथा च गौतमः—
सूर्षा च वृत्तिरशक्तौ च शूद्रेण जीवेत्तदप्येके प्राणसंशय इति । मरुरपि—

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति ततस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते ॥ इति ॥ ३२ ॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ३३ ॥

गतम् ॥ ३३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । पशवश्च मुखादाना अश्मा
चालवणो धृतः । एतद्ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्चार-
जनीकृत इति ॥ ३४ ॥

अपिच वदन्ति मुखेनाऽऽदानं येषां ते मुखादानाः पशवः । लवणव्यतिरिक्तोऽश्मा
चारञ्जितस्तन्तुश्च । एतेन पूर्वोक्तं ब्राह्मण ते पण्यं विक्रयमिति ॥ ३४ ॥

न पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥ ३५ ॥

पतिताः । स्तेनादयो वक्ष्यमाणाः । तैः सह न कश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र
मनुः—संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाज्जतु यानाशना-
दिति । यानादिभिः संवत्सरेण पतति याजनादिभिस्तु सद्य एव ॥ ३५ ॥

तथाऽपपात्रैः ॥ ३६ ॥

अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ३७ ॥

द्विजाति कर्मभ्यो हानिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ३७ ॥

स्तेयमाभिशस्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं
मातुः पितुरिति योनिसंबन्धे सहापत्ये स्त्रीगम-
नं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ३८ ॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिशस्यं ब्रह्महत्या । ब्राह्मणमात्रं च हत्वाऽभिशास्त इति
वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोज्झं
संसर्गः । भावे घञ् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्राह्मणेन वेदस्याधीतस्य नाशनम् ।
औषधादिप्रयोगेण गर्भशातनं गर्भवधः । मातुर्योनिसंबन्धे मातृष्वस्त्रादौ मातुलादौ,
पितुर्योनिसंबन्धे पितृष्वस्त्रादौ सहापत्येऽपत्यमहिते स्त्रीगमनं मातृष्वसूगमनं तत्सुताग-

मनं पितृष्वस्मामनं तत्सुतागमनं मातुलसुतागमनं चेत्यर्थः । गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगाः संयोगानर्हाः पतिता-
दयः । तैः संयोग एकगृहवासादि असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ॥ ३८ ॥

गुर्धां सखीं(खिं) गुरुसखीं(खिं) च गत्वाऽन्याश्च परतल्पान् ॥ ३९ ॥

छान्दसो ह्रस्वः । मात्रादीनां सखी, गुरुसखी पित्रादीनां सखीम् । किम् । पतती-
त्युत्तरत्र श्रुतमपेक्षते । अन्याश्च परतल्पान्गत्वा पतति । तल्पशब्देन शयनवाचिना
दारा लक्ष्यन्ते ॥ ३९ ॥

नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ ४० ॥

गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पातित्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन
शब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते तथाऽपि प्रायश्चित्ते गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ ४० ॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ४१ ॥

तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥ ४१ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४२ ॥

अशुचिं पुरुषं कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ४२ ॥

शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ ४३ ॥

त्रैवर्णिकस्त्रीणां शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ ४३ ॥

प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ ४४ ॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसानां भक्षणमशुचिकरम् ॥ ४४ ॥

तत्रोदाहरणम्—

शूनो मनुष्यस्य कुक्कुटसूकराणां क्रव्यादसाम् ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधः । अदसोऽदो भावेऽसुन् । क्रव्यमामिषमदनं येषां ते क्रव्यादसः । केवल-
मांसवृत्तयो गृभ्रादयः ॥ ४५ ॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ ४६ ॥

मूत्रपुरीषग्रहणं तादृशस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ ४६ ॥

शूद्रोच्छिष्टमपपात्रागमनं चाऽऽर्याणाम् ॥ ४७ ॥

शूद्रोच्छिष्टं मुक्तमार्याणामशुचिकरम् । अपपात्रा अतिनीचस्त्रियस्तासां च गम-
नम् ॥ ४७ ॥

अपि पतनीयान्येतानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

यान्येतान्यशुचिकराण्यनुक्रान्तानि तान्यपि पतनीयानि भवन्तीत्येके ॥ ४८ ॥

अतोऽन्यानि दोषफलान्यशुचिकराणि ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि दोषफलानि कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीन्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ ४९ ॥

दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समा-
ख्याने स्याद्दर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥ ५० ॥ (ख० २२) ।

पतितस्य दोषं परैरविदितं बुद्ध्वा परेभ्यः समाख्याते पूर्वो न स्यात् । परेभ्यः पूर्वं नाऽऽक्षीत । किंतु स्वयं धर्मकृत्येषु वर्जयेत् । यथा परा न जानन्ति । अन्यथा दोषवान् ॥ ५० ॥ (ख० २२) ।

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ ५१ ॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थम् । वैरयातनार्थम् । वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् ॥ ५१ ॥

ज्ञातं वैश्ये दश शूद्रे ॥ ५२ ॥

वैश्ये हते शूद्रे हत इति । प्रकरणाद्वा इति च । ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्राया-
श्चित्तार्थमिति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं पापक्षयार्थम् ।
तत्किमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते । केचिदाहुः—नाभुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च ।
प्रायश्चित्तं नैमित्तिकं कर्मान्तरम् । यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति । तन्निराकर्तु-
मुक्तम् । अपर आह यो येन हन्यते स हतो भ्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोमिति ।
अपि नामैनं जन्मान्तरेऽपि वध्यासमिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिदमिति । प्रायश्चित्ता-
र्थमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ ५२ ॥

ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थम् ॥ ५३ ॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽधिको देयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तप्रथं
मानवेन समानविषयम् । यथाऽऽह—

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्धचर्थमात्मनः ॥

श्वब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।

वसन्दूरत्रे प्राभाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाय वैश्यवृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासं शूद्रहा चरेत् ।

ऋषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विप्राय गाः शतम् ॥ इति ॥ ९३ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५४ ॥

एतेषां तु क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतास्वेवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ९४ ॥

पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं चाभिशस्तः ॥ ५५ ॥

प्रकृतेषु यौ पूर्वो वर्णो क्षत्रियवैश्यौ तयोर्वेदाध्यायोऽधीतवेदस्तं हत्वाऽभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मणोऽभिधानम् । सवनगतं तयोरेव वर्णयोः सवनगतः । सवनशब्देन न प्रातःसवनादान्युच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि । सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स सवनगतः । ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित इति दर्शनात् । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे मा भूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यते च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे मा भूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात् । तयोरेवानुलोमौ सवर्णा-
म्बुधौ तयोर्मा भूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥ ९९ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ५६ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्कारापेक्षा ॥ ९६ ॥

गर्भं च तस्याविज्ञानम् ॥ ५७ ॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं स्त्रीपुंनपुंसकभेदेनाविज्ञातं हत्वाऽभिशस्तो भवति ॥ ९७ ॥

आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥ ५८ ॥

ऋतुस्नाताऽऽत्रेयीति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयीं ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । संभवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भं इति । अत्रिगोत्रजा वाऽऽत्रेयीत्यन्ये ॥ ९८ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ ५९ ॥

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तमुच्यते ॥ ९९ ॥

अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरो ध्वजोऽर्ध-

शाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ६० ॥

कृत्वेति वचनान्न परकृता कुटी ग्राह्या । वाग्यता नियता येन स वाग्यतो वाचं-
पमः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनाद्यतशब्दस्य परनिपातः । शवशिरो ध्वजो यस्य स
शवशिरोध्वजः । सलोपः कचिच्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरो ध्वजदण्डा-
प्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्य कस्यचिच्छिर इत्यन्ये । शणस्य विकारः शाणी पटी ।

तस्या अर्धमर्धशाणी । तस्य(स्याः) पक्षमर्धशाणीपक्षम् । आयामविस्तारयोरुभयोरप्यर्ध-
मधोनाभ्युपरिजानु च यथा भवति तथाऽऽच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद्गामे
तिष्ठेतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ६० ॥

मध्ये कियान् विधिः—

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ ६१ ॥

तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अपर
आह—यत्र रथ्यादावुभयोः पथोर्वर्त्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्ये न सूकरादिपथेन
संचरेदिति ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ ६२ ॥

अन्यमायान्तं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौण्डिन्यः—पञ्चारत्नीति रथपथात् । चत्वारो
हस्तिपथाद् । द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्या[णा]मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥ ६२ ॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ॥ ६३ ॥

अर्धमात्रं खण्डम् । लोहितं मनाक् प्रीतम् । एवंभूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा
ग्रामे प्रतितिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ ६३ ॥

क्वोऽभिशस्ताय भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत्
सा वृत्तिः ॥ ६४ ॥

अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै मह्यं को धार्मिको भिक्षां ददातीत्युच्चैर्ब्रुवाणः सप्ता-
गाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रादिष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते
तदा तावत्येव सा वृत्तिः । सप्तस्वगारेषु यात्रायां यावल्लभ्यते सैव वृत्तिरपर्याप्ताऽपि
॥ ६४ ॥

अलब्धोपवासः ॥ ६५ ॥

यदि सप्तस्वगारेषु न किञ्चिच्छ्रम्यते तदोपवास एष तस्मिन्नहनि ॥ ६५ ॥

गाश्च रक्षेत् ॥ ६६ ॥

एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ ६६ ॥

तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ ६७ ॥

तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशनसमये द्वितीयो ग्रामेऽर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं
प्रथममुक्तम् । नान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ ६७ ॥

द्वादश वर्षाणि चरित्वा सिद्धः सद्भिः संप्रयोगः ॥ ६८ ॥

एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः संप्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सह संप्रयु-
ज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः । स उच्यते—
कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्वयेत् । अन्यथा नेति ॥ ६८ ॥

आजिपये वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगवीरुपजिहीर्षमाणो वसेत्त्रिः
प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः ॥ ६९ ॥

संप्रामेण जेतव्या दशवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपहृत्यापसरन्ति स
आजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् । ब्राह्मणगव्य इति पाठे वा छन्दसीति पूर्व-
सवर्णाभावे यणादेशः । ब्राह्मणगवीरुपजिहीर्षमाणो दस्यूनवजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन् ।
एवं दस्युभिर्हीयमाणगवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन्निः प्रतिराद्धस्तैरवजितो विजित्य
वा तान्गवादीन्प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः । द्वादशवार्षिक-
प्रत्यावृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥ ६९ ॥

आश्वमेधिकं वाऽऽवभृथमवेत्य मुच्यते ॥ ७० ॥

अथवाऽऽश्वमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ ७० ॥

धर्मार्थसंनिपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥ ७१ ॥

धर्मस्याग्निहोत्रादेरर्थस्य च युगपत्संनिपातो यत्र तत्रोभयानुसंग्रहासंभवे धर्मलोपेन
योऽर्थं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा यो धर्मं हित्वाऽर्थहेतोः कौटसा-
क्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः—कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं पातकस-
मानीति । मनुरपि—

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥ इति ॥ ७१ ॥

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधि-
नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् ॥ ७२ ॥

गुरुः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तौ भवति सोमा-
न्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स एवमुच्यते । तौ हत्वैतेन विधिनोत्तमादुच्छ्वासात् ।
उत्तम उच्छ्वासः प्राणवियोगः । तस्माच्चरेत् ॥ ७२ ॥

नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ॥ ७३ ॥

अश्वमेधावभृथादिषु संभवत्स्वघस्यास्मिँल्लोकेऽस्मिँल्लीविते प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्ती-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ ७४ ॥

मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति भावः । अन्ये पूर्वसूत्रं तन्नित्यर्थं मन्यन्ते । पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन(ना)संबन्ध इति ॥७४॥

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ ७५ ॥

गुरुरत्र पिता नाऽऽचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनबोधिना भार्या लक्ष्यते । साक्षा-
ञ्जननी न तत्पत्नी । तां गत्वा सवृषणं साण्डं शिश्रं परिवास्थ क्षुरादिना छित्वाऽञ्ज-
लावाधाय दक्षिणां दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् । आवृत्तिर्न क्रियते यस्यां तां दिशम-
नावर्तमानो गच्छेदिति । अथ ये दक्षिणस्योदघेस्तीरे वसन्ति ते कथम् । तेऽपि याव-
द्देशं गत्वोदघिमेव प्रवेक्ष्यन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र संवर्तः—

पितृदारं समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं चान्यमातृजम् ॥

एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ इति ।

नारदस्तु—माता पितृष्वसा स्वसूर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्यसाखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषां ॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामभ्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ॥ ७५ ॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्याऽऽत्मानं समा-

प्नुयात् ॥ ७६ ॥

आयसी ताम्रमयी वा स्त्रीप्रतिकृतिरत्र सूर्मिः । तां ज्वलितामग्नौ तप्तं परिष्व-
ज्याऽऽत्मानं समाप्नुयान्मिथेत ॥ ७६ ॥

कृच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ॥ ७७ ॥

अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रं चरेत् ॥ ७७ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ७८ ॥

सुरापोऽग्निस्पर्शामिति ज्वलितां सुरां पिबेत् । तथा दग्धकायः शुध्यति ॥ ७८ ॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽश्से मुसलमाधाय ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) षड्विंशप्रश्ने
षष्ठः पटलः ।

स्तेनो ब्रह्मणस्वामिकसुवर्णपरिमितसुवर्णहारी । स स्वीये स्कन्धे मुसलमाधायऽऽयसं
खादिरं वा । आचक्षितेत्यनेन संबन्धः ॥ ७९ ॥ (ख० २३) ॥

इति श्रीमन्महादेवदीक्षितविरचितायां हिरण्यकेशिधर्मप्रश्नख्याख्याया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ।

राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत तेनैव* हन्याद्वधे
मोक्षः ॥ १ ॥

राजानं प्रक्षि गत्वा कर्माऽऽचक्षीतैवकर्माऽस्मि शाधि मामिति । स तेन मुसलेनैव
हस्तेन हन्यात् । यथा मृतो भवति । वधे मोक्षः ॥ १ ॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥ २ ॥

यदि राजा दयादिमा तमनुजानीयादाज्ञापयति तदा तमनुज्ञातारं राजानमेव तदेनः
स्पृशति ॥ २ ॥

उत्तरमृत्वर्षिं वा प्रविशेत् तीक्ष्णं वा तप
आयच्छेत् ॥ ३ ॥

तीक्ष्णं वा तपो महाकारा(क्लृच्छ्र)दि तद्वाऽऽयच्छेदावर्तयेत् ॥ ३ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं* समाप्नुयात् ॥ ४ ॥

भक्तमन्त्रं तस्यापचयो हासः । प्रथमे दिवसे यावन्तो ग्रासास्त एकेन न्यूना द्वितीये ।
एवं तृतीयादिषु । अथैकस्माद्ग्रासात्, तत्रापि यदि न समाप्तिस्ततस्तत्रैव परिमाणा-

पचयः कर्तव्यः । एवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्नुयात्समापयेत् ॥ ४ ॥

क्लृच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ॥ ५ ॥

गतम् । एषामेनःसु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनीति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ६ ॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा
ब्रह्महत्यामकृत्वा चतुर्थकाला मितभोजिनः
स्युरपोऽभ्यवेयुः सवनान्यनुकल्पयेत्स्थानास-
नाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप पापं नुदन्ते ॥७॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाः । चतुर्थो भोजनकालो येषां
ते, यथाऽद्य दिवा भुञ्जते श्वो रात्रविति तथोक्ताः । तदाऽपि मितभोजिनोऽमिष्टाशिनोऽ-
पोऽभ्यवेयुर्भूमिगतास्वप्सु स्नानं कुर्युः । सवनान्यनुकल्पयेत् । यथा सवनानि प्रातः-
सवनादीन्यनुकल्पानिन्यनुस्मृतानि भवन्ति । त्रिषवणमित्वर्थः । तिष्ठेयुरहनि रात्रा-
वात्सीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालं क्षिपन्तः । एवं त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमप-
नुदन्ते ॥ ७ ॥

तेन कल्पेन धनलाभे वधे च संवत्सरं वैरमणं चरित्वा
त्रयाणामेकशुचयो भवन्ति ॥ ८ ॥

अत्रैका पङ्क्तिस्तुष्टिता ॥ ८ ॥

प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा संग्रामं गत्वाऽ-
वतिष्ठेत तत्रैनं हन्युः ॥ ९ ॥

प्रथमवर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवतिष्ठेत । किं सर्वं
मेत्याह । प्रथमं वर्णं परिहाप्य ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिः । तत्र स्थितं
सैनिका हन्युः । अघ्नन्तस्त एनं हिंस्युर्यथा राजा स्तेनम् । स मृतः शुष्यति ॥ ९ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयित्वाऽग्निं प्रविशेत् ॥ १० ॥

अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमा-
न्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् ।
मृतः शुष्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् । लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं
वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा । लोहितेन० मृत्युं वा०
हा । स्नावानि० मृत्युं० लोहितं मृत्यो० मि स्नावभिर्मृ०हा । मज्जानि मृत्यो०
मज्जभिर्मृत्युं०हा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृ० हा । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन
पठिताः ॥ १० ॥

वायसप्रचलाकबर्हिणचक्रककहसभासनकुलमण्डू-
कडेरीकाश्वहिस्मषां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥

वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । बर्हिणो मयूरः । चक्रवाको
मिथुनचरो सत्रैर्विही । हंसो मानसवासी । भासो गृध्रविशेषः । नकुलमण्डूकश्वानः
प्रासिद्धाः । डेरीका गन्धमूषिका । एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्ये-
कवधेऽनुकल्प्यम् । केचित्प्रत्येकवध एतदित्याहुः ॥ ११ ॥

धेन्वनहुश्राकारणात् ॥ १२ ॥

धेनुः पयस्विनी गौः । अनड्वान्—अनोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणम-
न्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् । कारणं कोपो मांसेच्छा वा । तेन विनाऽवु-
द्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वे तु गां च दत्त्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्ट-
व्यम् ॥ १२ ॥

धुर्यवाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ १३ ॥

धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोढुं शक्यन्ते धुर्यवाहाः । तावत्सु हिंसायां
प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनां केवलं प्राणा एव येषां नास्थीनि तेषां हिंसायां शूद्रव-
त्प्रायश्चित्तमिति । अत्र गौतमः—अस्थिमतां सहस्रं हत्वाऽनस्थिमतामनडुद्भारं
वेति ॥ १३ ॥

अनाक्रोश्यमाक्रुश्यानृतं चोक्त्वा त्रिरात्रमक्षीरषलणं भोजनम् ॥ १४ ॥

यो न कथंचनाऽऽक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमाक्रुश्यानृतं
चोक्त्वा प्लुतकोपपात्रकवर्जं त्रिरात्रं क्षीरादि भोजने वर्जयेत् । क्षीरग्रहणेन विकाराणां
दध्यादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । अक्षारोति पाठे क्षारं यद्भुज्यमानं परस्य स्वस्य वा
जिह्वं द्रावयति तत् ॥ १४ ॥

शूद्रस्य सप्तत्रयभोजनम् ॥ १५ ॥

शूद्रस्त्वनन्तरोक्तविषये सप्तत्रयमुपवसेत् ॥ १५ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ १६ ॥

क्षत्रियं हेत्वेत्यादिष्वनृतवदनान्तेषु निमित्तेषु यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि
स्त्रीणामप्येवैव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थ-
मुच्यते । अत्र ऊर्ध्वं पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्यभिधानादेव सिद्धेऽ-
भिदितार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामप्यर्ध-
प्राप्स्यर्थं वचनमिति । तथा च मार्गवः—

अशीर्त्ष्यस्य वर्षाणि बालो काऽऽयूनषोऽसः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्नि च्छ्रियो व्याधित एन च ॥ इति ॥ १६ ॥

येष्वाभिशस्यं(स्त्यं) तेषामेकाङ्गं छित्त्वाऽप्राणहिंसायाम् ॥ १७ ॥

येषु हतेषु सक्मगतं चाभिशस्तमित्यादिनाऽभिशस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्त्वा शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि च्छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिर्न भज्यते ॥ १७ ॥

अनार्थवपैशुनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेया-
न्नाद्यप्राशने शूद्रायां च रेतः सिक्त्वाऽयोनौ च
दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वाऽ-
ब्लिङ्गाभिरप उपस्पृशैद्वारुणीभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-
त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ १८ ॥

आर्याणां भाव आर्थं तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्धीयो वप्रत्ययः । ततोऽ-
न्यदनार्थवमसत्यभाषणादि । पैशुनं परदोषकथनं राजगामि । प्रतिषिद्धाचारः छीव-
नमैथुनयोः कर्मापां वर्जयेदित्यादेरनुष्ठानम् । अभक्ष्यं वृथा कृशरादि । अभोज्यं केशकी-
टाद्युपहतमन्नादि । अपेयमनिर्दशाया गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशने शूद्राया
वैश्यात्प्रभृतौ रेतः सिक्त्वाऽयोनौ च जलादौ रेतः सिक्त्वा दोषवच्च कर्म श्रौतमा-
भिचारिकमभिसंधिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वा परपीडादिकं कृत्वाऽब्लिङ्गाभि-
रापो हि ष्टा मयो भुव इति तिसृभिर्हिण्यवर्णाः शुचयः पाबका इति चतसृभिरप उप-
स्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । वारुणीभिर्वा इमं मे वरुण,
तस्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्न इत्येतैर्मन्त्रैरन्यैर्वा पवित्रैः पवमानः सुव-
र्जन इत्येतेनानुवाकेन शूद्रवतीभिस्तरत्समन्दीत्यादिकेन यथा कर्माभ्यासस्तथाऽप उप-
स्पृशेत् । अभ्यासे न रहस्यप्रायश्चित्तमित्येक आहुः ॥ १८ ॥

गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी गर्दभेन निर्ऋतिं यजेत् । पाकयज्ञेन स्थाली-
पाकविधानेन । अत्र मनुः—

अवकीर्णीं तु क्राणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निश्चिं ॥ इति ।

७ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

६७

हारीतस्तु स्त्रीष्ववकीर्णां निर्ऋत्यै चतुष्पथे गर्दभपशुना यजेत पाकधर्मेण । भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणसवदानैः प्रचर्य जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामामिद्वग्धोऽस्म्यभिद्वग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ॥ १९ ॥

तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ २० ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मद्भिरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्नीयात् । तेन ब्राह्मणं विद्यावन्तं परि-
वेष्टीत्यस्यापवादः ॥ २० ॥

मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ २१ ॥ (ख० २४) ।

नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ २१ ॥
(ख० २४) ।

संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वा-
ध्याय एवोत्सृजेद्वाचमाचार्य आचार्यदारे भिक्षा-
चर्ये च ॥ २२ ॥

आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचंयमः स्यात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाच-
मुत्सृजेत् । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचरणे तत्र भवति
भिक्षां देहीति । अस्मादेव ज्ञायतेऽसमावृत्तविषयमेतदिति ॥ २२ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मस्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमुत्तराणि यानि वक्ष्यामः प्रायश्चित्तानि तान्यन्ये-
ष्वपि । अपिशब्दान्मिथ्याधीतेष्वपि । दोषवत्सु पतनीयव्यतिरिक्तेषु कर्मसु येष्वाहत्य
प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥ २३ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्थुरकार्षी-

दिति जपेद्वा ॥ २४ ॥

स्वाहान्ताभ्यामाज्जद्रव्यम् । जपेद्वा । अस्मिन्पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय
स्वाहा मन्यवे स्वाहेति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषा-
भ्यासानुरूपं च जपहोमयोरारबृत्तिः ॥ २४ ॥

पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूते म(मा)-

हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामं सहस्र-

कृत्व आवर्तयेदाप्राणायामशो वा ॥ २५ ॥

पर्वणि पौर्णमास्यामवास्यायां वा तिलानेव भक्षयति नान्यदोदनादिकमिति तिलभक्षः ।
महानदीभवमुदकमुपस्पृश्य स्नात्वा प्राणायामं प्राणानामर्ष्य प्राणायामेन । एकस्मिन्प्रा-

गायामे यावत्कृत्व आवर्तयितुं शक्यं तत्र तावत्कृत्व आवर्तयेत् । एवमा सहस्रावृत्तेः प्राणायामावृत्तिः । आप्राणायामशो वा ॥ २५ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य
वा श्वोभूते म(मा)हानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या
समित्सहस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥ २६ ॥

गिरिप्रभवा समुद्रगा महानदी । तत्र भवं म(मा)हानदम् । सहस्रं यज्ञियस्य वृक्षस्य ।
आदध्यादिति वचनान्न होमधर्मः स्वाहाकारः ॥ २६ ॥

इष्टियन्नक्रतून्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २७ ॥

पवित्रार्थाः शुद्धार्था मृगाराद्या इष्टयाः । यज्ञक्रतवः सोमयागाग्निष्टुदादयः । तान्ये-
तानि षट् प्रायश्चित्तानि । एनःसु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनि ॥ २७ ॥

अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥ २८ ॥

अभोज्यस्य मार्जारादिमांसस्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तव्यः । यावदुदरं निष्पुरीषं
भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ २८ ॥

कियता कालेनावाप्यते तदाह—

सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ २९ ॥

सप्तरात्रमुपवसेदित्येव सिद्धे नैष्पुरीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तदवाप्यन्ते तेषां
तावतैव शुद्धिः । तथा च गौतमः—अभोज्यभोजने निष्पुरीषभावास्त्रिसप्तमभोजनं
सप्तरात्रं वेति ॥ २९ ॥

हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोः संध्ययोरुदकमुपस्पृशेत् ॥ ३० ॥

उभयोः संध्ययोः सायं प्रातश्चोदकमुपस्पृशेत् । भूमिगतास्वप्सु स्नानमुद्धृत्वाभिर्वा
शीताभिरिति ॥ ३० ॥

कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत् ॥ ३१ ॥

द्वादशरात्रसाध्यो व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ३१ ॥

तस्य विधिमाह—

त्र्यहमनक्ताशयदिवाशी ततरुयहमयाचितव्रतरुयहं नाश्नाति

किंचनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ३२ ॥

आदितस्त्रिष्वहःसु नक्तं नाश्नीयाद्विवैव भुञ्जीत । ततस्त्र्यहमादिवाशी रात्रावेव
भुञ्जीत न दिवा । ततस्त्र्यहमयाचितमेव भुञ्जीत । याक्त्वाप्रतिषेधोऽयम् । तेन स्वद्वय-

स्याप्रतिषेधः । ततस्त्रयहं नाश्नात किञ्चन फलादिकमपि । एवं कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ।
तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्द्विष्यमन्त्रं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसंभाषणम् ॥ ३२ ॥

एवमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ३३ ॥

एवमेव विधिं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदितव्यः । पूर्व-
मुक्तं कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरोदिति ॥ ३३ ॥

अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्न-
न्पारायणैश्चरितप्रायश्चित्तो भवति ॥ ३४ ॥

अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्नन्नेव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि । आदित आर-
भ्याऽऽपरिसमाप्तेर्वेदस्याध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दार्त्तिकं पुनरेकं द्वे वा
॥ ३४ ॥

अनार्या शयने बिभ्रद्ददवृद्धिं कषायपोऽब्राह्मणादि
वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप् ॥ ३५ ॥

अनार्या शूद्रां शयने बिभ्रत्-उपगच्छन् । ददवृद्धिं वृद्धचर्यं द्रव्यं क्वत् । वृद्धचा-
जीव इत्यर्थः । सुराव्यतिरिक्तकषायो मद्यकषायस्तस्य पाता कषायषः । यश्चाब्राह्मण
इव सर्वान्वन्दित्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेषूदयादारभ्याऽऽसीत यावदस्याऽऽदित्यः
पश्चाद्भागे तपति । आदित्ये तपति तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव पृष्ठतवित्युच्यते ।
अभ्यासेऽभ्यासो यावता शुद्धिं मन्यते ॥ ३५ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णं ब्राह्मणः
सेवमानश्चतुर्थकाल उदकाभ्यपा(वा)यी त्रिभिर्वर्षै-
स्तदपहन्ति पापम् ॥ ३६ ॥ (ख० २९) ।

कृष्णवर्णः शूद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च ।
अहन्नहन्यदा शूद्रो मैथुनं सेवमान इत्यास्मिन्पक्ष ऋतावुपगमनेऽपत्योत्पत्त्याभिदं क्रष्ट-
न्यम्—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इति ॥ ३६ ॥ (ख० २९) ।

यथाकथाच परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भव-
तीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्कर-
सादी ॥ ३७ ॥

यथाकथाचाऽऽपद्यनापदि वा भूयांसमल्पं वा परपरिग्रहं परस्वमिमिन्यते ममेदम-
स्त्विति बुद्धौ कुरुते बुद्धौ कृत्वाऽऽदत्त इत्यर्थः । [स] सर्वथा स्तेनो भवतीति कौत्सादयो
मन्यन्ते ॥ ३७ ॥

सन्त्यपवादाः परिग्रहेष्विति वाष्यायणिः ॥ ३८ ॥

वाष्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परिग्रहेषु स्तेनस्यापवादाः सन्तीति ॥ ३८ ॥
तानेवोदाहरति—

शम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३९ ॥

शमी बीजकोशी । तस्यामुष्यन्ते दह्यन्ते कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः ।
कोशीधान्यानि माषमुद्गचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही बलीवर्दः ।
तस्य घासो मक्ष्यं वृणान्दि युग्यघासः । एत आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति ।
स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्वानीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीत्यर्थः ।
स्वयं ग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः—

चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः ॥

मनुस्तु—द्विजोऽध्वगः क्षणिवृत्तिर्द्वाविक्षु द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥ इति ॥ ३९ ॥

अतिव्यवहारो व्यृद्धो भवतीति ॥ ४० ॥

शम्योषादिष्वतिव्यवहारोऽत्यपहारो व्यृद्धो दुष्टो भवति । अतिमात्रापहारे स्तेय
दोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

सर्वत्राणुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ४१ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वकमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो
मन्यते ॥ ४१ ॥

न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ४२ ॥

पतितः संव्यवहारो न विद्यत इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते—आचार्यादिषु विशेषं
वक्ष्यामीति ॥ ४२ ॥

न चास्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥ ४३ ॥

अस्मात्पतितादाचार्यज्जातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नौपयु-
ञ्जीत न गृह्णीयात् ॥ ४३ ॥

यदृच्छासंनिपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ४४ ॥

यदि पतितैराचार्यादिभिर्दृच्छासंगतिः स्याद्विधिनोपयातानुपसंगृह्य तूष्णीं तैः सह किंचिदसंभाष्य व्यतिव्रजेन्न क्षणमपि सह तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

माता पुत्रस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्याः
शुश्रूषा नित्या पतितायामपि ॥ ४५ ॥

पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षि-
णानमस्कारोपवासादिकर्माणि करोति । तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाऽभ्यङ्गस्नाना-
दिका नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ४५ ॥

न तु धर्मसंनिपातः स्यात् ॥ ४६ ॥

एकस्मिन्धर्मे सहानयेर्धर्मसंनिपातः स पतितया मात्रया सह न कर्तव्यः । नाम
सुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणं वरुणप्रघासेषु यावन्तो यजमानस्थामात्याः सस्त्रीकास्तावन्त
एकातिरिक्ता इत्येवमादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमाद्वेषु मातुरन्वयः शुश्रूषा ॐ
इत्याह । अन्विता हि सा संमता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे च पाके सा
न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्या नेति प्रति-
पत्ताः ॥ ४६ ॥

अधर्माहृतान्भोगानुत्सृज्य न वयं चाधर्मश्चेत्यभि-
व्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुद-
कमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश वर्षा-
णि नागारं प्रविशेत् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणस्पर्णहराणाम्,

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो जानन्साम्यं तु गच्छति ॥

एवमादिकमुदाहरणम् । येऽधर्माहृता भोगास्तानभ्य[न]नुज्ञाय परित्यज्य न वयं
चाधर्मश्चेति प्रैषं ब्रूयात् । अस्यार्थः । वयं चाधर्मश्च सह नवतां महे(?) इति । अधो-
नाभीत्यादि गतम् । नात्रार्थशाणीपक्षो भिक्षाचर्यं वा ॥ ४७ ॥

अथ संयोगः स्यादर्थैः ॥ ४८ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशात्सिद्धे पुनर्वचनं ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीत्यस्यापवा-
दार्थम् ॥ ४८ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु पतनीयेषु ॥ ४९ ॥

उक्तव्यतिरिक्तानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि । तेषु यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं
तेषामप्यनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र
ज्ञानाज्ञानवृत्तो विकल्पः ॥ ४९ ॥

गुरुतल्पगामी तु सुषिरां५ सूर्मिं प्रविश्योभयत
आदीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ ५० ॥

यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां सुषिरां सूर्मिं कृत्वा प्रविशेत् । प्रविश्यो-
मयोः पार्श्वयोरादीपयेत् । आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत् । ज्वलितां सूर्मिं परिष्वरां(६)प्य
समाप्नुयादित्यत्रैव कियानपि विशेषः । अनन्तरस्य वैकल्पिकत्वनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् ॥ ५० ॥

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ५१ ॥

हारीतस्तु मन्यते । अनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्य-
मिति ॥ ५१ ॥

कुत इत्याह—

यो ह्यत्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिश्चस्त एव भवति ॥ ५२ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्माद्य आत्मानं परं वाऽभिमन्यते मारयति सोऽभिश्चस्त एव
भवति ब्रह्मैव भवति । नच महापातकस्य ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं भवतीति
हेत्वभिधानादभिश्चस्त एवेति वचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये
निवृत्तिः ॥ ५२ ॥

किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तमित्याह—

एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिँल्लोके
प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ ५३ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्येत्यादि यदनन्तरमुक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं ग-
तम् ॥ ५३ ॥

दारव्यतिक्रमे खराजिनं बहिर्लोम परिधाय
दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि च-
रेत् ॥ ५४ ॥

दारव्यतिक्रम्य खराजिनं खरस्य गर्भस्याजिनं बहिर्लोम परिधाय वसित्वा दार-
व्यतिक्रमिणे भिक्षां चरेत् । कौमारदारपरित्याग्निने भिक्षां
दत्तेति वा ॥ ५४ ॥

चरवृत्तिराषण्मासात् ॥ ५५ ॥

आषण्मासं चरवृत्तिर्भवेत् । भ्रमन्नेव तिष्ठेदित्यर्थः । ततः सिद्धिः ॥ ५५ ॥

स्त्रियाश्च भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यास-
स्तावन्तं कालम् ॥ ५६ ॥

भर्तुर्व्यतिक्रम इति पाठे छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः । या स्त्री भर्तारं
परित्यजत्यन्तरेण निमित्तं तस्याः कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तं तावन्तं काल-
माषण्मासमिति ॥ ५६ ॥

अथ भ्रूणहा श्वाजिनं [स्वराजिनं] वा बहिर्लोम
परिधाय (स्व० २६) । खट्वाङ्गं दण्डमादाय पुरुष-
शिरःप्रतीपानार्थं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्क्रम्येत ।
को भ्रूणघ्ने भिक्षामिति प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्योपनि-
ष्क्रम्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाऽभ्युपाश्रयेन्नहि म
आर्थैः संप्रयोगो विद्यत एतेनैव विधिनोत्तमादु-
च्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते क-
ल्पसं तु निर्हण्यते ॥ ५७ ॥

षडङ्गस्य वेदस्याध्येता तदर्थस्य प्रयोगशास्त्रस्य च सव्याख्यानेस्यार्थवित्कर्मणामनु-
ष्ठाताऽनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बौधायनः—वेदानां च किञ्चिदधीत्य
ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः । अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्यायी ऋषि-
कल्पः । सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूण इति । तं हतवान्भ्रूणहा । स शुनः खरस्य वाऽजिनं
बहिर्लोम परिधाय पुरुषस्य कस्यचिन्मृतस्य शिरःप्रतीपानार्थं प्रतिघातवर्धवादी । उप-
सर्गस्य षड्यमनुष्ये बहुलमिति बहुलग्रहणाद्दीर्घः । पानमेव प्रतिपानम् । पानग्रहणमु-
पलक्षणम् । भोजनमपि तेनैव । खट्वाङ्गं दण्डं दण्डार्थं खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गमीषादि,
तद्धस्तेकृत्याऽऽदाय भ्रूणहाऽस्मीत्येवं कर्मस्मि(नि)धन्वन्तं वान्प्र(स्व)नामधेयं प्रब्रुवा-
णश्चङ्क्रम्येतेतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धस्य खट्वाङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षा-
चरणकाले को भ्रूणघ्ने भिक्षां ददातीति चरेत् । चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्तिं प्राणयात्रामात्रां
प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपाश्रयेत् । नहि म आर्थैः संप्रयोगो विद्यत
इत्येवं मन्यमानः । कियन्तं कालं चरितव्यमित्याह—एतेनैवेत्यादि । गतम् । श्रोत्रियं
वा कर्मसमाप्तमित्यत्र यो ग्रन्थधार्थ्यज्ञो न भवत्यनुष्ठापयिता च न भवति तस्य
ग्रहणम् ॥ ५७ ॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ ५८ ॥

क्षात्रियं हत्वेत्येवमादिकेऽनुक्रान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्वं हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव न तु प्रमादादकृतमिति दोषाभावः ॥ ५८ ॥

सह संकल्पेन भूयः ॥ ५९ ॥

संकल्पेन सह वधे कृते भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकृते लघु प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वं गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं दोषवच्च कर्माभिसंधिपूर्वं कृत्वाऽनभिसंधिपूर्वं वेति तत्प्रायश्चित्ते विशेषाभावादुक्तम् ॥ ५९ ॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ६० ॥

अन्येष्वपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मत्स्वेवमेव द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वेऽल्पदोषो बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ६० ॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ६१ ॥

पुण्यक्रियास्वप्येवमेव न्यायः । अबुद्धिपूर्वेऽल्पं फलं बुद्धिपूर्वं महदिति । तद्यथा ब्राह्मणस्वान्यपहृत्य चोरेषु धावत्सु यदृच्छया काश्चिच्छूर आगतस्तान्हन्यात्स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अपहृतान्युःसृज्य पलायेरंस्तदा शूरस्याल्पं पुण्यफलम् । यदा बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं भियाऽबुद्ध्या परदारगमनेऽल्पमन्यत्र महदिति ॥ ६१ ॥

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥ ६२ ॥

गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तयाऽर्थः प्रयोजनं यस्यैवंभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत । किं पुनर्हिंसार्थमित्यपिशब्दार्थः ॥ ६२ ॥

अस्य प्रतिप्रसवः—

यो हिंसार्थमभिक्रातः हन्ति स मन्युरेव मन्युः स्पृशति
न तस्मिन्दोष इति पुराणे ॥ ६३ ॥

श्रुते दोषाभावे हेतुर्थस्मान्मन्युरेव मन्युः स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् ॥ ६३ ॥

अत्र वसिष्ठत्रैघायनादयोऽप्युदाहरन्तीत्याह—

अथाऽप्युदाहरन्त्यध्यापकं कुले जातं यो हन्यादा-
ततायिनम् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तन्मन्यु-
मृच्छतीति ॥ ६४ ॥

मनुस्तु—शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च विषाणां विष्टुवे कालकारितम् ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्यवपत्तौ च धनधर्मेण न दुष्यति ॥ इति ।

गौतमस्तु—प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत । वसिष्ठः—
अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भेषत् ॥ इति ॥ ६४ ॥

पतितैरकृतप्रायश्चित्तरूपादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्व-
पक्षमाह—

अथाभिशास्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति सांशित्येतरतर-
याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ॥ ६५ ॥

अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशास्ताः पतिताः । समवसाय । अवसानं
गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्बहिरेकस्मिन्प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धार्म्यं
धर्म्यं वक्ष्यमाणवृत्तमिति सांशित्य संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः ।
इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसंबन्धं कुर्वन्तश्चरेयुर्वर्तेर-
न्निति ॥ ६५ ॥

पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्धिप्रव्रजतैवं ह्यस्मत्स्वार्याः
संप्रतिपत्स्यते(न्त इ)ति ॥ ६६ ॥

अथ ते पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुर्हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण
च स्नेहमुत्सृज्याऽऽर्यसमीपं गच्छत । एवं ह्यस्मत्स्वस्मात्स्वार्या अभीष्टाः संप्रति-
पत्स्यन्ते । आंशंसायां भूतवचेति भविष्यति लट् । सकारात्परो यकारश्छान्दसः ।
अपपाठो वा । संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति । अस्मा-
भिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः । न च पतितैरूपादितस्य पातित्यम् । अन्य-
त्वात् ॥ ६६ ॥

एतदेवोपपादयति—

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥ ६७ ॥

न पतितो भवन्निन्द्रियेण सह पतति । पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति ।
अथशब्दोऽपिचेत्यस्यार्थे ॥ ६७ ॥

कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति ॥ ६८ ॥

तदनन्तरोक्तमर्थजातमेतेन वक्ष्यमाणेन निदर्शनेन वेदितव्यम् । चक्षुराद्यङ्गहीनो हि
साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधिकारं जनयति । स्त्रिया अपि
कारणत्वात् । अस्याश्च दोषाभावात् ॥ ६८ ॥

एतदेव दूषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ ६९ ॥

एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं मिथ्याऽयुक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ ६९ ॥

कुत इत्याह—

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥ ७० ॥

दधि धीयते यस्यां सा दधिधानी स्थाली । तथा सधर्मा सदृशी स्त्री
भवति ॥ ७० ॥

ततः किम्—

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतञ्च (च्य) म-
न्यति न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुचियुक्तं य
न्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ॥ ७१ ॥

यो हि पुरुषो दधिधान्यां स्थाल्यामप्रयतं श्वाद्युपहतं पय आतञ्च (च्य)
तक्राद्यातञ्चनेन संस्कृत्य मन्यते, न तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं यागादिकं क्रियते ।
एवं पतितसंबन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेन क्रियां (विकृतं) निर्वर्तते
येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चाशुचि शुक्र-
मित्येतत् । अथापि न सेन्द्रियः पततीत्यस्य [न] दूषणम् । नहि वाचनिकेऽर्थे
युक्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता । यथाऽऽह
वासिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी ताम-
तिरिक्तामुपेयादिति ॥ ७१ ॥

८ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

११७

अभीचारानुव्याहारावशुचिकरावपतनीयौ ॥ ७२ ॥

अभिचार एवाभीचारः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । अभिचारः श्येना-
दिः । अनुव्याहारः शापः । तौ गोब्राह्मणविषये क्रियमाणावशुचिकरावेव न पत-
नीयौ ॥ ७२ ॥

पतनीयाविति हारीतः ॥ ७३ ॥

हारीतस्तु तावपि पतनीयाविति मन्यते ॥ ७३ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादश मासान्द्वाद-
शार्धमासान्द्वादश द्वादशाहान्द्वादश सप्ताहान्द्वादश
त्र्यहान्द्वादश द्व्यहान्द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहं
द्व्यहमेकाहम् ॥ ७४ ॥

अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु
या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालम्—द्वादशमासाद्येकाहा-
न्तम् ॥ ७४ ॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेवाशुचिकरेष्वेतेषु कालविकल्पः, नेत्याह—

इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥ ७५ ॥ (ख०. २७) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये)

षड्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । बुद्धिपूर्वं सानुबन्धेऽ-
भ्यासे च भूयांसं कालम् । विपरीते विपर्यय इति ॥ ७५ ॥ (ख० २७) ॥

इति श्रीसत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायामु-
ज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः ।

न समावृत्ता वपेरन्नातेषु काल इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नानस्य कालमाह—

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदविद्या विद्या । तथा संपन्नः स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुरप्याह—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि समासतः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ इति ॥ १ ॥

तथा व्रतेनाष्टाचस्वारिंशत्परिमाणेन ॥ २ ॥

अष्टाचस्वारिंशद्ग्रहणं गृह्योक्ताष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि चतुर्विंशतिरित्यादेरुपलक्षणम् ।
अष्टाचत्वारिंशदित्यादिपरिमाणेन व्रतेन वा संपन्नः स्नायात् । असंपन्नोऽपि
विद्यया ॥ २ ॥

विद्या व्रतेन च ॥ ३ ॥

विद्येति सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयान्तम् । विद्यया व्रतेन चोभाम्यां संपन्नः
स्नायादिति च मन्यन्ते । एवमधीत्य वेदं स्नानं तद्व्याख्यास्याम इत्यत्र वेदमित्यु-
पलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणयां स्त्रियमुद्रहेत् ॥ इति ।

अत्र व्रतशब्देनाऽऽचार्यकुलवास्यश्नाति क्षारं लवणमित्यादयो ब्रह्मचारिधर्मा
उच्यन्ते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात्पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु
व्रतशब्दः । यथा—व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्याम इति । न तु सावित्र्यादीनि वेद-
व्रतानि । तेषां तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तदभावेऽमावाद्धेदं व्रतानि वेति विकल्पानु-
पपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं पारं नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥

विद्यास्नातको व्रतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु
स्नातकवत् । तद्वर्हमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा ' यत्रास्यापचित्तिम् ' इत्या-
दिका कार्या । ननु व्रतस्नातक ऊनोभयस्नातकेऽधिका ॥ ४ ॥

यद्यप्येवं तथाऽपि पूजायितुः फलविशेषोऽस्तीत्याह—

समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥ ५ ॥

कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकव्रतान्यधिकृतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचित्सा-
धारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥

यदा ग्रामान्निष्क्रामति ग्रामं वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा निष्क्रमण-
प्रवेशने कुर्यान्न द्वारान्तरेण । शीलयेदिति वचनाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवे-
शयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥

संध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं वाग्यतस्य ॥ ८ ॥

अहोरात्रयोः संधानं संधिः । तौ द्वौ सज्योतिषौ । ज्योतिरन्तरदर्शनात् । तयोः
संध्योर्ग्रामाद्बहिरासीत् वाग्यतश्च भवेत् । मनुरप्याह—

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीत् सम्यग्रहविभावनात् ॥ इति ।

तद्ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातक आसनस्य वाग्यतस्याप्यत्र विधानात् । अन्ये त्वासनग्र-
हणं स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्यतस्येति लौकिक्या वाचो मिवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति
वर्णयन्ति ॥ ८ ॥

आहिताग्निविषयेऽस्यापवादः—

विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र
श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यं न स्मृतिप्राप्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प(ल्प)मूलत्वादि-
तरस्य बलसमूलत्वादिति ॥ ९ ॥

सर्वान् रागान्वाससि वर्जयेत् ॥ १० ॥

कुसुम्मादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्भक्तं वासो बिभृया-
दिति ॥ १० ॥

कृष्णं च स्थाभाविकम् ॥ ११ ॥

स्वभाषतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वसीत् ॥ ११ ॥

अनूद्वासि वासो वसीत् ॥ १२ ॥

उद्वासनशीलमुद्वासि । तदन्यदनूद्वासि । छान्दसो दीर्घः । एवंमूतं वासो वसीत् ॥
च्छादयेत् ॥ १२ ॥

अप्रकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत
शक्तौ सत्याम् ॥ १३ ॥

दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः
कर्म परिहाप्य ॥ १४ ॥

चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । दिवा च शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् ।
किमविशेषेण । न । मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य । मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां वर्ज-
यित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्याद्भूम्यां किञ्चिद-
न्तर्धाय ॥ १५ ॥

दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कुर्वन्शिरः प्रावृत्य कुर्यात् । भूम्यां किञ्चित्प्राणादिकमन्त-
र्धाय न साक्षाद्भूमावेव । इह कामचारे प्राप्ते दिवा शिरःप्रावरणं वर्जयेदित्युक्तम् ।
तस्य पर्युदासः कृतः मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्येति । ततश्च मूत्रपुरीषयोः काले स एव
कामचारः स्थितः । अत आरभ्यते शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तर्हीदमेवास्तु, न
पूर्वपर्युदासः । सोऽप्यवश्यं वक्तव्यः । अन्यथा तु शिरः प्रावृत्येत्यस्य रात्रौ चरितार्थ-
त्वाद्दिवा प्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु रात्रौ सदैव प्रावरणमाह—न प्रावृत्याहनि
शिरः पर्यटेत्प्रावृत्य रात्रौ मूत्रोच्चारे चेति ॥ १५ ॥

छायायां च मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥

न चौपजीव्य च्छायास्त्विति स्मृत्यन्तरे दर्शनाद्यस्यां पथिकादयो विश्राम्यन्ति सां
गृह्यते । तेन च्छत्रच्छायाद्यप्रतिषेधः । मेघादिच्छायादेशप्रतिषेधोऽवर्जनीयत्वात् ।
अत्राऽऽपस्तम्बे विशेषः—स्वां तु छायाषवमेहेत् ॥ छान्दसः सु(सस्तु)गभावः । द्विती-
याश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नायं पूर्वप्रतिषेधस्य
विषय इति प्रतिप्रसवोऽयं न भवति । तेन सति संभवे स्वामेव च्छायां प्रत्यवमेढव्यम् ।
अन्यच्च—न सोपात्, मूत्रपुरीषे कुर्यात्कृष्टे पथ्यप्सु च । तथा छीवनमैथुनयोः कर्मा-
प्सु वर्जयेदग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताश्चाभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
येत् ॥ निष्ठीवनमास्याच्छेल्पमादीनामुत्सर्गः । देवताः प्रतिमाः । अन्यानि स्पष्टानि ।
अश्मानं लोष्टुमाद्रानोषधिवनस्पतीनुर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥
फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पययः । आर्द्रानिति वचना-
च्छुष्केषु न दोषः । ऊर्ध्वानिति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । तैरश्मादिभि-
र्मूत्रपुरीषयोः शुन्धनं न कुर्यादिति ॥ १६ ॥

८ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाव्याख्यासमेतम् ।

१२१

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणान्देवताद्वारं प्रतिवातं च
शक्तिविषये नाभिप्रसारयीत ॥ १७ ॥

अग्न्या गीम्यति पादौ न प्रसारयेत् । शक्तिविषये सति ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

इदमप्युदाहरणं शास्त्रान्तर उदाहरन्ति ॥ १८ ॥ (ख० २८) ।

तदेवोदाहरति—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चारं दक्षिणामुख उदङ्-
मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १९ ॥

उच्चारः पुरीषकर्म । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चतस्रो दिशो निय-
म्यन्ते । मनस्तु—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुक्त उदङ्मुखः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्ममूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ इति ॥ १९ ॥

आराच्चाऽऽवसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं

दक्षिणापरां वा ग्रामादावसथाद्वा ॥ २० ॥

आवसथं गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । दक्षिणां दिशमिति द्वितीयानिर्देशा-
दुपनिपत्येति गम्यते । दक्षिणापरा निर्ऋतिः । दक्षिणापरां वेत्युक्तम् । अत्रावधिर्ग्रा-
मादावसथाद्वेति यथासंभवम् ॥ २० ॥

अस्तमिते च बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २१ ॥

अस्तमिते आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषयोः कर्म न कुर्यात् । आपस्तम्बे तु विशेषः—
अस्तमिते च बहिर्ग्रामादावावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् [इति] । अन्तर्ग्रामेऽपि
गृहस्य दूरतो न कुर्यादिति दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोरव्याघ्रादिशङ्कया निर्भये देशे
नास्ति दोषः ॥ २१ ॥

अश्वानं लोष्ट्रमाद्रानोषधिवनस्पतीनुर्ध्वानाच्छिद्य

मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २२ ॥

अश्वानं लोष्टं चोत्साद्य ताभ्यां गुदं वा लिङ्गं वा न परिमार्जयेत् ।

तथाऽऽर्द्धैर्ध्वस्थितैरोषधिवनस्पतिभिश्चोत्पाटितैः । स्वयं पतितैरार्द्धैरपि परिशोधने न दोषः । तथोर्ध्वस्थितैरपि शुष्कैः शोधने न दोषः ॥ २२ ॥

देवताभिधानं चाप्रयतः ॥ २३ ॥

अप्रयतः सन्देवतानामग्न्यादीनां नामाभिधानं वर्जयेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनम् वर्जयेत् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणं गां च पादेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः प्रकारे । विद्यावयोवृद्धानामब्राह्मणा-
नामपि वर्जयेत् ॥ २४ ॥

हस्तेन चाकारणात् ॥ २५ ॥

कारणमग्न्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाप्युपस्पर्शनं वर्जयेत् । पूर्वोक्तानामेव ॥ २५ ॥

देवानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परी-
वादान्वर्जयेत् ॥ २६ ॥

अग्न्यादिदेवतानां सुराज्ञश्च गोर्दक्षिणानामदक्षिणानामपि हिरण्यानां कुमार्याश्च कन्या-
याश्च दोषान्सतोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः ।
अनन्तरं च वक्ष्यति—क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेदिति । इदं तु वचनं गवादिषु
प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ २६ ॥

वत्सतती(न्ती) च नोपरि गच्छेत् ॥ २७ ॥

वत्सबन्धनरज्जुं नोहृङ्क्षयेत् । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ॥ २७ ॥

स्तृहतीं गां नाऽऽचक्षीत् ॥ २८ ॥

स्तृहतीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥ २८ ॥

संस्पृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

यथा च गोवत्सेन संस्पृज्यते तामपि न ब्रूयात् । इयं ते गोवत्सेन पीयत इति ।
अनिमित्तमिति वचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुरित्यादिके निमित्ते सति नास्ति
दोषः ॥ २९ ॥ (ख० २९) ।

नाधेनुरिति ब्रूयाद्धेनुर्भव्येत्येव ब्रूयात् ॥ ३० ॥

या च गौः पयस्विनी न भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् । किं तर्हि धेनुर्भव्ये-
त्येव ब्रूयात् । अपिष्यद्धेनुर्भेनुर्भव्या । ' धेनोर्भव्यायाम् ' मुम्बत्त्व इति मुञ्ज भवति ।
वध्यत(न्ध्या)त्वेनाव्यय(भव्य)त्वात् । वक्तव्यत्वे च सति [*नियमेयं]पुनरधे(धे)नुदर्शन-
मेव वक्तव्यम् ॥ ३० ॥

न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

यद्भूतं तद्भूतमिति न ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

कित्—

पूर्णं (पुण्यं) प्रशस्तमित्येव ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

पूर्णं (पुण्यं) प्रशस्तमित्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्रूयात् ॥ ३२ ॥

नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इति
ब्रूयाद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥ ३३ ॥

असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात्सदासि । किं कारणम् । यद्यसौ सपत्न
इति ब्रूयाद्द्विषन्तं क्रियाशब्दोऽयम् । द्विषाणं भ्रातृव्यं जनयेत् । एवं ह्युक्तो मन्य-
तेऽस्मादसावेवं ब्रूते नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततस्तत्प्रीतिकारणार्थं यतमानः
सपत्न एव जायत इति ॥ ३३ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३४ ॥

इन्द्रधनुराकाशे पश्यन्परस्मै तेन शब्दं च न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिध-
नुरिति ब्रूयात् । गौतमीये तथा दर्शनात् ॥ ३४ ॥

न पततः संचक्षीत ॥ ३५ ॥

पततः पक्षिणः संघाय भूमिस्थितान्न संचक्षीत न गणयेत् । इयन्त एत इति ।
अपर आह—पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । ज्योतीषि
पतन्ति न कथयेदिति ॥ ३५ ॥

प्रेङ्खवावन्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ३६ ॥

प्रेङ्खौ दोलास्तम्भौ । तयोर्द्वयोर्मध्येन न गच्छेत् । तोरणस्तम्भयोरित्यपरे ॥ ३६ ॥

उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ ३७ ॥

उद्यसमयेऽस्तसमये चाऽऽदित्यं न पश्येत् । मनुस्मृ—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरस्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ इति ॥ ३७ ॥

द्विवाऽऽदित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं च चन्द्र-
मास्तस्मादमावास्यायाँ रात्र्याँ स्वाधीय
आत्मनो गुप्तिमिच्छेत्प्रायत्यब्रह्मचर्यं कालचर्य-
येति ॥ ३८ ॥

दिवाऽहन्यादित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षत्यालोकदानेन । नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां रात्रौः स्वाधीयो वकारश्छान्दसः । ' अन्तिकवाढयोर्नेद-
साधौ ' बाढतरं भृशतरमात्मनो गुप्तिं रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण । प्रायत्यब्रह्मच-
र्याभ्यां काले चर्चया च । अयं तु तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादतश्छान्दसो
वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यम् । नित्यात्प्रायत्प्रादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिकेन ब्रह्मच-
र्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया चर्चया देवार्चनेन । इतिशब्देनान्यसात्क्रियया जपा-
दिकया ॥ ३८ ॥

कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपयतीत्याह—

सह ह्येतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ ३९ ॥

एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वामेव सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न
सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ ३९ ॥

न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेद्यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय
वास्तोष्पतय इत्येतामृचं जषेदन्यां वा
रौद्रीम् ॥ ४० ॥

कुसृतिः कुमार्गः । तथा ग्रामं न प्रविशेत् । यदि गत्यन्तराभावात्प्रविशेन्नमो
रुद्रायेत्यादिकामृचं जपेत् । अन्यां वा रौद्रीमिमां रुद्राय तवस इत्यादिकाम् । अत्र
वाजसनेयिनां गृह्ये—वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ।
पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति । अपः प्रवेक्ष्य-
न्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा संपारयेति । तस्माद्यत्किञ्चन कुर्वन्स्यान्नमो
रुद्रायेत्येव कुर्यात् । सर्वो ह्येष रुद्र इति श्रुतेरिति । भरद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्नेव विषये
क्रियानेव भेदः ॥ ४० ॥

नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेद्यदि प्रयच्छेदन्ता-
न्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वासिष्ठे दर्शनात् ।
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । इत्यनाश्रितविषयम् । यदि प्रयच्छेदिदमाश्रितविष-
यम् । दन्तान्नखेन स्कुप्त्वा विलिख्य तन्मलं तस्मिन्नुच्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् ।
स्कुप्त्वेति स्कुम्भोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं भकारस्य बत्वम् । स्कुम्भोतेर्वा क्त्वा ।
पकार उपजनः ॥ ४१ ॥

क्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यात्मपटले व्याख्याताः । तद्वचनं योगविषयमित्ययो-
गिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादिनिवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तर्ह्युभयार्थमस्तु योग्यर्थ-
मयोग्यर्थं च । एवं सिद्धे क्रोधादिवचनमस्य योगाङ्गस्य(त्व)प्रतिपादनार्थम् ।
तेन क्रोधाद्यनुष्ठानेन योगसिद्धिरेव न भवति, न पुनः स्नातकत्रतलोपप्रायश्चित्तमिति
॥ ४२ ॥ (ख० ३०) ।

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं च मैथुनं न चरेत् ॥ ४३ ॥

प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेत् ॥ ४३ ॥

मिथुनीभूय न च तथा सह सर्वाः रात्रिः शयीत ॥ ४४ ॥

मैथुनं कृत्वा तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वां न शयीत ॥ ४४ ॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धारणार्थमधीयानस्य न दोषः
॥ ४५ ॥

न तस्यां शय्यायामध्यापयेत् ॥ ४६ ॥

यस्यां शय्यायां भार्यया सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासीनोऽपि नाध्याप-
येत् ॥ ४६ ॥

अनाविःस्रगनुलेपनः स्यात् ॥ ४७ ॥

अनाविर्भूतेऽप्रकाशिते स्रगनुलेपने यस्य स एवंभूतो न स्यात् ॥ ४७ ॥

निज्ञायां दारं प्रत्यलंकुर्वीत ॥ ४८ ॥

दारं प्रतीति वचनादुपगमनार्थमलंकरणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिनोपगमनायो-
ग्यत्वे नायं नियमः ॥ ४८ ॥

सशिरामज्जनं चाप्सु वर्जयेत् ॥ ४९ ॥

मज्जनमवमज्जनं सहशिरा वर्जयेत्सहशिरा स्नानं न कुर्यात् । इत्यवगाहनवि-
धयः । सर्वे स्नातकव्यतिरेके नैमित्तिकाच्च स्नातकस्य नित्यमवगाहनरूपं न भवति
इत्याचार्यस्य पक्षः ॥ ४९ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ ५० ॥

अस्तमिते चाऽऽदित्ये सर्वप्रकारं(स्नानं) वर्जयेत् ॥ ५० ॥

पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति [च] वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पालाशपासनादि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारः[रे] ।
तेनान्यदपि गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ९१ ॥

स्तुतिं च गुरोः समक्षं यथा सुस्नातम् ॥ ५२ ॥

सुस्नातमित्यादिकां स्तुतिं गुरुसंनिधौ वर्जयेत् ॥ ९२ ॥

आ निशायां जागरणम् ॥ ५३ ॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्माज्जागृयान्न स्वप्यात् ॥ ९३ ॥

अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यः ॥ ५४ ॥

निशायामनध्यायोऽध्ययनमध्यापनं च न कुर्याच्छिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञा-
यते ॥ ९४ ॥

मनसा वा स्वयम् ॥ ५५ ॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ॥ ९५ ॥

ऊर्ध्वं मध्यरात्रादध्यापनम् ॥ ५६ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः । निशि निशायाः षोडशनाडिका आरभ्याध्ययनं न भवति
॥ ९६ ॥

नापररात्रमुपोत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ ५७ ॥

रात्रेस्तृतीयोऽपररात्रम् । ऊर्ध्वं मध्यरात्रादुपोत्थायोत्थायाध्यापयेन्नापररात्रं संवि-
शेन्न शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति किं पुनः स्वाध्यायः ।
तथा च मनुः—न निशान्त(न्ते) परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् । इति ॥ ९७ ॥

काममधः शशीत ॥ ५८ ॥

अनेन स्तम्भाद्याश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपश्छान्दसः ।
तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ ९८ ॥

मनसा वाऽधीयीत ॥ ५९ ॥

अयमप्यूर्ध्वरात्रादुत्थायाध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तावेवमुच्यते । मनसा वा प्राप्तप्रदेश-
मधीयीत । स्वयं चिन्तयेत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यादिति ॥ ९९ ॥

क्षुद्रान्क्षुद्राचरितांश्च देशान्न सेवेत ॥ ६० ॥

क्षुद्रानल्पकान्पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिरधिष्ठितांश्च देशान्न सेवेत ॥ ६० ॥

सभाः समाजाश्च ॥ ६१ ॥

सभाः समाजा व्याख्यातास्तान्न सेवेत ॥ ६१ ॥

समार्जं चेद्दृच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ ६२ ॥

यद्यर्थात्समाजान्गच्छेत्ततः प्रदक्षिणीकृत्यापेयाद्गच्छेत् ॥ ६२ ॥

नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदा कदाचिद्याद्दृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥ ६३ ॥

प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥ ६४ ॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्टमर्थं न विविच्य ब्रूयादिदमित्थमिति दुर्निरूपार्थमिदं विषयमिति ॥ ६४ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मूलं कूलं बृंहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हिनस्ति । धर्मप्रह्लादनाय कुमालनाय रुदन्हन्त(ह) ।
मृत्युर्व्युवाचः(च) प्रश्नमिति ॥ ६५ ॥

दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णय(र्णय) यो दुर्विवक्त्यन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त-
देव दुर्विवचनं मूलं कूलं च बृंहति । मूलं पित्रादयः । कूलमागामिनी संपत् । तदुभय-
मपि स बृंहत्युत्पाटयति । दन्त्योष्ठचोर्वि(ष्ठचो व)कारः । किमेतावदेते(व)न । प्रजां पुत्रादि
पशूनावादिकानायतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्विवचनं (न) संभवात्प्रश्नमात्रमेव न
ब्रूयादिति । अत्रेतिहासः— कस्यचिदृषेर्धर्मप्रह्लादनः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावा-
स्ताम् । तौ कदाचिदरण्यात्समागतौ समिद्धारावाहृत्य प्रमाददृष्टिपूत एवाचार्यगृहे
प्र(प्रा)क्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽचार्यस्य पुत्रः शिशुराक्रान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः
प्रपच्छ केनायं मारितं इति । तावुभावपि न मयेत्युचतुः । ततः पतितस्य परित्यागमदु-
ष्टस्य च परिग्रा(ग्र)हं कर्तुमशक्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय प्रपच्छ केनायं व्यापादित इति ।
ततो धर्मसंकटपतितो मृत्यु(त्यू) रुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य कथितवान् । प्रह्लादन-
कुमालनाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । कुमालनस्य नेदं पतनीयमिति । प्रह्लादन त्वयेदं कृतमिति
व्युवाच । दूरतरस्य नास्तीत्युक्तम् । तथाऽपि तर्धा(पीतरस्यार्था)द्भ्रम्यते । इति
रुदन्मृत्युरुवाचेति । हत(ह)शब्द ए(ऐ)तिष्ठत्येतन्नार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो
रेफः ॥ ६५ ॥

मार्दभं यान(मा)रोहणे विषमारोहणावरो-
हणानि च वर्जयेत् ॥ ६६ ॥

गर्दभयुक्तं यानं शकटाद्यारोहणे वर्जयेन्नाऽऽरोहेत् । तथा विष[मेषु] निम्नोन्नते-
ष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहणं निम्नेष्ववरोहणम् ॥ ६६ ॥

ब(बा)हुभ्यां च नदीतरम् ॥ ६७ ॥

तरणं तरम् । बाहुभ्यामिति वचनात्प्लवादिना न दोषः ॥ ६७ ॥

नावां(वं) च सांशयिकीम् ॥ ६८ ॥

मिथ्यते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी । तां जीर्णां वर्जयेत् । नावामिति षष्ठ्यन्तः पाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत् ॥ ६८ ॥

तृणच्छेदनलोष्ठविमर्दननिष्ठीवनानि चाकारणात् ॥ ६९ ॥

तृणच्छेदनाद्यकारणाद्वर्जयेन्न कुर्यात् । निष्ठीवनस्य कारणं प्रतिश्यायादिः । इतरत्र मृग्यम् ॥ ६९ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

यच्चान्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते तदप्यक्षक्रीडादि वर्जयेत् । द्विसक्तिः प्रश्नसमा-
सिकृता ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायामु-

ज्ज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति षड्विंशः प्रश्नः समाप्तः ॥ २६ ॥

पूर्वास्मिन्प्रश्नेऽथातः सामयान्चारिकानित्युपक्रम्य निःश्रेयसभूय इत्यन्तेन वर्णचतुष्टय-
धर्मानुक्तवोपनयनं विद्यार्थस्येत्यादिपटलद्वये प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः ।
उत्तरेषु पञ्चसु सर्वाश्रमाणाम् । अष्टमे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्त-
व्यानि कर्माणि वक्तुं प्रतिजानीते—

पाणिग्रहणादधि ग्रहमेधिनोर्ब्रतम् ॥ १ ॥

पाणिर्यास्मिन्कर्माणि गृह्यते तत्पत्न्यग्रहणम् । चतुर्थां कर्मान्तो विवाह इत्यर्थः ।
तदाक्विर्वोऽवधिर्यस्यां क्रियायां सा तथा । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम् । तत्प्रभृति
तद्गुणलक्षितकालप्रभृत्युत्तरकालमारभ्य तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहस्थाश्रमवतोर्यन्नियतं
कर्तव्यम् । जातावेकवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते ।

ब(बा)हुभ्यां च नदीतरम् ॥ ६७ ॥

तरणं तरम् । बाहुभ्यामिति वचनात्प्लवादिना न दोषः ॥ ६७ ॥

नावां(वं) च सांशयिकीम् ॥ ६८ ॥

मिथ्यते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी । तां जीर्णां वर्जयेत् । नावामिति षष्ठ्यन्त, पाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत् ॥ ६८ ॥

तृणच्छेदनलोष्ठविमर्दननिष्ठीवनानि चाकारणात् ॥ ६९ ॥

तृणच्छेदनाद्यकारणाद्वर्जयेन्न कुर्यात् । निष्ठीवनस्य कारणं प्रतिश्यायादिः । इतरत्र मृग्यम् ॥ ६९ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

यच्चान्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते तदप्यक्षक्रीडादि वर्जयेत् । द्विसक्तिः प्रश्नसमा-
सिकृता ॥ ७० ॥ (ख० ३१) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचितायाम्-

उज्वलायां वृत्तौ षड्विंशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति षड्विंशः प्रश्नः समाप्तः ॥ २६ ॥

पूर्वास्मिन्प्रश्नेऽथातः सामयान्चारिकानित्युपक्रम्य निःश्रेयसभूय इत्यन्तेन वर्णचतुष्टय-
धर्मानुक्तवोपनयनं विद्यार्थस्येत्यादिपटलद्वये प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः ।
उत्तरेषु पञ्चसु सर्वाश्रमाणाम् । अष्टमे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्त-
व्यानि कर्माणि वक्तुं प्रतिजानीते—

पाणिग्रहणादधि ग्रहमेधिनोर्ब्रतम् ॥ १ ॥

पाणिर्यास्मिन्कर्माणि गृह्यते तत्पत्न्यग्रहणम् । चतुर्थीकर्मान्तो विवाह इत्यर्थः ।
तदाक्विर्वोऽवधिर्यस्यां क्रियायां सा तथा । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम् । तत्प्रभृति
तद्गुणलक्षितकालप्रभृत्युत्तरकालमारभ्य तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहस्थाश्रमवतोर्यन्नियतं
कर्तव्यम् । जातावेकवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते ।

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

१२९

तस्मिन्गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इत्युक्तत्वात्तत्प्रभृति गृह्यकर्म गृहमेघशब्दवाच्यमिति दर्शनार्थं प्रथमं पदमनुवादे द्वितीयं संज्ञान्तरविधानायेति । भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा ' इति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति च प्रयोजनमुक्तम् । गृहमेघिनोरिति द्विवचनेकाधिकारात्त्रणवव[याजवद्]द्वित्वमात्रमाह न तु व्यक्तिद्वित्वम् । तेन बहुभार्यस्यापि कर्तुर्विशेषणं विवक्षितम् । विधेयत्वात् । एकात्ययेऽन्यतरेण मा भूदिति । अनेकभार्यस्यैकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वात् । शास्त्रान्तराच्च ' हुत्वा शाकलकैर्मन्त्रैः ' इत्यादेः । वैश्वदेवं तु विधुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥

कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥

कर्तव्यम् । सायं प्रातश्च नान्तरा । परिसंख्येयम् । रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमेतत्—

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं स्मृतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । कालयोर्विहितस्य च प्राणाग्निहोत्रस्य लोपे प्रायश्चित्तदर्शनात् । बौधायनः—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्वंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निहोम(त्र)लोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ॥ इति ।

तेन भोजनाशक्तावन्नाभावे चोदकादिना लेह्येन वा प्राणाग्निहोत्रं नातिक्रामेत् । तदिदमाचार्यो गृहस्थमात्रे नियच्छति ब्रह्मचारिणि न ॥ २ ॥

अतृप्तिश्चान्नस्य ॥ ३ ॥

सुहितार्थयोगे करणे षष्ठी । पूरणगुणसुहितार्थेति सूत्रात् । अन्नेन तृप्तिं न गच्छेत् । यावत्तृप्तिं न भोक्तव्यमिति ॥ ३ ॥

पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥

पक्षसंधिः पूर्वं । इह तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसुभयोर्दम्पत्योरुपवासः कार्यः । उपवासो भोजनलोपः । उभयोरिति यजमानमात्रेण कृतेवैश्वदेवादिवन्न भवति । किंतु ' यावदुक्तं पत्न्या ' इति परिभाषोक्तत्वात्पृथगुपवास एवेत्यर्थः । अनेनोभयोरपि कालयोर्भोजनमित्यप्युक्तम् । अथवा कालयोरित्यारभ्यैकं सूत्रम् ॥ ४ ॥

अविशेषणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥

यत्कालान्तर एककाले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निष्ठासूत्रसा[धा]रणं च च्छान्दसम् । तदपि दिवा न रात्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । ' नैतां रात्रिमश्नाति ' इति । एवं च ' तस्यौपासनेनाऽऽहिताग्नित्वं तथा पार्वणेन चरुणा दर्शपूर्णमासयाजित्वं च ' इति गृह्ये यदुक्तं तत्रोपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

तृप्तिश्चान्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सकृद्भुञ्जानो(नौ) यावत्तृप्तिं भुञ्जीयाताम् । [ते]न श्रौतेऽमावास्यायामेव तृप्तिः । रत्र तुभयोरपि पर्वणोः ॥ ६ ॥

यच्चैतयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीया-
ताम् ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नहनीति दिवा कालान्तर इत्यत्राविशेषाभिधानाद्दिवा भोक्तव्यं रात्रौ नेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥

रात्रौ खट्वादा(दौ) प्राप्तं संचष्टे स्थाण्डिलशायिनौ भवतः ॥ ८ ॥

मैथुनवर्जनं च ॥ ९ ॥

मैथुनवर्जनमप्येतस्मिन्नहनि कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

श्वोभूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥

स्थालीपाकश्चोक्त इत्यविशेषः । उक्तं गृह्ये ' नित्यमत ऊर्ध्वं पर्वस्वाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते ' ' पत्न्यवहन्ति ' श्रपयित्वा ' इत्यादिना । अपरेद्युः कर्तव्यः ॥ १० ॥

तस्योपचारः ॥ ११ ॥

तस्य स्थालीपाकस्य । उपचारः प्रयोगः प्रकारश्च ॥ ११ ॥

नित्यं लोका उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

नित्यं सार्वत्रिकमिति शिष्टा उपदिशन्ति । नित्यग्रहणं पर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

यस्मिन्देशेऽग्निमुपसमाधास्यत्स्या(न्स्या)त्तत्र प्रा-
चीरुदीचीस्तिस्तिस्ती लेखा लिखित्वाऽवोक्ष्यो-

त्सिच्यैतदुदकशेषमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपनिद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । यत्र कुत्र गार्ह्यसामयचारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये
वाऽग्निमुपसमाधास्यन्प्रतिष्ठापयिष्यन्त्स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्राग्ग्रास्तिस्त्रो लेखा लिखेदुद-
उदगपवर्गाः । उदगग्रास्तिस्त्रः प्रागपवर्गा लेखा लिखित्वाऽद्भिरवोक्षेत । अवोक्ष्य ।
एतदवोक्षणोदकमग्नेरायतनस्य स्थण्डिलस्योत्तरतः पूर्वतो वोत्सिञ्चेत् । उत्सिञ्चा(च्या)-
न्यदुदकं पात्रस्थमुपदध्यात् । ॥ १३ ॥

रिक्तपात्रेऽन्यदुदकं निदध्यादित्यस्य प्रसङ्गेनाऽऽह--

नित्यमुदधानान्यद्भिररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्ब्रतम् ॥ १४ ॥

गृहे यावन्त्युदधानान्युदकपात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिररिक्तानि स्युः ।
एतदपि गृहमेधिनोर्ब्रतम् । पुनर्गृहमेधिनोरिति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिविषये
वानप्रस्थविषये च । पाके तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधास्यन्निति लिङ्गस्य विव-
क्षितत्वात् । ' आर्याः प्रयताः ' इत्यत्र तु भवति ॥ १४ ॥

अहन्यसंवेशनम् ॥ १५ ॥

संवेशनं निद्रा । तदहनि न कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

ऋनौ तु संनिपातो दारेणानुव्रतम् ॥ १६ ॥

रजोदर्शनादारम्य षोडशाहोरात्रपरिमित ऋतुः । तत्र संनिपातप्रयोगो दारेण कर्तव्यः ।
छान्दसमेकवचनम् । बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । शास्त्रतो नियमो व्रतं तदनुरोधेन ।

तत्र मनुः--ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्धमहोमिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्द्या एकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु--एवं गच्छन्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ॥

आचार्यस्तु चतुर्थीप्रभृति गमनमाह--'चतुर्थ्यां स्नातां प्रयतवन्नामलंकृतां ब्राह्मण-
संभाषामाचम्योपहृयते ' इति । आपस्तम्बोऽपि--चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरा[मुत्तरां]
युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमनमित्युपदिशतीति । तदिह षोडशरात्रिण्वादितः सर्वथा
तिस्रो वर्जा(ज्या)श्चतुर्थ्येकादशी त्रयोदश्याचार्येणानुज्ञाताः । मनुना निषिद्धाः । इतरा
दश तासु युग्मासु पुत्रा जायन्ते । स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तत्र चोत्तरामुत्तरामिति

वचनात्षोडश्यां रात्रौ मघादियोगाभावे गच्छतः सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवति । चतु-
श्यामवमः । मध्ये कल्प्यम् । एवं पञ्चदश्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवमा । मध्ये
कल्प्यम् । षोडशस्वेव गमनं गर्भहेतुः । तत्रापि प्रथमम् । एवं स्थिते नियमविधिरयं
योग्यत्वे सत्यृताववश्यं संनिपतेत् । असंनिपतन्पुत्रोत्पत्तिं निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति ।
तथा च दोषस्मृतिः— ऋतुस्नातां तु यो भार्या संनिधौ नोपगच्छति ।

तस्या रजासि तन्मासं पितरस्तत्र शेरते ॥ इति ।

पुत्रगुणार्थितो वा(तया)पूर्वाः पूर्वा वर्जयतो न दोषः । अन्ये तु पारिसंख्य
मन्यन्ते । ऋतौ संनिपतेन्नान्यत्रेति । तेषामृतावनियमनादगमनेऽपि दोषाभावः । दोष-
स्मरणमनुपपन्नं स्यात्सर्वथा विधिर्न भवति रागप्राप्तत्वात्संनिपातस्य ॥ १६ ॥

* अन्तराले वि(ऽपि)दार एव ॥ १७ ॥

अन्तराले मध्ये । ऋत्वन्तरालेऽपि संनिपातस्य विदार एव सकामे सति ।
यथाऽऽत्मनो जितेन्द्रियं तथा(यतया) न तादृशपारवा(व)श्यम् । तथाऽपि भार्यायामेव
च्छन्त्यां तद्गक्षणार्थमवश्यं संनिपतेदिति वक्ष्यति । अप्रमत्ता रक्षयं(थ) तत्तुने(न्तु मे)त-
मित्यादि । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेष्वेतेषु न भवति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १८ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं प्रमाणम् । 'काममाविजनितोः संभवाम' इति ॥ १८ ॥

स्त्रीवाससैव संनिपातः स्यात् ॥ १९ ॥

एवकारो भिन्नक्रमः । स्त्रियो(या) भोगार्थं वासः तेन संनिपात एव स्यात् । तेन न
सुप्रक्षालितेनापि ब्रह्मयज्ञादिकमिति ॥ १९ ॥

यावत्संनिपातं चैव सहचर्या ॥ २० ॥

यावत्संनिपातमेव दम्पत्योः सहाऽऽसनम् ॥ २० ॥

ततो नाना ॥ २१ ॥

ततश्च पृथक् शयीयाताम् ॥ २१ ॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २२ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृतुकाले ॥ २२ ॥

* अत्र 'अन्तरालेऽपि दार एव' इत्यकारेण सूत्रेण भाव्यमिति भाति । 'ऋत्वन्तरालेऽपि
संनिपातर एव सकामे सति' इत्यर्थस्य चारुतया संभाव्यमानत्वात् । दार इति बहुवचना-
भावस्तु च्छान्दसः ।

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्य पादौ चाऽऽचम्य प्रोक्ष-
णमङ्गानाम् ॥ २३ ॥

यदि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्य तथा पादौ च प्रक्षा-
ह्याऽऽचम्याङ्गानां शिरःप्रभृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । अनृतौ व्यवस्था । यावता प्रयतो
मन्यते ॥ २३ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २४ ॥

सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभय-
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनाऽऽन्तादनुष्ठाने सति परमपरिमितं सुखं परमुत्कृष्टमपरिमित-
मक्षयं स्वर्गाख्यं तु सुखं भवति ॥ २४ ॥

न केवलमेतावत् । किं तर्हि—

ततः परिवृत्तौ कर्मशेषेण जातिः रूपं बलं मेधां
प्रज्ञां द्रव्याणि स्वधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते तच्च-
क्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ २५ ॥

ततः सुखानुभवादनन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्यां च कर्मणो यः
फलशेषोऽननुभुक्तांशस्तेन जातिं ब्राह्मणादिकां विशिष्टे च कुले जन्म भजति । रूपं रूपताम् ।
बलं प्राणाधिक्यं प्रतिपक्षनिग्रहक्षमम् । मेधां ग्रन्थग्रहणशक्तिम् । प्रज्ञामर्थग्रहणशक्तिम् । द्र-
व्याणि स्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणाद्यस्त्वन्यदप्येवं युक्तं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो
हेतुः । कर्माणि भुज्यमानानि सावशेषाणि भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि
कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । यदा चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानमिति
प्रतिपद्यत इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तमिति प्रसिद्धम् । तत्तस्माच्चक्रवदुभयोर्लोकयोरिह
चामुष्मिश्च सुख एव वर्तते । न जातु दुःखे दुःखानुबन्धे नैवानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

शरीरोत्पत्तिसंस्कारा अप्यवस्थापेक्षा इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे
फलवृद्धिरेवम् ॥ २६ ॥

चलोपो द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां ब्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चाऽऽम्रादीनां बीजस्य
[च] क्षेत्रविशेषाच्च कर्मविशेषाच्च संस्कारविशेषाच्च कृष्यादेश्च विशेषे फलवृद्धिर्भवति ।
एवं ब्रीहियवा ऊषर उप्ता न प्ररोहन्ति । कृष्यादिपरिनिर्मितसुक्षेत्र उप्ताः स्तम्बकरयो
भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्माधानादिसंस्कारसंपन्ने द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एतेन दोषफलवृद्धिर्निरुक्ता ॥ २७ ॥

एतेनैव न्यायेन दुष्कर्मफलवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तत्रोहेन पठनीयम्—सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं दुःखम् । ततः परिवृत्तौ कर्मफलदोषेण दुष्टां जात्यादि-
कामद्रव्यान्तामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशे-
षामावे फलहानिरेवामिति ॥ २७ ॥

दोषपरिवृद्धावुदाहरणमाह—

स्तेनोऽभिशास्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा पर-
स्मिंल्लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो
ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ २८ ॥

स्तेनः स्वर्णचोरः । अभिशास्तो ब्रह्महा स्तेनोऽभिशास्तो ब्राह्मणादिरमुष्मिंल्लोकेऽपरि-
मिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षिणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । राजन्यः-
पौलकसः । पुलकस एव पौलकसः । प्रज्ञादित्वाद्दण् । वैश्यो वैणो जायते । वेणुर्तर्नकः । स
एव वैणः ॥ २८ ॥

एवमेतेन वर्णपरिध्वंसा दोषफलैः कर्मभिर्दोषफ-
लासु योनिषु जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ २९ ॥

यथा वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनम् । तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा ब्राह्मणादय-
श्चाण्डाला जायन्ते एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशास्ताभ्यामन्येऽपि दोषफलकर्मभिर्दोषफलासु
सूकरादिषु योनिषु जायन्ते । परिध्वंसाः स्वजातिपरिभ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । तत्तथाऽव-
गन्तव्या इति ॥ २९ ॥

चाण्डालोपस्पर्शने संभाषायां दर्शने च दोषस्तत्र
प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा संभाषायां दर्शने च । उपसमस्तमपि चाण्डा-
लप्रहणमभिसंबध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ ३० ॥

अवगाहनमपामुपस्पर्शने संभाषायां ब्राह्मणसंभाषा
दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ३१ ॥ (ख० १) ।

उपस्पर्शने सत्यवगाहनं प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे । अप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधान
स्वकर्मप्रच्युतानां निन्दार्थम् । निन्दितश्चाण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स वा एष
जायते स्वकर्मप्रच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ३१ ॥ (ख० १) ।

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नं सःस्र्कर्तारः स्युः ॥ ३२ ॥

अन्नं भक्ष्यं भोज्यं पेयादिकं संस्कुर्युः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ ३२ ॥

भाषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

भाषा शब्दोच्चारणम् । कासः कण्ठे घुरुघुराशब्दः । क्षवथुः क्षुत् । एतन्नित-
यमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । संस्कर्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकवचनं
प्रत्येकमुपदेश्यान्(शार्थम्) ॥ ३३ ॥

केशानङ्गं वाऽश्वाऽऽलभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३४ ॥

केशादीनात्मदीयानन्यदीयान्वाऽऽलभ्य स्पृष्ट्वाऽप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानं किं तर्हि
स्पर्शनम् । केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहितम् । इदं तु वचनं तत्रोक्तवैकारिपकं
शकृदाद्युपस्पर्शने मा भूदिति ॥ ३४ ॥

आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः सःस्र्कर्तारः स्युः ॥ ३५ ॥

त्रैवर्णिकैरधिष्ठिताः शूद्राः सःस्र्कर्तारः स्युः । प्रकृतत्वादनस्येति गस्यते ॥ ३५ ॥

तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः ॥ ३६ ॥

तेषां शूद्राणामन्नसंस्कारेऽधिष्ठितानां स एवाऽऽचमनकल्पो वेदितव्यो यस्यान्नं पचति ।
यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरद्भिः, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरद्भिः, यदि वैश्यस्य
तालुगताभिरद्भिरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ३६ ॥

अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ३७ ॥

शूद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वपेयुः । इदमेषामधिकमर्थेभ्यः ॥ ३७ ॥

उदकोस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ३८ ॥

सहैव च वाससा स्नानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निघाय कौपीनाच्छाद-
नमात्रेणापि स्नानं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । तथा च मनुः—' सवासोऽपि सहाजलं
विज्ञायते जलाशये ' इति ॥ ३८ ॥

अपि वाऽष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥ ३९ ॥

यदि वाऽष्टमीष्वेव वपेरन्केशादीन्पर्वस्वेव वा प्रत्यहं वा वपेरन् । अन्तर्भावितण्यर्थं
वावमे(पये)युरित्यर्थः । तथा च लोमनखवापनमिति पूर्ववर्णच(णिच्)प्रयुक्तः
(क्तम्) ॥ ३९ ॥

परोक्षमन्त्रं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिरवो(द्विः
प्रो)क्षेत्तदे(दे)व पवित्रमित्याचक्षते ॥ ४० ॥

यदि शूद्राः परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युरार्यैरनाधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्त्रं संस्कृतमाहृतं स्वयं
मग्नावधिश्रयेत् । अधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । प्रोक्षितमन्त्रं भूतं देवपवित्रमित्याचक्षते ।
देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्ननुष्याणामिति ॥ ४० ॥

सिद्धेऽन्ने तिष्ठन्भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥ ४१ ॥

सिद्धे पक्केऽन्ने तिष्ठन्वा(पा)चकोऽधिष्ठितो भूतामिति प्रब्रूयात् । कस्मै । यस्य
तदन्नं तस्मै स्वामिने भूतामिति । निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्सुभूतमिति प्रतिवचनः ॥ ४२ ॥

तत्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः । तदन्नं सुभूतं सुनिष्पन्नम् ॥ ४२ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्वर्ग-
पुष्टिसंयुक्ताः ॥ ४३ ॥

गृहमेधिनो यदशनीयं पक्कमपक्कं वोपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः
कर्तव्याः । स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ ४३ ॥

तेषामुपयोगे द्वादशाहं ब्रह्मचर्यमधःशय्या क्षार-
लवणमधुमांसवर्जनं च ॥ ४४ ॥

तेषां होमानां च बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे नियमपूर्वके ग्रहणे द्वादशाहं
ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जमधःशय्या स्थण्डिलशाथित्वं क्षारलवणादिवर्जनं च भवति । उपयो-
क्तेरेव व्रतम् । अन्ये तु पत्न्या अपाच्छन्ति । उपयोगः प्रथमः प्रयोगः । तत्र च
पत्न्या अपि सहाधिकार इति वदन्तः ॥ ४४ ॥

उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ ४५ ॥

उत्तमस्य ' उत्तमेन वैहायसम् ' इति वक्ष्यमाणस्य ' ये भूताः प्रचरन्ति ' इत्यस्यै-
करात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ ४५ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशसंस्कारो हस्तेन परि-
मृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ ४६ ॥

बलीनां तस्य तस्य बलै(ले)र्देशसंस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ । हस्तेन परिमार्ज-
नमवोक्षणं च । तत्कृत्वा बलीनां निषपनं न्युप्य पश्चात्परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेश-
ग्रहणादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमालयादिदानार्थमित्याहुः । तस्य तस्येति वचनं

पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

१३७

सोमसि संमवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च मा भूदेकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्पृथक् यथा स्यादिति ॥ ४६ ॥

औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्ते-

नेता आहुतीर्जुहुयात् ॥ ४७ ॥

यत्र पच्यते स पचनाग्निः । औपासनवतामौपासने विधुरस्य पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । यदैकपाकिनामपि भ्रात्रादीनां पृथक्पृथक्वैश्व-
देवादिकं तदा पचन एव षड्भिराद्यैः ' अग्नये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युताक्षितये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतैः । एते मन्त्रा उपनिषद्भागे पठिताः । यद्यपि सोमाय स्वाहेति पाठे न पठितं तथाऽप्योषधिहृदिष्केषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः सोमाय स्वाहेति द्वितीयां जुहति । [स्विष्ट]कृत्वात्तमपि सप्तमं जुहति, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति । आचार्यस्तु ' अग्नये स्वाहा ' इत्यादि स्विष्टकृदन्ताः षडाहुतीर्मन्यते । हस्तग्रहणं दर्श्यादिनिवृत्त्यर्थम् । केचित्तु ' सूर्याय स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा ' इति द्वे आहुती जुहति । ' औपासनदेवतभ्यश्च ' इत्याश्रलायनस्मरणात् । उभयतः परिषेचनं यथापुरस्तात् । ' अन्वमश्रयाः प्रासावीः ' इति मन्त्रान्तान्सन्नमतीति गृह्योक्तविधिनाऽत्रानुक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् ॥ ४८ ॥

यथा षण्णागाहुतीनां परिषेचनमन्त्रं विभवात् । एवं बलयोऽप्येकदेशसमवेताः ' उत्तरेर्ब्रह्मसदने ' इत्यादयस्तेषां यदन्ते परिषेचनं प्राप्तं पश्चात्परिषेचनं यथा षण्णामित्यनेन विहितं सकृत्सर्वान्ते सकृत्सकृत्कर्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन्सूत्रे पूर्वस्य तस्य तस्येति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथग्भवति तथा परिषेचनमपि स्यात् । अत्र वोपदेशवशादेव ये एकदेशबलयस्तेषामेव सकृदन्ते परिषेचनं न ग्राह्येति कसमवाये । तेन यद्यप्यगारस्योत्तरप्रदेशः शय्यादेशस्तथाऽपि कामलिङ्गस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥ ४८ ॥

सति सूत्रे सश्रुतेन कार्याः ॥ ४९ ॥

सति सूत्रे तत्संज्ञा(संज्ञा) बलयः कार्यः । अन्ये स्वयैरपि व्यञ्जनेः संसर्गापि च ।

न्ति । तथा षोषाघनः—‘काममितरेष्वाघतनेषु’ इति । एष एवव्यञ्जनसंस्कारः सुपस्वापि ।
व्यञ्जनेन संसृष्टेनाग्नेन बलयः कार्याः सति संभव इत्यमिति ॥ ४९ ॥

अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ ५० ॥

अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात्सप्तमाष्टमाभ्यां ‘धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहा’ इत्ये-
ताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥ ५० ॥

उदधानसंनिधौ नवमेन ॥ ५१ ॥

उदकं यत्र षीयते तदुदधानं मणिकार्यम् । तस्य संनिधौ नवमेन ‘अद्भ्यः
स्वाहा’ इत्यनेन ॥ ५१ ॥

मध्येऽगारस्य दक्षमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ ५२ ॥

‘ओषाधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवयजनेभ्यः स्वाहा’ इत्येताभ्याम् ॥ ५२ ॥

उत्तरपूर्वार्धेऽगारस्योत्तरैश्वतुर्भिः ॥ ५३ ॥

‘गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसानेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः
स्वाहा’ इत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ ५३ ॥

ऋटयादेशे कामलिङ्गेन ॥ ५४ ॥

‘कामाय स्वाहा’ इति ॥ ५४ ॥

देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ ५५ ॥

देहली द्वारस्याघस्तात् । तस्याधोवोदिकेत्येके । अन्ये त्वन्तर्द्वारस्य च ग्रहणम् । तत्र
‘अन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति ॥ ५५ ॥

उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ५६ ॥

येनापिधीयते द्वारं साऽपिधानी कपाटम् । तदर्गलमित्यन्ये । तत्र ‘यदेजति
जगति [यच्च चेष्टति नासो मागो यन्नाम्ने] स्वाहा’ इति ॥ ५६ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥ ५७ ॥

अगारस्यो(स्ये)त्यनुवृत्तेः(वर्तते) । तस्य यो ब्रह्मसदनाख्यो देशो वास्तुविद्यामसिद्धो
मध्येऽगारस्य तत्रोत्तरैर्दशभिः ‘पृथिव्यै स्वा०, अन्तरिक्षाय०, दिवे०, सूर्याय०,
चन्द्रमसे०, नक्षत्रेभ्य०, इन्द्राय०, बृहस्पतये०, प्रजापतये०, ब्रह्मणे स्वाहा’ इत्येतैः
प्रागपवर्गमित्येव । अपर आह—मध्येऽगारस्येत्यत्र देशस्योपयुक्तत्वाद्ब्रह्म(ह्य) यत्र
सीदति गार्हो[षु] कर्मसु, अर्द्धक्षिणतः स ब्रह्मसदनस्तत्रेति ॥ ५७ ॥

दक्षिणतः पितृलिङ्गे प्राचीनाधीत्यवाचीनपाणिर्दद्यात् ॥ ५८ ॥

अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः ' स्वधा पितृभ्यः ' इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राची-
नावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाऽङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन । १८ ॥

रौद्र उत्तरो यथादेवतम् ॥ ५९ ॥

पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिर्यथादेवतम् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिरिति नानुवर्तव्य
इत्यर्थः । ' नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ' इति । तत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति
तथाऽपि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेश्यत्वेनोपपन्नं देवतास्मरणमपि रुद्राये-
त्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्येके । केचित्तूत्तरो मन्त्रो रौद्रः । स [न] पशुपति-
देवस्य इति व्याचक्षते । तेषां देयः (शः) प्राग्बोद्धवा पिड्यात् ॥ ५९ ॥

तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥ ६० ॥

तयोरनन्तरयोरन्त्ययोरेकास्मिन्देसे समवेतयोरपि नाना पृथक्परिषेचनं कर्तव्यम् ।
भुतः । धर्मभेदात् । पिड्यस्याप्रदक्षिणं परिषेचनम् । इतरस्य देवत्वात्प्रदक्षिणमि-
ति ॥ ६० ॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसः ॥ ६१ ॥

उत्तमेन

' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः ।

तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ' ।

इत्यनेन नक्तम् । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिति दिवा । एवं पदत्या-
गेन मन्त्रपाठः । आश्वलायनोऽपि—दिवाचारिभ्यो नक्तंचाश्मिभ्य इति नक्तमेव वैहा-
यसो रात्रावेव वैहायसः कर्तव्यः । रात्रा आकाश एव देयः । दिवा भूमौ । तथा च
बौधायनः—अथाऽऽकाश उन्दिक्षपति ' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तम् ' इति ।
अपर आह—एवकारो भिन्नक्रमः नक्तमुत्तमेन बलिरिति । तत्तदरूपत(न बस्यन्त) राणां
रात्रौनिवृत्तिरिति ॥ ६१ ॥

एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥ ६२ ॥

य एताननन्तरोक्तान्होमान्बलींश्चाव्यग्रः समाहितमना भूत्वा यथोपदेशमुपदेशानति-
क्रमेण कुरुते तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च नित्या । ' स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ' इति सत्पूर्व-
मुक्तं तस्थार्थवादता मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भवतः । न प्रकृते-
रपि कर्मान्तरैर्बाधनमिति ॥ ६२ ॥

अग्रं च देयम् ॥ ६३ ॥

बलिहरणानन्तरमग्रं च देयं देवं (व) पितृभूतमनुष्येभ्यः । चकारादेते मन्त्राः—
'देवेभ्यः स्वाहा, पितृभ्यः स्वधाऽस्तु, भूतेभ्यो नमः, मनुष्येभ्यो हन्त' इति ॥ ६३ ॥

अतिथिनेवाग्रे भोजयेत् ॥ ६४ ॥

अतिथीन्वक्ष्यति । तानेवाग्रे भोजयेत् । न स्वयं सहसा भुञ्जीत प्रागेव । एषमति-
थिन्यतिरिक्तानन्यानपि भोजयितव्यान्पश्चाद्भोजयेत् ॥ ६४ ॥

कुमारान्रोगसंयुक्तांश्चान्तर्वत्नीः ॥ ६५ ॥

ये च गृहवर्तिनः कुमारदयस्तानप्यग्रे भोजयेत् । आपस्तम्बस्तु—' बालान्वृ-
द्धान्रोगसंयुक्तान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः' अन्तर्वत्नीग्रहणादेव सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्त्रादीना-
मपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं स(र्वत्र) च पूर्वा(जा)र्थम् ॥ ६५ ॥

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीयाताम् ॥ ६६ ॥

काले वैश्वदेवान्तेऽन्नार्थिनमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयाताम् ।
अवश्यं किञ्चित्तस्मै देयमिति ॥ ६६ ॥

अभावे किं कर्तव्य(व्यमि)तामित्याह—

अभावे तृणानि भूमिरुदकं कल्याणी वागित्येतानि
वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ ६७ ॥

वैशब्दः प्रसिद्धौ । अत एव उपचाराः कर्तव्याः । इतिशब्दप्रयोगादेवं धर्मज्ञा
उपदिशन्तीति ॥ ६७ ॥

एवंवृत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥ ६८ ॥

यौ गृहमेधिनावेवं तदेवंवृत्तौ भवतस्तयोरनन्ता लोका भवन्ति । ज्योतिष्टोमादि-
भ्योऽपि हि कतिपयदिनसाध्येभ्यो दुष्करमेवैतद्भ्रतम् ॥ ६८ ॥

ब्राह्मणायानधीयानायाऽऽसनमुदकं भोजनमिति
देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ ६९ ॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिरागच्छेत्तदा तस्मा आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं न
कर्तव्यम् । अस्मादेव ज्ञायतेऽधीयानाय प्रत्युत्थेयमिति ॥ ६९ ॥

अभिवादानायैवोत्तिष्ठेदि(द)त्यभिवाद्यश्चेत् ॥ ७० ॥

प्रसून्धानायोत्तिष्ठेत् । अप्यत्यभिवाद्यश्चेदातिथिस्तर्ह्यभिवादनार्थमेवोत्तिष्ठेत् ॥७०॥

राजन्यवैश्यां च ॥ ७१ ॥ (ख० २) ।

अधीयान्मावपि नोत्तिष्ठेत् । अतिथिपूजा कार्यैव ॥ ७१ ॥ (ख० २) ।

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यादथास्मै [दद्यात्] ॥ ७२ ॥

यदि शूद्रो द्विजानतिथिरभ्यागच्छति तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुञ्जीत । अथे-
तस्मिन्कृते तस्मै भोजनं दद्यात् ॥ ७२ ॥

दासा वा स्वामिकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं भोज-
येयुः ॥ ७३ ॥

अभ्यागते(अथवा येऽस्य) गृहमेधिनो दासास्ते स्वामिकुलादाहृत्य शूद्रमतिथि-
शोचिषेयुः । अतिथिवद्भोजयेयुरिति । वत्करणं सादरभोजनमात्रं न पूजा
कर्मैवेति ॥ ७३ ॥

नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ ७४ ॥

'उपासने गुरुणाम्' इत्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञापवीतं विहितम् । इह तु
प्रकरणाद्गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासो धार्यमित्युच्यते । तत्र मनुः—'कार्पासमुपवीतं स्या-
द्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत्' इति । बौधानस्तु—कौशसूत्रं वा त्रिवृद्यज्ञोपवीतमिति ॥७४॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं ॥ ७५ ॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतार्थं उपवीतकृत्ये भवति । न वाससैवेति नियमः ।
कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृदित्यादि मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७५ ॥

यत्र भुज्यते तत्समू(ष्टुं)ह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशम-
मन्त्रेभ्यो लेपान्संकृष्याद्भिः संमृज्य शुचौ देशे रु-
द्राय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥ ७६ ॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत्समू(मु)ह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशममन्त्रेभ्यो लेपान्संकृष्य समू-
ह्न्या तत्रोच्छिष्टादिकं समूहीकृत्य निर्हरेदन्यतः । निर्हृत्य तं देशमवोक्षेत् । ततोऽम-
न्त्रेभ्यो येषु पाकः कृतस्तान्यमन्त्राणि तेभ्योऽन्नलेपानन्नलेपांश्च संकृष्य काष्ठादिनाऽ-
पकृष्याद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्रायेदमास्त्विति निनयेत् । एवं कृते वास्तु
शिवं समृद्धं भवति ॥ ७६ ॥

ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यते तु ॥ ७७ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्याणां स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु ।
इहापि वक्ष्यति ' स्वकर्म ब्राह्मणस्य ' इति । अनुवादोऽयम् ॥ ७७ ॥

आपादि राजन्यवैश्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद्ब्राह्मण आसनादिकं तु देयमिति
कल्पान्तरं वक्तुं तदाह—

आपादि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनम् ॥ ७८ ॥

कर्तव्यमित्यध्याहारः । ब्राह्मणस्याध्यापयितुरलाम आपत् । तत्र ब्राह्मणेन राजन्ये
वैश्ये वाऽध्ययनं कर्तव्यं न त्वनधीयानेन स्थातव्यम् । [ब्राह्मणे ने] ति वचनाद्वाजन्यवै-
श्ययोर्नायमनुकल्पः ॥ ७८ ॥

अनुगमनं च पश्चात् ॥ ७९ ॥

पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं लज्जादिना कियत्यपि पार्श्वगतिर्मा भूदिति ।
सर्वशुश्रूषाप्रसङ्गे नियमः । ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । गौतमः—अनुगमनं
शुश्रूषेति ॥ ७९ ॥

अ(त)त ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रगतौ स्यात् ॥ ८० ॥

ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रतो गच्छेत् ॥ ८० ॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदानु(मु)पाकृत्यानध्ययनं

तदहः ॥ ८१ ॥

कर्माणि षष्ठी । सर्वविद्या अप्युपनिषद् उपाकृत्याध्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनम् ।
तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषद्ग्रहणं प्राधान्यरूप्यापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता
वसिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥ ८१ ॥

अधीत्य नाभिक्रमणं सद्यः ॥ ८२ ॥

अधीत्य 'अधीत्य वेदं स्नानम्' इत्यवसर आचार्यसकाशात्सद्योऽभिक्रमणं न कर्तव्यं
नापगन्तव्यम् । प्रायेण तु मकारात्परमिकारमधीयते । तत्राप्येष एवार्थः । इकारस्तु
च्छान्दसोऽपपाठो वा उपाकरणात्परमिति ॥ ८२ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य

कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

यदि त्वरा तदाऽऽचार्यस्य समीक्षायां संदर्शने संश्रवे स्वाध्यायं प्रश्नावरमधीत्य
पपाकामं गच्छेत् । एवं कृत उभयोः शिष्याचार्ययोः शिवं भवति ॥ ८३ ॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्या-
गम्योपसंगृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत्सा-
न्त्वयित्वा पूजयेत् ॥ ८४ ॥

समावृत्तं चेच्छिष्यं कृतदारमाचार्योऽभ्यागच्छेदतिथिधर्मेण तमभिमुखोऽभ्यागम्य
तमुपसंगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शः संभाव्य ते] तथाऽपि न बीभत्समान उदक-
मुपस्पृशेन्न स्नायात् उपसंग्रहणे यौ धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुप-
स्पृशेत् । सान्त्वयित्वा पूजयेत् । आपस्तम्बे विशेषः—ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशेऽग्रे
कृत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्येति स्पष्टम् ॥ ८४ ॥

यथोपदेशम् ॥ ८५ ॥

गृहोक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृहोक्तस्यानुवादः ॥ ८५ ॥
आसनादिषु विशेषं वक्तुमाह—

आसने भोजने भक्षये शय्यायां वाससि वा संनिहि-
ते हीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥

संनिहित आचार्ये तस्मिन्नेव गृहेऽय(प)वरकादिकं प्रविष्ट आसनादिषु हीनतरवृत्तिः
स्यात् । तरनिर्देशान्नीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसीत् । एवं भोजमादिष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥ ८६ ॥

तिष्ठन्सव्येन पाणिना दक्षिणं बाहुमुपसंगृह्याऽऽचार्यमाचामयेत् ॥ ८७ ॥

तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते । स्थानयोगात् । न हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति ।
सव्येन पाणिना दक्षिणमालभ्य दक्षिणेन करकादि गृह्णित्वाऽऽचार्यमाचामयेत्स्वयमेव
शिष्यः । एवं हि सधर्मता भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिथ्यादन्यत्रा-
प्याचार्यमाचामयते(त्ने)वमाचामयेदिति ॥ ८७ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ८८ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमाचामयेत् । चेत्समुदेतः कुलशीलविद्यावृत्तै-
रुपेतो भवति ॥ ८८ ॥

स्थानासनचङ्क्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षन् ॥ ८९ ॥

व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्षते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानासनादिष्वप्याचा-
र्यस्य पश्चाद्भावी स्यान्न पूर्वभावी न युगपद्भावी ॥ ८९ ॥

संनिहितोच्चै मूत्रपुरीषवातकर्भोर्भाषाहासष्ठीवनद-
न्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रूक्षेपतालनिष्ट्यानीति ॥ ९० ॥

वातकर्मापानवायोरुत्सर्गः । उच्चैर्भाषा महता स्था(स्व)नेन संभाषणं केनापि । हासो
हसनम् । ष्ठीवनं श्लेष्मादिनिरसनम् । दन्तस्कवनं दन्तमलापकर्षणम् । परस्परं घट्टनमि-
त्यन्ये । निःशृङ्खणं स्वनासिकामलनिःसारणम् । भ्रूक्षेपणं भ्रु(भ्रू)विक्षेपः । तालं
हस्तयोरास्फालनम् । निष्ट्यमङ्गुलिस्फोटनम्) । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासना-
दिकं वर्जयेदित्यपेक्षते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यस्य संनिधौ न कुर्यादिति ॥ ९० ॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषविस्त्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ ९१ ॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनाघ्राणादि । भाषाः संभाषा वादप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनि-
हिते दारे पू(प्र)जाविषयो(ये)ऽपि विस्त्रम्भं न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥ ९१ ॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतीघातमाचार्यस्य वर्जयेत् ॥ ९२ ॥

समीचीनस्येतरस्य वाऽऽस्मीयेन वाक्येन तादृशेन प्रतीघातं न कुर्यात् ॥ ९२ ॥

श्रेयसां च ॥ ९३ ॥

अन्येषामपि प्रशस्ततराणां [वाक्यं]वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ९३ ॥

ब्राह्मणदेवतासर्वभूतपरीवादाक्रोशाश्च वर्जयेत् ॥ ९४ ॥

ब्राह्मणदेवताग्रहणमादरार्थम् । अधिकदोषरूपापनाय सर्वेषामेव भूतानामपि तिरश्चां
परीवादान् दोषवादानाक्रोशानशी(श्ली)लवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचन-
प्रतिज्ञयेन वर्जनार्थम् ॥ ९४ ॥

विद्यया च विद्यानाम् ॥ ९५ ॥

परीवादाक्रोशांश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रसुखः । अन्ये श्रवणकटुका इति
परीवादः । तैत्तिरीयकमुच्छिष्टशाखा । याज्ञवल्क्यादीनि ब्राह्मणानीदानीततानी-
स्यादय आक्रोशाः ॥ ९५ ॥

यथा विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यं गत्वा नियमेन साधयेत् ॥ ९६ ॥

यथा विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्भ्रम्यते तां
विद्यां पुनः साधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धो(द्धा) भवति तथा कुर्यात् । कथम् । आचार्यं
तमेवान्यं वा गत्वाऽपूर्वाधिको[गमे] विद्यार्थस्य यो नियम उक्तस्तेन शश्रूषादिना
पुनस्तां विद्यां साधयेत् ॥ ९६ ॥

न चास्य समीपे जप्याग्निपरिष्णजे कुर्यात् ॥ ९७ ॥

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलाख्याख्यासमेतम् ।

१४१

अस्याऽऽचार्यस्य संनिधौ जप्यमग्निकार्यादिकमग्निशुश्रूषां न कुर्यात् । परिमृजन-
शब्देन परिचर्या लक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अस्मिन्विषयेऽध्यापयितुर्नियममाह—

उपाकरणाद्योत्सर्जनादध्यापयितुर्नियमो न नख-
लोमापाकरणं भ्राद्धं मांसं मैथुनमिति वर्ज-
येत् ॥ ९८ ॥

लोमोपाकरणं लोमवापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु 'अप्यल्पलो-
मानि वापयेत' इति वाजसनेयकमित्यापस्तम्बोक्तेः ॥ ९८ ॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ ९९ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । छान्दसत्वाद्यलोप ऋत्व इति रूपसिद्धिः ॥ ९९ ॥

यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासंप्रदाने वर्तमाने
नियमेषु च युक्तः स्यात्तथा गृहमेध एवं वर्त-
मानः पूर्वापरान्संबन्धानात्मानं च क्षेमे युनाक्ति
॥ १०० ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रान्तरप्रकारेण च नियमे वर्तमाने सति नियमान् कुर्यात् । तद्-
देव गृहस्थाश्रमे नियमान्कुर्यात् । एवं युक्तो वर्तमानः पूर्वापरान्पूर्वांश्च पितृपितामहप्र-
पितामहानपरांश्च पुत्रपौत्रनप्तृन्संबन्धान्संबन्धिनः पुरुषानात्मानं च क्षेमेऽभयस्थाने
नाकस्य पृष्ठे युनाक्ति स्थापयति ॥ १०० ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुस्त्वक्शिश्रोदरालं(र)म्भ-
णान्यास्त्रावान्परिमृजानोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
॥ १०१ ॥ (ख० ३) ।

यैः पुरुषा(ष) आस्त्रारूयते बहिराकृष्यते त आस्त्रावाः शब्दादयो विषयाः । तान्म-
नसा वाचा वाग्निन्द्रियेण प्राणेन प्रयत्नेन परिमृजानः परिहरन्नसंपादयन्मोक्षाय कल्पते ।
विषयानासक्तः स्यैवान्तःकरणैकाग्र्येण ज्ञानलभामान्मुक्तिरित्यर्थः । तेषां विषयाणां बहिः-
सारणहेतुमाह चक्षुरित्यादिना—चक्षुषि त्वचि शिश्र उदरे चाऽऽत्मत्वमारोप्य तदर्थ-

१ अत्र ऋतुशब्दाद्भवार्थे 'भवे छन्दसि (पा० सू० ४ । ४ । ११०) ।' इत्यनेन यप्रत्यये
'ऋत्वयवास्त्वयवास्त्वमाधीरिण्ययानि च्छन्दसि (पा० सू० ६ । ४ । १७५)' इति सूत्रेण
ऋत्वयमिति प्राप्तं परं यकारलोपश्छान्दस इत्यर्थः ।

तयाऽऽरभ्यन्ते । ततस्तानि चक्षुरादीन्वारम्भणानि प्रापकानि(णि) येषां तान् । शरिराशि-
श्रोदरार्था न(हि)विषयाकाङ्क्षा । नाऽऽत्मार्थम् । तस्याऽऽत्मनः प्राप्तये तत्त्यागः
कार्य इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ (स० ३) ।

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेदनु-
(नू)त्तिष्ठेद्वा पुरस्तादभिवादितः ॥ १०२ ॥

येन गृहस्थेनातिथिः कृतावसथः स्यात्कृतावासो दत्तावासः स्यात्सोऽतिथिस्तस्मि-
न्नहनि तं गृहस्थं न प्रत्युत्तिष्ठेन्न प्रतिगच्छेन्नाप्यनूत्तिष्ठेत् । तमनुलक्षीकृत्य न तिष्ठेत् ।
द्वितीययाऽन्तारिक्षयानिति वषणाद्यद्द्वितीयादिदूव्य(ष्व)हःसु च तं (न)प्रत्युत्तिष्ठेन्ना-
प्यासनात् । योऽतिथिस्तस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अ[न]भिवादिते तु प्रत्य-
भिवादानाय प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेच्च ॥ १०२ ॥

शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥ १०३ ॥

अतिथीनेवाग्रे भोजयेदित्येव सिद्धे वचनमिदं प्रमादाद्यदन्नं न दत्तमातिथये तन्न
भुञ्जीतित्येवमर्थम् ॥ १०३ ॥

न रसान्गृहे भुञ्जीतानवशेष्य(ष)मतिथिभ्यः ॥ १०४ ॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चिद्गृहेऽवाशिष्यते तथा गव्यादयो रसा न
भोज्याः । सद्यः संपादायितुमशक्यत्वात् ॥ १०४ ॥

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ १०५ ॥

आत्मार्थमुद्दिश्याभिरूपमन्नमपूपादि न पाचयेत् ॥ १०५ ॥

विशेषेणापुमान् ॥ १०६ ॥

गृहस्थपुरुषादन्यो न सर्वथा पाचयेत् ॥ १०६ ॥

गोमधुपर्कार्हा वेदाध्यायः समुदेतः ॥ १०७ ॥

साङ्गवेदस्याध्येता वेदाध्यायः । समुदेतः कुलशालसंपन्नः । स मधुपर्कमर्हति । गां
च दक्षिणाम् ॥ १०७ ॥

आचार्य ऋत्विक् स्वातकः श्वशुरो राजा वा धर्म-

युक्तः ॥ १०८ ॥

अवेदाध्याय(या) अप्याचार्यदयो मधुपर्कार्हाः । अत एव ज्ञायत् , एकदेशाध्यायि-
नावप्यृत्यविगाचार्यो भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशेषणम् । वाशब्दः
समुच्चये ॥ १०८ ॥

आचार्यायत्विजे स्नातकाय राज्ञ इति परिसंवत्स-
रादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधुपर्कश्च ॥ १०९ ॥

आचार्यादिभ्यः कृतमधुपर्केभ्यः संवत्सरादूर्ध्वमागतेभ्यो मधुपर्को गौर्दक्षिणा च ।
पूर्वमागतेभ्यो न तत्र गौर्दक्षिणा विधीयते ॥ १०९ ॥

कोऽसौ मधुपर्क इत्याह—

दधिमधुसंस्पृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसं-
स्पृष्टम् ॥ ११० ॥

गृहोक्तयोस्त्रिवृत्पाङ्क्तयोरभोवेऽत्रापूर्वयोर्विधानम् ॥ ११० ॥

अभाव उदकम् ॥ १११ ॥

दधिपयसोरभाव उदकमपि देयम् । मधुसंस्पृष्टमित्येके । नेत्यन्ये । पूर्वत्र पुनर्मधु-
संस्पृष्टग्रहणात् ॥ १११ ॥

वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षडङ्गो वेदः ॥ ११२ ॥

षड्भिरङ्गैर्युक्तो वेदोऽत्र गृह्यते ॥ ११२ ॥

कानि तान्यङ्गानीत्याह—

छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
छन्दोविचिचिरिति ॥ ११३ ॥

छन्दो वेदस्तं कल्पयती(ति) प्रतिशास्त्रं शाखान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन स्वाङ्गकलापे-
नोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः सूत्राणि । व्याकरणं, अर्थ-
विशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षणानां पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् ।
सूर्यादिज्ज्योतीष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धयभावे यत्नः कर्तव्यः ।
तदप्यध्वयनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि
व्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रभृत्नादिकमध्ययनकाले कर्माणि च
मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च दर्शयति । षष्टोदरादित्वादादिदीर्घः । गायत्र्यादीनि छन्दासि
यया विचीयन्ते विचित्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविचिचिरिति । एतान्यङ्गान्यङ्गसंस्तवाद-
ङ्गत्वम् ।

‘ मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
शीक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ’ ॥ इति ।

उपकारकत्वाच्च, उक्त उ[प]कारः ॥ ११३ ॥

अत्र चोदयति—

शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणां समांन्नायसमाप्तौ
वेदशब्दस्तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा ॥ ११४ ॥

शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समांन्नाय उपदेशः । तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति । तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्मं विन्दन्त्यनेनेति वा धर्ममिति । न च ब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि ॥ ११४ ॥

अत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति परिहरति—

अङ्गानां च प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ ११५ ॥

अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि । पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि । भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिः शब्दैश्छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्यायवित्सद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टं द्रष्टव्यौ यत्कृतं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्व(र्ण) उपदेश इति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमधो(न्धो) न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । अङ्गं तु (ङ्गत्वं) भवानाचष्ट कल्पसूत्राणामियं प्रयोगकल्पना कृतस्येति न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृश्य(शः) स्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमे(म)वमो(भो)त्स्यत इति ॥ ११५ ॥

अतिार्थं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो
विरम्योपोष्य श्वोभूते यथामनसं तर्पयित्वा स
साधयेत् ॥ ११६ ॥

अतिथिमागतं केनचित्कारणेन निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते यदवस्थाप्राप्त-
भोजनेऽविद्यया योऽसौ निराकृत इति तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्नहन्युपोष्य परेद्युस्त-
मन्विष्य यथामनसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ ११६ ॥

आ कुत इत्याह—

१ पटलः] महादेवदीक्षितविरचितोऽऽघलाव्याख्यासमेतम् । १४९

यानवन्तमा यानात् ॥ ११७ ॥

स चेदतिथिर्यानवान्भवति न(तं) प्राकृतस्याऽऽरोहणादमुब्रजेत् ॥ ११७ ॥

यावन्नानुजानीयादितरः ॥ ११८ ॥

इतरो यानरहितः स यावन्नानुजानीयाद्गच्छति तावदनुब्रजेत् ॥ ११८ ॥

अप्रतीहा(भा)याः सीम्नो निवर्तेत ॥ ११९ ॥

यदि तस्यान्यपरि(र)तयाऽनुज्ञायामप्रतीहा(भा)बुद्धिर्न जायते ततः सीम्नि प्राप्तायां तते निवर्तेत । प्रतेर्द्विर्द्वन्द्वः । संसाधयेदित्यादि सर्वातिथिसाधारणं तं(न) निराकृत-
विषयमात्रम् ॥ ११९ ॥

सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीताऽऽश्वचाण्डालेभ्यः ॥ १२० ॥

वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान्सर्वानेव भागिनः कुर्वीताऽऽश्वचाण्डालेभ्यः । अग्नि-
विधावाद् । तेभ्यः किञ्चिद्देयम् । तथा च मनुः-

‘शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥ इति ॥ १२० ॥

नानर्हद्भ्यो ददातीत्येके ॥ १२१ ॥

अनर्हद्भ्यश्चण्डालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽभ्युदयः । अदानेऽअ-
प्रत्यवायः ॥ १२१ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ १२२ ॥

उपेतः कृतोपनयनः (नोऽ)समावृत्तः । स्त्रीणामनुपनीतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीत ।
एवं सति समावृत्तस्य चोच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्ह्युपेत आऽन्तात्कृत-
दारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् । एवमभ्युपेतस्य कस्यचिदपि यदुच्छिष्टं
तद्भोजने न दोषः स्यात् । पितुर्ज्येष्ठस्य चोच्छिष्टं भोक्तव्यमित्येतन्नियमार्थं भविष्यति
पितुरेवेति आतुरेवेति । यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमादन्यत्राप्रसङ्गः । इदं तर्ह्य-
(हिं) प्रयोजनम् । यथा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनस्तदा संप्रति
पितुरनुपेतस्य चोच्छिष्टं प्रतिषिध्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । उक्तं हि-‘धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम्’ इति । ‘तेषामभ्यागमनं भोजनं विद्या-
(वा)हमिति वर्जयेत्’ इति । तथा स्त्रीणामित्येतत् मातुरुच्छिष्टस्य प्रतिषेधार्थम् । कथं
प्रसङ्गः—‘मातरि पितर्याचार्यवच्छ(च्छु)श्रूषा’ इति वचनात् । ‘यदुच्छिष्टं प्राश्नाति
हविरुच्छिष्टमेव तत्’ इत्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्टेन संस्तवाच्च । एवमपि ‘पितुर्ज्येष्ठस्य

च' इत्यत्र पितृग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात्केषुचिज्जनपदेषु भार्यया सह भोजनमाचरन्ति तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिप(पा)द्यते ॥ १२२ ॥

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ॥ १२३ ॥

सर्वाणीति वचनाद्भिक्षाऽप्युदकपूर्वैव देया ॥ १२३ ॥

यथाश्रुति विहारे च ॥ १२४ ॥

एव चार्थः । विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि तानि यथाश्रुत्येव नोदकपूर्वाणि ॥ १२४ ॥

ये च भृत्या नित्यास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥ १२५ ॥

ये नित्या नियता भृत्या दासकर्मका(कै)रादयस्तेषामुपरोधो न यथा भवति तथा वैश्वदेवान्त आगतेभ्यः संविभागः कर्तव्यः ॥ १२५ ॥

काममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्नत्वेव दासं कर्मकार(क)रम् ॥ १२६ ॥

दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मका(क)रः । तमात्माद्युपरोधेनापि नोपरुन्ध्यात् । किं पुनरागता(मा)र्थं तम(मु)परुन्ध्यादिति ॥ १२६ ॥

तथा चाऽऽत्मन उपरोधं कुर्वति यथा कर्मसु समर्थः स्यात् ॥ १२७ ॥

कर्मस्वग्निहोत्रादिष्वार्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथाऽऽत्मानमुपरुन्ध्यात्कुटुम्बी ॥ १२७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥

आहिताग्निरनृवांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥

इति ॥ १२८ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रे(६ र्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैतस्मिन्नात्मानं नोषरुन्ध्यादिति विषये श्लोकावुदाहरन्ति । मुनेः सन्यासिनो मक्ष्या अष्टौ ग्रासाः । अ(आ)स्याविकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश । द्वात्रिंशतं द्वात्रिंशत्प्रथमार्थे द्वितीया । ग्रहस्थस्य ग्रासा द्वात्रिंशत् । ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति । द्वितीयेन श्लोकेन कालयोर्भोजनमित्ययमपि नियमो नास्तीति पठ्यते । अनलुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थः(र्थम्) । सिध्यति(न्ति) स्वकार्थक्षमा भवन्ति ॥ १२८ ॥ (ख० ४) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षिताविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशत्प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

=====
अथ द्वितीयः पटलः ।

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय
जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥

अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेदुपासन्नोऽस्मि भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य शिवेन मनसा मे गृहाण प्रसीद मामध्यापयेति तज्जात्याचारसंशये सत्याग्निमुप-
समाधाय यत्र कचाग्निमुपसमाधास्यन्त्स्यादन्यदुपनिवृद्ध्यादित्यन्तं कृत्वा गृह्योक्तं
न्युप्योपसमादधातीत्यन्तं च कृत्वा तत्संनिधौ जातिमाचारं च पृच्छेत्—किंगोत्रोऽग्नि
सोम्य कमाचारं चरसीति ॥ १ ॥

साधुतां चेतप्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रो-
ताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां प्रतिजानीते सा-
ध्वस्मा अस्तु धितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं
प्रतिपद्येत ॥ २ ॥

एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादि कर्मान्तमुक्त्वा शास्तुं शासि-
तुमध्यापयितुं धर्मा(र्मा)श्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥ २ ॥

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥

पञ्चयज्ञान्तेऽतिथिनेवाग्ने भोजयोदित्युक्तम् । तत्सप्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं(इय)
कर्तव्यतामनेनाऽऽह—अतिधिर्गृहानभ्यागच्छत्, अ(न्न)ग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्या-
गच्छति । तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गच्छन्गृहं दहे-
दिति ॥ ३ ॥

इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगि श्रोत्रियलक्षणमाह

धर्मेण वेदानामेकांशांशांशामधीत्य श्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदानां यां कांचन शाखामधीत्य श्रोत्रि
भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेका शाखा भवति । याः (या) पूर्वेः परिगृहीताऽध्यय
नुष्ठानाम्नां सा प्रतिवेदं स्वशाखा । तामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति ननु(तु) प्रतिवेद
कैक(का)मधीत्य श्रोत्रिय इति । लोकविरोधात् । लोके हि यां कांचनैकामधीत्य
श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥ ४ ॥

अतिथिलक्षणमाह—

स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छन्धर्मपुरस्कारो
नान्नप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥ ५ ॥

आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये श्रोत्रियलक्षणोपदे
त्तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मयुक्तः स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिनं भा
सह वसन्तम् । गृहस्थाश्रमान्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् । न हि ते पच्य(च)माना भवन्ति
मिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छन्नुद्दिश्याऽऽगच्छन्धर्मपुरस्क(स्कार)रः । आचार्यस्या(याद्य
मिक्षणं धर्मः । तत्पुरस्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनो नान्नप्रयोजनः । य एवं
सोऽतिथिर्भवतीति ॥ ५ ॥

तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६ ॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतावां शान्तिरुषद्रवाणामभाव इति । मर्त्ये(प्रेत्य)
स्वर्गभावः ॥ ६ ॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयः समेत्योपस्था-
प्याथ तमाहारयेत् ॥ ७ ॥

तमतिथिमभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथा वयसोऽनुरूपं समेत्य प्रत्युत्था
भिवादाना[दिना] समेयात्सह गच्छेत् । समेत्य च शिष्यान्वोपस्थाप्य तं प्रति तस्मिन्
गते तस्याऽऽसनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । अम्बवे स्वयमेवाऽऽहरेत् ॥ ७ ॥

न बहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८ ॥

शक्तौ सत्यां बहुपादमासनं न देयम् । बहुपादमेव पीठादिकं न देयं मन्यन्ते स्व
बहुपादं मन्यते ॥ ८ ॥

अथास्य पादौ प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

अथ गृह्योक्तविधेरनन्तरमस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । शूद्रा(द्वौ) प्रक्षालये
त्येके मन्यन्ते । दासवत् इदमुक्तम् ॥ ९ ॥

पटलः]

अत्र विशेष

अभिषेचनं

मृन्मयेन प

असमावृत्तो

माहारयेत् ।

अत्रासमावृ

त्तदनमध्ययन

तत्तव्य इति ।

प्रसङ्गादाह

नद्यादिभ्यो

सान्त्

ततः पाद

न्त्वयित्वा

येत्तृप्तिं कुर्या

आषस्यो

अवस्त

तत्सर्वं दह

यः पचा

मुष्मे पचेति

॥ १७

१७

अत्र विशेषः—

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥ १० ॥

अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यादितरः प्रक्षालनम् ॥ १० ॥

अथास्योदकमाहारयेन्मृन्मयेनेत्येके ॥ ११ ॥

मृन्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तैस्मिन् ॥ ११ ॥

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः ॥ १२ ॥

असमावृत्तो ब्रह्मच(र्वा)र्याचार्यप्रेषितः । स्वयमेव वाऽतिथिरागच्छति तदा नासाबुद-
माहारयेत् । नासाबुदकाहरणस्य प्रयोजके(कोऽ)स्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥

अध्ययनसांघृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥

अत्रासमावृत्तेऽतिथावध्ययनसंवृत्तिश्चाधिका तस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सह नि-
पादनमध्ययनसंवृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छति स तेन सह कियन्तंचित्काळं
कृतव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपादान्तस्य समोऽकारस्य च्छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥

प्रसङ्गादाह—

नास्तमित आदित्य उदकानयनं विद्यते ॥ १४ ॥

नद्यादिभ्योऽहोरात्रपर्याप्तमुदकं दिवैव संभरणीयमित्यर्थोऽस्तिष्यति ॥ १४ ॥

सान्त्वयित्वा भोजयेच्छक्तिविषयेणाद्भिरवराध्यैर्न ॥ १५ ॥

ततः पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् ।
सान्त्वयित्वा गभ्यादिमी रसैः फलादिभिश्च मक्ष्यैस्तस्याशक्तावन्ततोऽद्भिरपि तावद्भ्यो-
येत्तृप्तिं कुर्यात् । अवराध्यैनेति जघन्यकलना(नां) सूचयति । अप्यन्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आवसथं दद्यादुपरिश्रयामास्तरणोपधानं सावस्तरण-

मभ्यञ्जनं च ॥ १६ ॥

आवसथो विश्रमस्थानम् । उपरिश्रय्या खट्वा । आस्तरणं तूलिका । उपधामुपबर्हने-
नम् । अवस्तरणमुपपटः । तत्सहितमुपधानमास्तरणं च । अभ्यञ्जनं पादयोस्तैलं घृतं वा ।
एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनात्पूर्वमूर्ध्वं वाऽपोक्षिते काले ॥ १६ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय व्रीहीन् यवान्वा तदर्थाभि-
र्धयेत् ॥ १७ ॥

यः पचति तमन्नसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानतिथ्यर्थान् व्रीहीन् यवान्वा निर्वपेत्पृथग्दद्या-
द्दुग्धै पचेति । व्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वतिथावुपस्थिते द्रष्ट-
व्यम् ॥ १७ ॥

भोजनकाले त्या(त्वा)ह—

उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षतेदं भूया(यः३) इदं भूया(यः३)
इति ॥ १८ ॥

यावन्तो भोक्तारस्तावन्त्यन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा
तान्यन्नान्यवेक्षेत किमिदं प्रभूतमिदं वेति । विचारे प्लुतः । पूर्वं तु भाषायामिति
॥ १८ ॥

भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तप्रकारणोऽऽतिथ्यमवेक्ष्य भुयः सृष्टु उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

द्विषन्द्विषतो वा नान्नमद्यादोषेण वा मीमांसमा-
नस्य मीमांससितस्य वा ॥ २० ॥

यः स्वयमतिथिं द्विषन्भवति यो वाऽऽत्मानं द्वेष्टि यो वाऽऽत्मानं दोषेण मीमांस-
मान आत्मनि दोषं संभावयति यो वा दोषेण मीमांसितो यत्र लौकिको दोषं संभाव-
यति तस्य सर्वस्यान्नं नाश्नीयात् ॥ २० ॥

अत्र हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

[य] एवंविधस्यान्नमश्नाति स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति श्रुतिः ॥ २१ ॥ (ख० ५) ।

स एष प्राजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यं प्रततः ॥ २२ ॥

स एष भक्षितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टस्तद्देवत्यो वा । कुटुम्बिनो
नित्यं प्रततो यज्ञो नाग्निष्टोमादित्रत्कादान्त्रिकः ॥ २२ ॥

तस्याग्नीनापादयति—

योऽतिथिनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स

गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २३ ॥

योऽतिथिनां जाठराग्निः स आहवनीयः । तद्वि (तत्र हि) हूयते । यः कुटुम्बे
गृहेऽग्निरौपासनः स गार्हपत्यः । नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यत एवाग्नौ सोऽन्वाहा-
र्यपचनः दक्षिणाग्निः । तत्रान्वाहार्यः पच्यते ॥ २३ ॥

ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्ठापूर्तमिति गृहाणामश्नाति

यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥ २४ ॥

योऽतिथेः पूर्वमश्नाति स गृहाणां कुलस्य संबन्ध्यूर्जादिकमश्नाति भक्षयति विना-
शयति । ऊर्गन्नम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्तं स्मार्तकर्म तथा कूपखननादि । अन्ये
प्रसिद्धाः ॥ २४ ॥

पयसोपसिक्तमन्नमग्निष्टोमसंमितं मधुनाऽनिरात्रसं-
मितं माश्वेन द्वादशाहसंमितमुदकेन प्रजावृद्धिरा-
युषश्च ॥ २५ ॥

पयसोपसिक्तं यदन्नमग्निष्टोमसमं तुल्यम् । सर्षिषोपसिक्तमन्नमिति प्रकृतमनुवर्तते ।
मासेन सह दत्तमुदकेन प्रजावृद्धिर्भवति । आयुषश्च । समस्तमपि वृद्धिरिति संब-
ध्यते ॥ २५ ॥

प्रिया अप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति ॥ २६ ॥

अप्रिया उदामीनाः । अद्विषन्तो(द्विषतो) निषिद्धत्वान् ॥ २६ ॥

यत्प्रातर्मध्यंदिने सायामिति ददाति सवनान्येव तानि ॥ २७ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नान्यस्य यज्ञस्य प्रातःसवनादीनि प्रीणि भवन्ति ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ २७ ॥

यदनुतिष्ठन्त्युदवस्यत्येव तन् ॥ २८ ॥

यद्वन्तुमुत्तिष्ठन्तमनुत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव । उदवसानीया साऽस्य यज्ञस्येति । प्राये-
णोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति । तत्राप्ययमर्थः । स एव ॥ २८ ॥

यत्सान्त(न्त्व)यित्वा भोजयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥ २९ ॥

यत्सान्त(न्त्व)यित्वा प्रशंसन्ति सा दक्षिणा ॥ २९ ॥

यत्संसाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ३० ॥

संसाधनमनुव्रजनम् ॥ ३० ॥

यदुपावर्तते सोऽवभृथ इति हि ब्राह्मणम् ॥ ३१ ॥

उपावर्तनमनुव्रज्य प्रत्यावर्तनम् । इति ब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण संबन्धः ॥ ३१ ॥

आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्यु-

देत्य ब्रूयाद्ब्राह्म्यं कावात्सीरिति ब्राह्म्योदकं

ब्राह्म्यं तर्पयश्स्त्विति ॥ ३२ ॥

यद्याहिताग्निमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्त एनमतिथिं स्वयमेवाभिमुखमुपसर्पेत् । अत्र स्वय-
मिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न दुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयात् ।
ब्राह्म्यं कावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रते साधुः ब्राह्म्यः । एष एव ब्राह्म्यं इति पूजावि-
धानम् । क पूर्वस्यां रात्रौ स्थितोऽवात्सीरिति । ब्राह्म्योदकमित्युदकदानम् ।
ब्राह्म्यं तर्पयश्स्त्विति रसादिभिस्तर्पयति । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्र-
तिमन्त्रामितिकारः । एतत्सर्वेषु कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपांशु जपेद्ब्रात्य यथा ते
प्रियं तथाऽस्त्विति ब्रात्य यथा ते वक्षस्तथाऽ-
स्त्विति ब्रात्य यथा ते कामस्तथाऽस्त्विति ब्रात्य
यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ ३३ ॥

स यदि होमकालेऽप्यासीत् तदा पुरा होमादु(द)परेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा
ब्रात्य यथा ते प्रियमित्यादिकान्मन्त्रानुपांशु जपेत् ब्रूयात् । तत्र प्रियमिति मन्त्रः ।
इतिशब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णां विकल्पः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्र चाध्वर्युर्यजमानो वा
यो होता स जपेत्ततो जुहुयात् ॥ ३३ ॥

यदि सायमहुतेऽग्निहोत्रेऽतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमे-
नमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्रात्य(त्या)तिसृज होष्या-
मीत्यतिसृष्टेन होतव्यम् । अनतिसृष्ट्वेज्जुहुया-
दो(दो)षं ब्राह्मणमाह ॥ ३४ ॥

सायमहुतेऽग्निहोत्रे संति यद्यतिथिरागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद्ब्रात्यातिसृजा-
नुजानीहि होष्यामीति । ततो ब्रात्योऽतिसृजेत् । अतिसृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनति-
सृष्टो नानुज्ञातो जुहुयात्तस्य दोषं ब्राह्मणवाक्यमाह । तत्र पठितं प्रत्येतव्यम् । अत्र
पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥ ३४ ॥

एकरात्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवान्छौकानभिज-
यति द्वितीययाऽन्तरिक्ष्यांश्चतृतीयया दिव्यांश्च
चतुर्थ्यां परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिता-
छौकानभिजयतीति ब्राह्मणम् ॥ ३५ ॥

[य] एकरात्रमतिथीन्गृहे वासयति स पृथिव्यां मया(वा)छौकानभिजयति । द्विती-
यया राभ्याऽन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्यां परावतः । सुखस्य परा मात्रा
षेषु लोकेषु तानभिजयति । अपारिमिताभि(भी) रात्रीभिरपरिमिताछौकानभिजयति ।
स्वयमनीरितत्वाद्ब्राह्मणं भवतीति ॥ ३५ ॥

असमुदेतश्चेदतिथिरभ्यागच्छेदासनमुदकं भोजनं
श्रोत्रियाय ददामीति दद्यादेवमस्य समुद्धं भवति
॥ ३६ ॥ (ख० ६) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशत्प्रश्ने
द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

विद्यया कुलशीलाभ्यां चासंपन्नोऽसमुदेतः । स चेदतिथिधर्मेणाऽऽगच्छति तस्यान्नादि-
कमेव देयं न मधुपर्कादिकम् । आसनादिकं तदपि श्रोत्रियाय ददामीति दद्यात् । एव-
मश्रोत्रियाय दत्तं तदपि समृद्धमधिकगुणं भवति ॥ ३६ ॥ (ख० ६) ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

=====
अथ तृतीयः पटलः ।

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां
कर्मभिः संबन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चापूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया ।
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वाऽन्यस्मा अदत्ता न विद्यते पूर्वं पतिरस्या इति । शास्त्र-
विहिता या शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता । असगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेदित्यादि
शास्त्रानुगुणा वा । एवंभूतायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकरूपेण गच्छतो ये पुत्रा
जायन्ते तेषां ' स्वकर्म ब्राह्मणस्य ' इत्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिः संबन्धो भवति ।
गच्छत(थ) इति थकारोऽपपाठः ॥ १ ॥

दायेन चाव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबन्धो भवति । अव्यतिक्रमश्च । [च इति] चेदर्थे ।
अव्यतिक्रमश्चेद्यादि ते मातरं पितरं न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति ।
अपर आह—उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्योऽवश्यं देयो दाय
इति ॥ २ ॥

पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥

पूर्ववती, अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वि(द्व)ती या । असंस्कृता विवाहसंस्कारविरहिता ।
वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भवति । कस्य तयोरेव
मिथुनीमवि(व)तोः ॥ ३ ॥

तत्रापि दोषवान्पुत्र एवात्पादि(दधि)तुः पुत्र एवेति
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

षष्ठ्यास्तमित् । ' इतराम्योऽपि दृश्यन्ते ' इत्याम्यामप्युभाभ्यां पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ । ' पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते मर्तरि गोलकः । असंकृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति । किंतु दुष्टत्वमेव । वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—अनुलोमा(मा अ)नन्तरैकान्तराम्यन्तरासु जाताः सवर्णाः । षष्ठ्यग्रनिषाददौष्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागधायोगवक्षत(त्तृ)वैदेहकचण्डाला इति । एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामतिरिक्तामुपेयादिति । स्त्रीरत्नं दुष्कलादपीति मनुः ॥ ४ ॥

पुत्रेभ्यो दायविभागं वक्ष्यन्नन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितुराहोस्विदुज्जितक्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पादयितुः पुत्र इति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

न केवलं ब्राह्मणमेव यै(वै)दिकीगाथामप्युदाहरन्ति । विचार्यम् ॥ ५ ॥

इदानीमेवाहमीष्यामि स्त्रीणां जनको नो पुरा यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् । रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने तस्मान्द्वार्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेतसः । अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुर्जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ६ ॥

जनयितुः क्षेत्रिणो वा पुत्र इति विवादे पराजितस्य क्षेत्रियो(णो) वचनम् । एतावन्तं कालमहं जनको मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीष्यामि । परपुरुषसंसर्गेण संभवेत् । कदा, इदानीं यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति । पुत्रकृत्यं परलोकं गतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यब्रुवन्धर्मज्ञाः । मृषा र(स) नार्थः । किंचिद्विशेषोच्यन्ते(ते) रेतोधा बीजप्रदः पुत्रं नयति । पुत्रदत्तपिण्डादिकमात्मानं प्रत्येति(प्राययति) परेत्य मृत्वा । यमसादने पितृलोके । तस्मात्कारणाद्द्वार्या रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । छान्दसोऽनुस्वारः । अतो यूयमप्यवहिता भूत्वा, एवं(तं) तन्तुं प्रजासंतानं रक्षथ । लोडर्थे लब् । रक्षथ(त) कोऽर्थः । वो युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि [मा] वाप्सुः । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मा वप्सत, उप्तानि मा भूवन् । यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्र-

फलं भवति । वेत्ता तु भार्याया लब्धा क्षेत्री व्यर्थमेव तन्तुमेतं कुरुते, आत्मसात्करोति । इतिशब्दो गाथासमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा तु क्षेत्री बन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयतेति यदा वा संतानक्षये विधवां नियुञ्जते यथा विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवतीवाक्याव्यासेनोत्पन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति बीजिनः क्षेत्रिणश्च । तथा चाऽऽचार्योऽपि गृह्य आह— यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे ति(नि)योगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।

नारदोऽपि—व्यामुप्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्थयादर्धं समादध्याद्बीजसंश्रिययो(त्रवतो)स्तथा ॥ इति ।

यदि पूर्ववत्यादिषु दोषः कथं तर्हि [उत्थय]भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मुः(गमतुः) । वसिष्ठश्चाण्डालीमर्त्त(क्ष)मालाम् । [प्रजापतिश्च] स्वां दुहितरम् ॥ ६ ॥

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मः । गृह्यमाणा(ण)कारणत्वात् ॥ ७ ॥

न चैतावदेव साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा जामदग्न्येन रामेण पितृवधनादविषा-
रेण मातुः शिरश्छिन्नमिति किमिदानीं तेषामपि दोषः । नेत्याह—

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥

तादृशां(शं) तेषां तेजः । सदैवंविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्यथैषीकातूल-
मग्नौ प्रहूयत एवं ह्येषां पाप्मानः प्रहूयन्ते ॥ ८ ॥

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ॥ ९ ॥

तदिति 'नैपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तत्र(श्च) साहसमन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानोऽवर इदानींतनः सीदति प्रत्यवेति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्य-
स्माकमपि तथा शक्तिरिति ॥ ९ ॥

अत्र प्रसङ्गेनाऽऽह—

दानं च क्रयधर्मश्चापत्यस्य च न विद्यते ॥ १० ॥

दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात्स्वीकारसाम्याच्च । अपत्यस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्या इति । द्वादशविधपुत्रविषये दत्तक्रीतयोरपि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठित्वान्नायं सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि । ज्येष्ठपुत्रविषय एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा वसिष्ठः— न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषाम् । न स्त्रीं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्वन्बन्धुनाहूय राजनि चाऽऽवेद्य निवेशानस्य मध्ये व्याहृतेषु । याज्ञवल्क्यः—‘नासि(स्ति)व्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः’ इति । बह्वृचब्राह्मणो(णे)ऽपि शुनःशेषाख्याने दृश्यते—‘स ज्येष्ठं पुत्रं निगृण्हीत (ह्लान) उवाच’ इत्यादि । पुत्रप्रकरणेऽपत्यशब्दोपादाने(नं) न ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लिङ्गम् । न पतत्यनेनेत्यपत्यमिति ।

ऋणमस्मिन्स नप[त]त्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवितौ मुखम् ॥ इति ॥ १० ॥

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते
तस्माद्दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयं तन्मिथुया कुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दः स संस्तुतिमात्रं धर्मार्थं संबन्धः ॥ ११ ॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदे श्रूयते । तस्माद्दुहितृमते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान्मिथुया कुर्यान्मिथुया कुर्यात् । मा देवानां मिथुयाकर्भागधेयमिति हि श्रूयते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः । वरभ्यैव पुनर्दद्यादिति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं ‘यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति’ इति ऋषितुल्याः पुत्रा यथा स्युरिति । ततश्च धर्माश्च(र्थं) न क्रमार्थम् । वस्तुतस्तस्यां विवाहाक्रियायां क्रयशब्दः कचित्स्मृतौ दृश्यते [स] संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रधानसाम्यात् । न मुख्यक्रयप्रतिपादनार्थम् । कुतः । यस्माद्धर्मार्थे संबन्धः । अत्र शेषः पूरणीयः (दं)पत्योरिति । आर्षेयदुहितृमते मिथुनौ गवौ देयाविति । अत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः—

यासामाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं नव(तन्)कुमारीणामान(नृ)शंस्यं च केवलम् ॥ इति ।

एतच्च सर्वदानं क्रये धर्मस्य विद्यत इत्यत्र व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमित्यु-
क्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः—

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्पुत्रेभ्यो
दायं विभजेत्समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परि-
हाप्य ॥ १२ ॥

एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठपुत्रं तोषयित्वा तृप्तिं कृत्वा जीवन्नेव
पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । समं क्लीबमुत्प(न्म)तः पतितं च परिहाप्य । आत्मना
परस्परं च । तेषां सामान्याभिधानात् । क्रम(मा)गतं च स्वयमावर्जितं च क्लीबादी-
न्वर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं जात्यन्धादीनामप्युपलक्षणम् । यथाऽऽह मनुः—

अनर्हो(नंशौ) क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये केचन निरिन्द्रियाः ॥ इति ।

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे तैऽशहराः । एवमुन्मत्तपतितौ । क्लीबादयस्तु भर्तव्याः । अत्र
विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राह्यः । तत्र नारदः—

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
निवृत्ते वाऽपि मर(रम)गात्पितर्युपरतस्पृहे ॥ इति ।

यदा च पुत्राणां पृथक्धर्मानुष्ठाने शक्तिसंबन्धस्ततः सोऽपि कालः । तस्मिन्याः
(न्धर्माः) पृथक् क्रियते(न्त) इति दर्शनात् । जीवन्निति वचनाज्जीवन्नेवावश्यं पुत्रान्विभजेत् ।
एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तदनर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरेषु
स्वयमर्जिते पितुरिति(च्छ)या विषमविभागो दर्शितः । न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः ।
भार्याया अप्यंशो न प्रदर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या [अ]पीति मन्यते ।
वक्ष्यति च ' जायापत्योर्न विभागो विद्यते ' इति । केचित्तु पितुर्द्वावंशावित्याहुः—
' द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ' इति । दद्या(र्शना)न् । अयमप्याचार्यपक्षो
न भवति । यथा पुत्राणामेक एवांशः सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांश-
साम्यमात्मनस्त्वधिको न दोषाय । अत्र हारीतः—पिताऽऽग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः,
यदाऽऽग्रयणः स्कन्देदुपदस्येदितरेभ्यो गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जावनाभावे पुत्र-
भागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति वा विभागः ॥ १२ ॥

मृते कुटुम्बानि तद्धनस्य [गतिमाह]—

पुत्राभावे सपिण्डो यः प्रत्यासन्नः ॥ १३ ॥

पुत्राभाव इति वचनात्सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुरविशेषात्समम् । तत्र नारदीये विशेषः—

यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥ इति ।

कात्यायनस्तु—

भ्राता(त्रा) पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

विमागकाले देयं तद्विधिभिः सर्वमेवाहि ॥ इति ।

पितुरुर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तदत्र नोक्तम् । पुत्रैरेव वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

एवं मातुरप्यभावे तद्धनं मर्तुः कुललब्धं स्वयमार्जितं पुत्रा अप्रप्ताश्चेद्दुहितरः समं गृह्णीयुः ।

स्त्रीधनं तदपत्यनां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः—पितृकुललब्धं च (चा)प्रप्ता एव दुहितरः ।

मातुस्तु पैतृकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥ इति मनुः ।

अथ प्रप्ता दुहितरः पुत्राश्च व्यचरं(भजं)स्तदा ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥

भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ इति च मानवे ।

अत्र व्यासः—असंस्कृतास्तु ये पुत्राः पैतृकादेव ते घनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च तथाविधाः ॥ इति ।

अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात् ।

चतुस्त्रिद्व्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विट्शूद्रौ द्व्येकभागिनौ ॥ इति ।

मानवे च स्पष्टमुक्तम्—

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु ।
सम्यग्विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥
चतुरोऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनिशान्क्षत्रियासुतः ।
वैश्यपुत्रो हरेद्द्वयंशमंशं शूद्रसुतो हरेत् ॥
यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र तु प्रजाः ।
क्षत्रियादिसुतास्त्रीणि क्रमाद्वि(त्रि)द्वे(द्वये)कभागतः ॥

यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रः स सर्वं हरेच्छूद्रा पुत्रवती । यथाऽऽह देवलः—

अ(आ)नुलोम्येकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागमेव ।
निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्यैव तृतीयभाक् ॥
द्वौ सकुल्पः(त्यः) सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरेत् ॥ इति ।

निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः—

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥
शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
स्वजातावाप्नुयात्पूर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

जातो हि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशो(श)हरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्ते(तं) भ्रातरस्त्वर्धभागिनः(कम्) ॥ इति ।

भार्योविषये विष्णुः—

मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिणः (प्यः) ॥ इति ।
औरसः पुत्रिकाबीजः क्षेत्रजः पुत्रिकासुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो रू(गू)ढसंभवः ॥
दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापि विद्धकः ।
यत्र कचोपा(त्पा)दितश्च पुत्रारूया दश पञ्च च ॥
अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः ।

पिण्डदोऽशहरश्चेति प्रयाणे(प्रायेण) स्मृतिषु स्थितिः ॥

तत्रौरसो धर्मपत्नीजः 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायाम्' इति पूर्वमुक्तः । गौतमः—
पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्ये(त्यो)ऽग्निं प्रजापतिः(?) वाप्साऽस्मदर्धमपत्यमिति संवाचेति ।

बृहस्पतिः—एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ।
तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरः(रे) स्मृताः ॥ इति ।

अत्र मनुः—पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो न (ऽनु)जायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ इति ।
अयमेक एवोत्पादायितुर्बीजक्षेपस्तु क्षेत्रजः ।

बृहस्पतिः—पौत्रो यः पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।
रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ संपरिकीर्तितौ ॥ इति ।

कश्यपः—सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूपसवा च या ॥ इति ।

कात्यायनः—क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।
तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥ इति ।

मनुः—पुत्र(पितृ)वेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवः ॥ इति ।

नारदः—कानीनश्च सहोदश्च गूढायां यश्च जायते ।
तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च मागहराः पितुः ॥ इति ।

वासिष्ठः—अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः ।
पौत्री मातामहस्तेन नू(द)द्यात्पिण्डं हरेद्भनम् ॥ इति ।

अनूढायामेव मृतायां मातामहस्यासौ पुत्रः । अन्यथा वोढुः ।

मनुः—या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाता सती पुनः ।
वोढुः स गर्भे(र्भो) भवति सहोद इति वोच्यते ।
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ इति ।

दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः—‘अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिम्रहण(णे)
प्रायेण(आर्षेयेण) जातास्तेऽसंग(ह)तकुलीना द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यर्थे मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

समान(आत्मानं) स्पर्शयेद्यस्य स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।
सदृशं तु प्रकुर्यात्तं(द्यं) गुणदोषविवर्जितम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
स(यं) पुत्रं परिगृह्णीदपि(प)विद्धः स उच्यते ॥

सर्व एते सजातीयाः । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' इति याज्ञ-
वल्क्यवचनात् । विष्णुः—

सत्र कचनोत्पादितस्तु द्वादश इति ।

याज्ञवल्क्यः—पिण्डदोऽशहरश्रैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

मनुः—श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति ॥ इति ।

नारदः—क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

ज्यायसोऽज्यायसो भावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ॥

देवलः—सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा द(दा)यहराः स्मृताः ।

औरसेषु न तुल्यं ते तेषु ज्येष्ठा (ज्यैष्ठ्यं) न तिष्ठति ।

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः ॥ इति ।

मनुः—षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ इति ।

नृहस्पतिः—क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ॥ इति ।

हारीतः—विभजिष्यमाणा एकविंशं कानीनाय दद्यादन्तिमं(द्विंशं) पौनर्भवा-
येकोनविंशं द्वायामुष्यायणायाष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भपुत्रायेतरानौरसायेति ।

नसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिंश्चित्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्यते
चतुर्थभागिति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्मभिः'

संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्च' इति तद्धर्मपत्नीजेष्विति क्षेत्रजादीनां समांशहरत्वप्र-
तिषेधपरं वेदितव्यम् । अथाविभज्यम् । मनुः—

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ इति ।

कात्यायनः—न(ना)विद्यानां [तु] वैद्येन देयं विद्याधनात्कचित् ।

समं विद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

परमक्तप्रदानेन प्राप्तविघ्नो यदाऽन्यतः ।

तथा प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

व्यासः—पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं भवेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—क्रमादभ्यागतं द्रव्यं द्रु(द्व)तमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो [न] तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

येभ्यो(पत्न्यौ) जीवति यत्स्त्रीभिरलंकारो त्वृ(धृ)तो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा मज्ज(भज)मानाः पतन्ति ते ॥

व्यासः—साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्ब्राह्मणायुधम् ।

शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र मागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु सममागिनः ॥ इति पुत्रविभागः ।

तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स किं दायं लभेतेति वक्ष्यमाणेन
संबन्धः । “ लेपभागाश्चतुर्थाद्याः पिण्डदस्तेषां साष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकागर्भ-
पुत्रायेतरानौरसायेति । वसिष्ठः—पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिन्प्रतिगृहीते
चौरस उत्पद्यते चतुर्थभागिति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं तेषां
कर्माभिः संबन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चेति ” ।

लेपभागाश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

सप्तमः पिण्डदस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ इति । सपिण्डलक्षणम् ।

तेषु यो यः प्रत्यासन्नः स स गृह्णीयात् । भार्या तु रिक्थग्राहिणः सपिण्डा
रक्षेयुर्न तु दायाद्या(दा) इत्याचार्यस्य पक्षः । श्रूयते हि तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया
अदायादी(दा) इति । मनुरपि—

निरिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुतिः ॥ इति ।

अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः—

अपु(न्य)त्र ब्राह्मणार्त्तिकतु राजा धर्मपरायणः ।
तस्त्रीणां जीवनं दद्यादेष न्या(दा)यविधिः स्मृतः ॥
अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु साधनम् ।
वसनं द्विपणक्रीतं देयमेतन्निमासतः ॥
एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाश(ध)नम् ।
वसनस्याशनस्यैव [तथैव] रजकस्य च ॥
व्ययं व्यपोह्य तच्छिष्टं दायदानं प्रकल्पयेत् ।
धूमावसानिकं श्राद्धं संध्यायां स्नानतत्परा ॥
वसनाशनवासांसि विगणस्य(य्य)[धवे] मृते ॥ इति ।

व्यासः—द्विसाहस्रात्परो दायः स्त्रियै दद्याद्धनस्य तु ।

यत्तद्भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥

पणानां द्वे सहस्रे तु परिमाणाय द्विसाहस्रः । एवं वरो दायः स्त्रिया नाधिक इति ।
एतदग्रभूते ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति ए(शङ्कायां) पत्नी दुहितरश्चेत्यादि यानि पत्न्या
दायप्राप्तिपराणि तान्यप्येवमेव द्रष्टव्यानि । अत्र पितरि भ्रातरि च सोदर्ये जीवति
सोदर्यो भ्राता गृह्णीयादित्येके । तथा च शङ्खः—‘अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामी द्रव्यं
तदभावे मातापिरौ लभेयातां पत्नी वा ज्येष्ठा ’ इति ।

देवलः—ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः ।

कुल्या दुहितरो वाऽपि ही(ध्रि)यमाणः पिना(ताऽ)पि च ॥

सवर्णा भ्रातरौ माता भार्या चेति त(य)थाक्रमम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं हरेत् ।

संसृष्ट्यपि च आदद्यात्सोदर्ये नान्यमातृकः ॥ इति ।

सोदर्येऽपि विशेषवचनात्पत्नीदुहितरश्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणमपि भिन्नोदरविषयमपि
प्रत्यासत्तिविषयात्पितृवेति वयम् । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तद-
भावे भिन्नोदराः । तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीव-
नमात्रं लभेरन्निति ॥ १३ ॥

तदभाव आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हत्वा
तदर्थेषु धर्मकृत्येषु षोपयोजयेत् ॥ १४ ॥

सपिण्डाभाव आचार्यो धनं हरेत् । तस्याभावेऽन्तेवासी हरेत् । हत्वा च तदर्थेषु
धर्मकृत्येषु तटाकखननादिषूपयोजयेत् । वाशब्दात्स्वयं नोपमुञ्जीत ॥ १४ ॥

दुहिता वा ॥ १५ ॥

[दुहिता वा] दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषयमित्यन्ये ॥ १५ ॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ १६ ॥

सर्वग्रहणाद्बन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ १६ ॥

ज्येष्ठो दायान् इत्येके ॥ १७ ॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तमुपजीवेयुः । सोऽपि तान् विभू-
यात् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः—सर्वा(वै) पूर्वजस्येतरान्बिभूयात् ।
इति ॥ १७ ॥

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्ये-

ष्ठस्य ॥ १८ ॥

कचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याहुः । भूमौ जातं भौमं धान्यं माषादि ।
कृष्णायसमित्यन्ये ॥ १८ ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ १९ ॥

रथः पितुरन्ते(शः) गृहे च यत्परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ १९ ॥

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ २० ॥

भार्यायास्तु धृतालंकारोऽशो ज्ञातिभ्यः पितृभ्यश्च यल्लब्धं धनं तच्चेत्येके
मन्यन्ते ॥ २० ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

॥ २१ ॥

ज्येष्ठो दायान् इत्युक्तं तच्छास्त्रविरुद्धं दर्शयति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥ २२ ॥

पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषश्रवणं तत्र चोद्यम् ॥ २२ ॥

अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती-
त्येकवच्छ्रूयते ॥ २३ ॥

अथापीति ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसायय[न्ति पृथक्नुर्व]न्तीत्ये-
कवच्छ्रयते यथैक एव ज्येष्ठो दायादस्तदनु रूपमपि श्रूयत इति ॥ २३ ॥

परिहरति—

तथाऽपि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा
तस्मादजावयः पशूनां सह चरन्तीति तस्मात्स्ना-
तकस्य मुखं रेफायतीव तस्माद्भस्त[श्च]
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ २४ ॥

तथेति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्येऽजाश्चावयश्च जातिभेदेऽपि सह चरन्ति । रेफा
शोभा । इह तु तद्व्यत्यये(मे)दोषचारः । तत्स्पष्टं स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते ।
इवशब्दो वाक्यालंकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्व[माचा]र्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारि-
वासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टभावमनुतिष्ठन्ति न किञ्चिद्विदधति । तथा तस्माज्ज्ये-
ष्ठं पुत्रमित्यादिकमपीति न्यायविद आहुः । न च केवलमयमेवानुवादः किं तर्हि ' मनुः
पुत्रेभ्यः ' इत्यप्यनुवाद एव ॥ २४ ॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ २५ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतावनुवादौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः
पुत्राः सर्व एव ते भागिनः ॥ २५ ॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयेज्ज्येष्ठोऽपि तम-
भागं कुर्यात् ॥ २६ ॥ (ख० ७) ।

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण प्रतिपादयति द्रव्याणि विनियुक्ते तावद्विभागेऽपि न दद्यात् ।
ऊर्ध्वं विभागे तु भ्रातरः । अपिशब्दार्त्तिकं तु नान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्या-
प्यते ॥ २६ ॥ (ख० ७) ।

' जीवत्पु(न्पु)त्रेभ्यो दायं विभजेत् ' इत्यत्र मार्याया भागो न प्रदर्शितस्तत्र
कारणमाह—

जायापत्योर्न विभागो विद्यते पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ॥ २७ ॥

कर्मार्थं द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वाधिकारः । किं तर्हि । सहभावेन । ' य-
स्त्वयो धर्मश्च[रित]ग्यः सोऽनया सह ' इति वचनात् । तर्त्तिकं पृथग्द्रव्येणेति
॥ २७ ॥

तथा पुण्यक्रियासु(फलेषु) ॥ २८ ॥

पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । ' दिवि ज्योतिरजरमारभेताम् ' इत्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गोभ्यः ॥ २८ ॥

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ २९ ॥

द्रव्यार्जनेष्वपि सहत्वमेव । तत्पातिरार्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभावा, ध(मयाय)त्ताविति द्रव्यपरिग्रहे सहत्वम् ॥ २९ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि भर्तृविप्रवासे स्त्रियो(स्त्रिया) नैमित्तिके
दाने स्तेयमित्युपदिशन्ति ॥ ३० ॥

हि यस्माद्भर्तृविप्रवासे सति च्छिन्दत्प्राणि दद्यादित्यादिकदाने कृते भार्याया न स्तेयमित्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात्स्यादेव स्तेयम् । नैमित्तिके दान इति वचनाद्द्रव्ययान्तरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्ये साधारणेऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत्पतिर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युः स्त(स्व)द्रव्यस्य विनियोगः(गे) जायाया अनुग(म)त्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रोऽप्यसौ गृहे यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्याया न स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ ३० ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

' ज्येष्ठो दाया[दः ' इत्या]दिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणकमित्युक्तम् । एतेन देशकुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—देशकुलधर्माश्चाऽऽद्यैरेव(माः शास्त्रैरपि)रुद्धाः प्रमाणमिति ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषा-
द्यावता वा संबन्धो ज्ञायते तेषां प्रतेषूदकोप-
स्पर्शनं गर्भान्वर्जयित्वा परिसंवत्सरान् ॥ ३२ ॥

मातुर्योनिसंबन्धा मातुलादयः । पितुश्चाऽऽसप्तमात्पुरुषात्संबन्धाः सपिण्डाः । यावता वा सापिण्ड्यान्तरेण संबन्धो ज्ञायते स्मर्यते तज्जन्म(ना) नाम्ना चामुष्मायमस्मा(स्म). त्कूटस्थस्य वंश्यः । एवमेवंनामेति । तथा च मनुः—

सपिण्डता तु (तु) पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदत (ने) ॥ इति ।

तेषां प्रेषु मृतेषुदकोपस्पर्शनं मरणनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान्बालान्परिसं-
त्सरान्वर्जयित्वा । बालेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ ३२ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३३ ॥

तेषु बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकोपस्पर्शनं कुर्याताम् ॥ ३३ ॥

हर्तारश्च ॥ ३४ ॥

ये च तान्बालान्मृतान्हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति ॥ ३४ ॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाऽऽकालमभोजनम् ॥ ३५ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरुव आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थि-
तायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनं किं तर्ह्यपरेद्युरा तस्मा-
त्कालादभोजनम् ॥ ३५ ॥

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वते ॥ ३६ ॥

आतुरत्वं व्यज्यते यैस्तानि कुर्वीरन्भार्यादिमरणे ॥ ३६ ॥

कानि पुरस्तानि—

केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससः सकृदवगाह्य
तत्संस्थमुदकमुत्सिच्योत्तीर्योपविशन्ति ॥ ३७ ॥

केशान्प्रकीर्य पांसूनावपन्ति । ओप्यैकवाससोऽनुत्तरीयाः । सकृदवमज्य(ज्ज्य)
प्रेतदिवसंस्थमुदकमूर्ध्वमुत्सिच्यामुक्रोगोत्रायामुष्मै प्रेताय तिलोदकमुपातिष्ठत्वित्युत्सिञ्चेयु-
राचारात् । उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ३७ ॥

एवं त्रिः ॥ ३८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिरवमज्यो(ज्ज्यो)पविशेयुः ॥ ३८ ॥

अप्रतीक्षा ग्राममुपयन्ति यत्तत्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ३९ ॥

अप्रतीक्षमाणाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा ग्राममुपयन्ति । अनेन बहिरिदं कर्मेत्यस्वगयते ।
यत्तत्र मृतविषये स्त्रियः कर्तव्यमाहुस्तत्कुर्वन्ति । अग्न्युपस्पर्शनं गवालम्भनादि । स्त्रियः
[इति] स्मृतीनां ग्रहणमिति प्रामाणिका व्याचक्षते ॥ ३९ ॥

इतरेषु चैक एतदेवोपदिशन्ति ॥ ४० ॥

आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तमेतदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु
कर्तव्यमित्येक आचार्या उपदिशन्ति ॥ ४० ॥

एतस्मिन्कालेऽमात्याः केशश्मश्रूणि वापयन्ते ॥ ४१ ॥

अमात्याः सपिण्डाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४१ ॥

न समावृत्ता वापयेरन् ॥ ४२ ॥

पूर्वापवादोऽयम् । अमात्येष्वपि गुरुकुलात्समावृत्ताः स्नातका न केशादि
वापयेरन् ॥ ४२ ॥

न विहारिण इत्येके ॥ ४३ ॥

विहारिणो बालाः । तेऽपि न ॥ ४३ ॥

अनशनानध्ययनोदचःशय्योदकस्पर्शनान्याकाल-
मनूचानेषु द्वयहं त्रयहं षडहं द्वादशाहं वा गुरुष्व-
म(न)शनं(न)वर्जं संवत्सरं मातापितर्याचार्य इत्ये
के ॥ ४४ ॥

अत्र व्याख्यानं ऋटितं भाति ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणाञ्छुचीन्मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ४५ ॥

एकान्ते विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयः । तान् । मन्त्रवतोऽधीतवेदान् । श्रौतेषु गार्होषु
स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्र्येषु मानुषेषु भोजयेत् । ‘ अन्ते ततो ब्राह्मणभोजनम् ’ इति
स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ४५ ॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिष्ठा(ग्र)हीतृत्
इति दानानि प्रतिपादयेत् ॥ ४६ ॥

सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः । शौचं कृच्छ्रादिसमा-
प्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीता ‘ तुल्यगुणेषु [व]योवृद्धः श्रेयान् ’ इत्यादिः । एतेषु
दानानि देयानि प्रतिपादयेद्द्यादिति ॥ ४६ ॥

यस्याग्नौ न हूयते यस्य चाग्रं न दीयते न
तद्भोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

यस्यान्नस्यैकदेशोऽग्नौ न हूयते यस्य चोद्धृतस्याग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ ४७ ॥

न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ ४८ ॥

यद्भक्ष्यमाणमन्नं पश्यतो लालोत्पद्यते तत्क्षारं सुध(धा)ल्लिकुचादि । क्षारलवण-
संसृष्टं न तद्भोक्तव्यम् ॥ ४८ ॥

तथाऽयन्नसंसृष्टस्य ॥ ४९ ॥

प(अव)रान्नमित्यापस्तम्बः । अयज्ञं कुलत्थान्नम् । तत्संसृष्टस्यान्नस्य होमो न विद्यते ॥ ४९ ॥

अथ यस्यैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं भोजनं तत्राऽऽह—

अहविष्यस्य होम उदीचीनं [उष्णं] भस्मापोह्य तस्मि-
ञ्जुहुयाद्भुतमद्भुतं चाग्नौ भवति ॥ ५० ॥

औपासनात्पचनाद्वाऽग्नेरुदीचीनं भस्मापोह्योष्णं तस्मिन्भस्मनि जुहुयाद्वैश्वदेवहोमोक्त-
मन्त्रक्रम इति ॥ ५० ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे—

न स्त्री जुहुयात् ॥ ५१ ॥

नामुपेतः ॥ ५२ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥

आऽन्नप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ ५३ ॥

अन्नप्राशनात्प्राक् गर्भा बाला अप्रयता न भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शेऽपि । गौतम-
स्त्वपां मार्जनमिच्छति । यथाऽऽह—अपां मार्जनं(न)प्रभावनावोक्षणेभ्य इति ॥ ५३ ॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ ५४ ॥

यावत्संवत्सरो न पूर्येत तावन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥ ५४ ॥

यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥ ५५ ॥

यावद्दिग्भागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति ॥ ५५ ॥

ओपनयनादित्येके ॥ ५६ ॥

उपनयनादर्वाङ् नाप्रयता इत्यपरे मन्यन्ते ॥ ५६ ॥

तत्रोपपत्तिः—

अत्र ह्यधिकारः शास्त्रैर्भवतीति ॥ ५७ ॥

यस्मादत्रोपनयने विधिनियेषशास्त्रैरधिकारो भवति । इतिकरणं हेतौ ॥ ५७ ॥

सा निष्ठा ॥ ५८ ॥

उपनयनमपि परामृशतः स्वशब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । सा
निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्येति ॥ ५८ ॥

स्मृतिश्च ॥ ५९ ॥ (ख० ८) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति—प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षइति ॥५९॥(ख०८)॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-

मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

=====
अथ चतुर्थः पटलः ।

भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-
पित्रोर्बुभूषा(र्षा)त्मभे(भै)षण्यमिच्छतश्चार्हतश्च
नियमविलोपे ॥ १ ॥

भिक्षणं याचनम् । तत्राऽऽचार्यो निमित्तम् । बुभूषा(र्षा) पोषणेच्छा । स्वस्य व्याख्या-
दिप्रतीकारमिच्छतः । अर्हतो विद्यावतोऽग्निहोत्रादौ नियमे योग्यस्यार्थाभाव-
स्तलोपः ॥ १ ॥

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥

तत्रैवंभूते भिक्षणे याचमानानां श्रुतवित्तादिकान्गुणान्समीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं
देयम् । अदानेन प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह—‘ गुर्वर्थनिवेशौषधाय
वृत्तं क्षीणं यक्ष्यमाणाध्यनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु कृता-
न्नमितरेषु ’ इति । वैश्वजितो विश्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २ ॥

इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तं न तदा-
द्रियेत ॥ ३ ॥

इन्द्रियद्वाराऽऽत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षेत स्रक्चन्दनादि
तन्मूल्यं वा । तस्य तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति । तस्मान्न तदाद्रि-
येत । अन्नदानेऽपि न प्रत्यवायः । अन्नप्राप्त्यभावात् । विवाहो द्वि[ती]यो न निमि-
त्तम् । तस्यां प्रथमायां धर्मप्र[जा]र(सं)पन्नायाम् । तदर्थमिदं वचनम् ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं
दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं शिलोच्छः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं (न) इत्युक्तम् । ते स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायदः । तस्य भावो दायद्यं दायस्वीकारः । क्षेत्रादिषु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततश्च्युतानि वा घ(धा)न्यानि शिलशब्दार्थः । तेषामुञ्चनमङ्गुलीभिर्नखैर्वाऽऽदानं शिलोञ्चः । एतान्यप्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । तेषु यज्ञदानाध्ययनानि त्रिणि द्विजातिसमानकर्तव्यानि नियम्यन्ते । इतराः ष्वा(प्य)र्थितया द्रव्यार्जनं (ने) प्रवृत्तस्योपायान्तरानिवृत्त्यर्थान्वुपदिश्यन्ते । अध्यापनादिभिरेव द्रव्यमार्जयेन्न चौर्यादिभिरिति ॥ ४ ॥

अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥ ५ ॥

यच्चाप्यन्यत्क्रेमाप्यपरिगृहीतमारण्यं मूलफलादि तेनापि जीवेदिति प्रकरणाद्गम्यते । एतेन विधिव्याख्यातः ॥ ५ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानी-
ति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ६ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्य स्वकर्म, अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा दण्डलब्धयुद्धाधिकम् ॥ ६ ॥

क्षत्रियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष(क्ष्य)-
वणिज्याधिकम् ॥ ७ ॥

गवां रक्ष्यं गोरक्ष्यम् । भावे ण्यत् । वणिजो भावो वणिज्या ऋयविक्रयव्यवहारः । कुस्मीदं [च] । 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ ७ ॥

ना[न]नूचानमृत्विजं वृणीते न पणमानम् ॥ ८ ॥

साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता चानूचानः । ए(अ)तादृशमृत्विजं न वृणीते । नाप्येतावद्देयमिति परिभाषा भाष(रिभाष)माणम् ॥ ८ ॥

अयाज्योऽनधीयानः ॥ ९ ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् ॥ ९ ॥

क्षत्रियस्व युद्धं स्वकर्मेत्युक्तं तत्कथं कर्तव्यमित्याह—

युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रति
पत्तव्यम् ॥ १० ॥

युद्धविषये तथा तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा इत्युपायमुपदिशन्ति । तस्मिन् युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे येषां येषामभियोगाः ॥ १० ॥

न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराश(ङा)वृत्तानामार्या
वधं परिचक्षते ॥ ११ ॥

न्यस्तायुधस्त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानपि नियन्तुमक्षमः । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः ।
पराशवृत्तः पराङ्मुखः । सर्व एते हीनाः । एतेषां युद्धे वधमार्याः स(सं)गर्हते(न्ते) ।
परिगणनादन्येषां वधे न दोषः । तथा च गौतमः—‘न दोषो हिंसायामाहवे’ इति ।
न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेश इति केचित्पठन्ति सोऽपपाठः ॥ ११ ॥

शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां
शास्ता निर्वेषमुपादिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १२ ॥

यथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगता अधिकृतास्तेषामिन्द्रि-
यदौर्बल्यादजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतश्च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां
शास्ता शासिताऽऽचार्यादिनिर्वेषं प्रायश्चित्तमुपादिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपम् । यथोक्तं
धर्मशास्त्रेषु ॥ १२ ॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजानं गमयेत् ॥ १३ ॥

तस्य चेच्छास्त्रं शासनमतिप्रवर्तेरन्ननि(ति)वर्तेरन्(न्न) तत्र तिष्ठेयुः । स राजानं गम-
येत् । एवमसौ करोतीति ॥ १३ ॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १४ ॥

स राजा धर्मशास्त्रेषु चार्थशास्त्रेषु च कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनीयतामसा-
विति ॥ १४ ॥

स ब्राह्मणन्नियच्छेत् ॥ १५ ॥

स पुरोहितो ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमकारिणस्तान्नियच्छेत् । अनुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियु-
ञ्ज्यात् ॥ १५ ॥

अथ यदि तत्र ते न तिष्ठेयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥ १६ ॥

नियमैस्ततस्तान्बन्धनोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् । वधदास्य-
वर्जम् । वधस्ताडनादिः । वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यद्वन्धनादिकं बलानुरूपं
कारयेत् । यावत्ते मन्येरंश्चरेत् प्रायश्चित्तम् ॥ १६ ॥

एवं ब्राह्मणविषयमुक्तमितरेष्वह

इतरेषां वर्णानामाश्रयवियोगात् समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां राजा पुरोहितेनोक्तं दण्डं स्वयमेव प्रतिपद्येत । तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनु रूपमाप्राणवियोगात् । अभिविधावाकारः ॥ १७ ॥

न संदेहे दण्डं कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपराधसंदेहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ १८ ॥

किंतु—

सुविचितं कृत्वा दण्डं देवप्रश्नेभ्यो दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ १९ ॥

आ देवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचार्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत् ॥ १९ ॥

एवं कुर्वतः फलमाह—

एवं वर्तमानो राजोभौ लोकावभिजयति ॥२०॥

एवं पूर्वोक्तेन धर्मेण वर्तमानः । अत्र मनुः—

अदण्डचान्दण्डयन् राजा दण्डचांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति प्रेत्य स्वर्गात्प्रहीयते ॥ इति ॥ २० ॥

गच्छतां प्रतिगच्छतां मृदि(१) पथि च समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्याह—

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥ २१ ॥

राजा चाभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य पन्था दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनाभिषिक्तैः । एतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र वर्णज्यायसो वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ २१ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ २२ ॥

आपदि शिष्यभूतब्राह्मणाविषयमिदम् । शिष्यभूतेन ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देय इति ॥ २२ ॥

यानस्यान्धस्य भाराभिनिहिनस्याऽऽतुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यः ॥ २३ ॥

इतिशब्दात्स्थविरबालकृशादिभ्यश्च ॥ २३ ॥

अशिष्टपतितमत्तोन्मत्तानां [मात्म] स्वस्त्ययनार्थेन दातव्यः ॥ २४ ॥ (ख० ९) ।

अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वैरेव जातीयैरुत्कृष्टैरपकृष्टैर्वर्णैश्च दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मत्राणम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थं न त्वदृष्टार्थमित्यर्थः । अत्र कौण्डिन्येन देशस्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘ पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथः । द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणाम् ’ इति ॥ २४ ॥ (ख० ९) ।

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते
जातिपरिवृत्तौ ॥ २५ ॥

धर्मचर्यया स्वधर्मानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शूद्रादिः पूर्वं पूर्वं वैश्यादिमापद्यते प्राप्नोति । जन्मपरिवर्तनेन शूद्रो वैश्यो जायते । तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अधर्मचर्यया पूर्वो जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ २६ ॥

पूर्वेण गतम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् । महापातकेषु ‘ स्तेनोऽ-
भिशस्तः ’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ २६ ॥

धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ २७ ॥

श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः । प्रजासंपत्तिः पुत्रव-
त्त्वम् । एवंभूते दारे सति नान्याम् । दार इति प्रकृतम् । अन्यामिति
स्त्रीलिङ्गो निर्देशः । तत्रार्थादुभार्यामिति गम्यते । नान्यां भार्यां कुर्वीत नोद्व-
हेत् ॥ २७ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ २८ ॥

धर्मप्रजयोरन्यतराभावे कार्योद्वाह्या । तत्रापि प्रागग्न्याधेयान्नोर्ध्वमाधानात् ।
एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसंपत्तौ [न] कार्येत्युक्तेऽन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य
प्राप्तत्वात् । यदा चान्यतराभावेऽपि कार्या तदा का शङ्कोभयाभावे ॥ २८ ॥

कार्या प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः—

आधाने सती कर्मभिः संबध्यते येषामेतद-
ङ्गम् ॥ २९ ॥

आधाने सती विद्यमानकर्मभिः संपद्यतेऽधिक्रियते । कैः । येषामग्निहोत्रादीनामे-
तदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । आधानेऽत्र ‘ दारे सति ’ इति वचनात् । मृते तस्मिन्प्रा-
गूर्ध्वं चाऽऽधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्तौ धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा च
मनुः—

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ इति ।

वाचनिकेनैव [च]कारार्थेन युक्तः क्रमः । तेनैव तं न (तत्र) चोदनीयम् ।
यजमानः पूर्वमेवान्वारम्भणी[य]यासंस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापादायितुं शक्यः ।
भार्या च पूर्वमेव संस्कृता न तस्यां (स्या) दर्शपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं
तथा तैर्यष्टुमर्हतीत्यन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठस्तदा भार्या-
विनाशो नश्यतीति पुरुषस्यापि पुनः संस्कारो न लोपपरः । यान(न्य)न्वारम्भणीयाना-
(म)पेक्षते(न्ते)स्य(स्मा)र्तानि गार्ह्याणि तैरधिकारस्तस्या अप्यविरुद्धः ।

ननु च प्रागप्यग्न्याधानात्कर्मभिः संबध्यते गार्ह्यैस्तस्मा (ह्यैः स्मा)तैश्च तत्कि-
मुच्यते, आधाने हि सती कर्मभिः संबध्यत इति । सत्यम् । तस्मादेव हेतुनिर्देशा-
दवसीयते प्रागाधानात्सत्यामपि धर्मसंपत्तौ प्रजासंपत्तौ च रागान्धस्य कदाचिद्द्वार-
ग्रहणे नातीव दोष इति । अथ यस्याऽऽहिताग्नेर्भार्या सत्येव कर्मसु श्रद्धाधाना शक्ता
वा न भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । परेषां युक्तो धर्मप्रजासंपन्न इति
कर्मभिः संबध्यत इति च तदा कर्तव्यो विवाहः । भारद्वाजसूत्रस्याप्ययमेव विषयः ।
अथ यद्याहिताग्निरक्रियां कुर्वति यदग्नीन्नो त्यजेयुर्लौकिकाः संपद्येरन्तस्य पुनरग्न्याधेयं
कुर्वीतेत्याश्मरथ्यः । पुनराधेयमित्यालेखनः । पुनराधानमेव कुर्यादित्यौडुलोमिरि-
ति ॥ २९ ॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ ३० ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रमस्य तस्मै कन्या न देया । [यथा] हारीताय हारीती वात्स्या-
यनाय वात्स्यायनीत्यादि ॥ ३० ॥

मातुश्च योनिसंबन्धेभ्यः ॥ ३१ ॥

मातुश्च योनिसंबन्धा ये कन्याया मातुलादयः । चकारात्परेऽप्येवं (पितुरप्येवम्) ।
तेभ्यो न देया कन्या । अत्र मनुः—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥
स्नात्वा समुद्रहैकन्यां सवर्णां लक्षणां न्विताम् ।
यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥
मातुः सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञाने उद्वहेदविशङ्कितः ॥

मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौतमः—असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यः । बसिष्ठः—
ग्रहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुंरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षेयामसृष्टमैधुनामव[र]वयसीं
सदृशीं भार्यां विन्देत पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः इति । हारीतः—
चि(श्वि)त्री कुट्टु(ष्ठु)दरी यक्षमामह्य (याव्य)रुपायुरनार्षेयब्रह्मसमानार्षेयमित्येतानि,
अपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितः
षं(ष)डमज्ञा(याज्ञि)यत्वादनार्षेयमवेदत्वादब्राह्ममेककुलत्वात्समानार्षेयमिति । तस्मात्सप्त
पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नशिकामश्रेष्ठां भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत । पैठीनसिः—
असमानार्षेयां [कन्यां वरयेत्] । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृत इति । श्रीन्मातृतः पञ्च
पितृतो वा । याज्ञवल्क्यः—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणया स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसमानार्षगोत्रजाम् ॥

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

विष्णुः—असगोत्रायमसमानप्रवरां विन्देत मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।

नारदः—स(आ)सप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥

शातातपः—परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरामथ ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मातुलस्य सुतामूढा(दूवा) मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

मनुः—पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव तु ।

मातुश्च भ्रातृसंबन्धां(तुस्तनयां) गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्त्रिय(स्तिस्त्र)स्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

द्वितीये(ज्ञातित्वे)नानुपेयास्ताः पतन्ति(ति) स्वयंघन(ह्युपयज्ञघः) ॥

सगोत्रां चेदुपयच्छेदमत्या मातृवदेतां बिभृयात् । सगोत्रां च गत्वा चान्द्रायण-
मुपदिशेत् । व्रते परिनिष्ठिजे(ते) चाब्राह्मणीं त्यजेत् । मातृवद्भगिनीवद्धर्मे न दुष्यति
काश्यप (१) इति विज्ञायते । अथ संपातेऽविवाहः । तस्यायं (१) वर्जयेत् । बौधा-
यनस्य तु प्रमाणं हि कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति च विज्ञायते ।

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

एतेन च (ऊनपञ्चाश)देवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्राङ्गिरसां भृगोः ॥ इति ।

सुमन्तुः—‘ पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्द्भ्रातरौ मातुलाः । तत्सुता मातुलसुताः ।

तस्मात्ता नोपगन्तव्या इति ॥ ३१ ॥

कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहमेदमाह—

बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजां सहत्वक-

र्मभ्यः प्रतिपादयेद्ब्राह्मे विवाहे शक्तिविषयेणालं-

कृत्य दद्यात् ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणा सृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन्विवाहे वरस्य बन्ध्वादीः बुद्ध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुं प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेण विभक्तिविषयेण । विभक्तिप्ररूपकोऽयं निपातः । यथाशक्ति तस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मे विवाहः । प्रजासहत्वकर्मभ्य इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं चेति ॥ ३२ ॥

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ ३३ ॥

ऋषिभिर्दृष्टविवाहे मिथुनौ गावौ देयौ । स्त्रीगवी पुंगवश्च दुहितृमते मिथुनौ देयौ । एष आर्षो विवाहः ॥ ३३ ॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ ३४ ॥

देवैर्दृष्टविवाहे यज्ञतन्त्रे वितत ऋत्विजे कर्मकुर्वते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवाहः ॥ ३४ ॥

मिथः कामात्सां वर्तेते स गान्धर्वः ॥ ३५ ॥

यत्र कन्यावरौ मिथो रहसि कामाद्रागात्परस्परं सां वर्तेते मिथुनी भवतः स गान्धर्वो विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । पु(अ)त्र संयोगादुत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा बहेरन्स आसुरः ॥ ३६ ॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा बहेरन्कन्यां स आसुरो विवाहः ।

‘ वित्तेनाऽऽनतिः [स्त्री] मना (ता) मासुरः ’ इति गौतमः । कन्यायै गृहक्षेत्रादिदानेन विवाहो नाऽऽसुरः ॥ ३६ ॥

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्स राक्षसः ॥ ३७ ॥

प्रमथ्य यत्र वहेरन्स राक्षसो विवाहः । ‘ हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः ’ इत्याश्र्वलायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः । द्वौ चापरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूक्तौ । तत्राऽऽश्वनायनः—‘ सह धर्मं चरत इ (मि) ति प्राजापत्यः । सुप्तानां सुप्तां प्रमत्तानां (प्रमत्तां) वाऽऽहरेत्स पैशाचः ’ इति । ताविह पृथङ्मोक्तौ । ब्राह्मराक्षसयोरन्तर्भावात् ॥ ३७ ॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः ॥ ३८ ॥

तेषां विवाहानां मध्य आद्यास्त्रयो ब्रह्मर्षदैवाः प्रशस्ताः । तत्रापि विशेषमाहाऽऽप-
स्तम्बः—पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३८ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ताः प्रजा भवन्ति ॥ ३९ ॥

प्रशस्ते विवाहे जाताः प्रजाः प्रशस्ता भवन्ति । निन्दिते निन्दिताः । अत्र मनुः—

ब्र (ब्रा) ह्यादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवान्नुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवादिनः ।

तनया दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मजुगुप्सिताः ॥ इति ।

प्राजापत्येन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारः [ब्राह्मणस्य] । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य ।
आसुरस्तु वैश्यशूद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिदिति ॥ ३९ ॥

उत्पादयितुरपि फलमाह—

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणामृतं सूतेऽथ पुत्रस्य

पौत्रेण प्राप्नोति ब्रध्नस्य विष्टपं दौहित्रस्तत्पति

मुञ्चति यत्प्राप्तं महद्भयम् ॥ ४० ॥

लोकान्भूरादीस्त्रीन् । अमृतं महर्लोकः । ब्रध्नस्य विष्टपं जनलोकादि । सांसारिकं
महद्भयं यत्तद्दुहितृपुत्रो नाशयति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

ब्राह्मदेवास्त्वधिकारिणः पाणिमूढं ब्राह्मणेन नाप्रोक्षि-
तमभितिष्ठते ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्य पाणि[ना स]मूढ,मुपलिप्तं समृष्टं वा प्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत्।
प्रोक्ष्यैवाभितिष्ठते(ष्ठेत्) ॥ ४१ ॥

अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ४२ ॥

अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मध्ये न गच्छेत् ॥ ४२ ॥

अनुज्ञाप्य वाजतिक्रामेत् ॥ ४३ ॥

स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणाश्च न ॥ ४४ ॥

अग्निमध्ये नस्तिक्रामेत् । अग्नेर्ब्राह्मणस्य मध्य इत्यर्थ ॥ ४४ ॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारयेत् ॥ ४५ ॥

अग्निमुदकं च न युगपद्धारयेत् ॥ ४५ ॥

अग्नीनां संनिवापं च वर्जयेत् ॥ ४६ ॥

पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावपनं न कुर्यात् । अग्नावग्निं न क्षिपेदि-
त्यम्ये ॥ ४६ ॥

अवचनात् ॥ ४७ ॥

विना वचनम् । वचने सति तु कुर्यात् ॥ ४७ ॥

प्रतिमुखमग्निमाहियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रद-
क्षिणी कुर्वात ॥ ४८ ॥

यदास्व(ऽस्य) गच्छतः प्रतिमुखमग्निराहियते तदा न तं प्रदक्षिणी कुर्यात् ।
स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नेौ प्रदक्षिणी कुर्यात् ॥ ४८ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ ४९ ॥

स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेत् । न बध्नीयात्स्वयम् ॥ ४९ ॥

सूर्याभ्युदितोऽहनि नाश्रीयाद्वाग्यतोऽह-
स्तिष्ठेत् ॥ ५० ॥

सूर्योदयकाले सुष्ठस्तत्र दिवा नाश्रीयात् । वाचंयमो दिवा च स्यात् । रात्रावेवा-
श्रीयादित्यर्थः ।

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् । इत्यमरः ॥ ९० ॥

सूर्याभिनिम्नुक्तो नांश्नन्वाग्यत आसीत् श्वोभूत्
उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ॥ ५१ ॥

सूर्याभिनिम्नुक्तो नांश्नन्, अभुञ्जानस्तूष्णींभूतो रात्रिं सर्वामासीत् । अथापरेद्युः
प्रातः स्नात्वा वाचं विसृजेत् । अयमस्य निर्वेषः ॥ ९१ ॥

आ तमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ ५२ ॥

यावदङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत्प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणायामं
कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्यप(क्त्यपे)क्षो विकल्पः । अत्र मनुः—

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः [प्राणायामः] स उच्यते ॥ इति ।

एवमावर्तयेद्वावद्ग्लानिः ॥ ९२ ॥

स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

पापकः स्वप्नो दुःस्वप्नः । मर्कटास्कन्दनादिः । तं दृष्ट्वा ॥ ९३ ॥

अर्थं वा सिसाधयिष्यन् ॥ ५४ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तं दृष्टमदृष्टं च वा साधयितुमिच्छन् ॥ ९४ ॥

नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ ५५ ॥

नियमानामुदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमादीनां व्यतिक्रमे चाऽऽ तमितोः प्राणमायच्छे-
दिति सर्वशेषः ॥ ९५ ॥

दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥ ५६ ॥

यस्मिन्कर्मणि कृते पक्षे दोषफलं संगृह्यते न तत्कुर्यात् । यथाऽसहाये देश एका-
किनो गमनमिति ॥ ९६ ॥

एवमध्यायानध्यायसंशये ॥ ५७ ॥

इत्युपसमस्तमप्यपेक्षते । अध्यायोऽनध्याय इति संशये न तत्कर्तव्यमिति । संधा-
वन(नु)स्तनितमित्याद्युदाहरणम् । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ ९७ ॥

न सञ्शये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

संशये(यि)तमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवन्निश्चितवन्न ब्रूयात् ॥ ५८ ॥

अभिनिष्पृक्ताभ्युदितकुनखी(खि)या(श्या)वदग्र(ग्रे)दि-
धिषुदिधिषूपतिपर्याहितपरष्टिपरिवेत्तृपरिवितृ(त्ति)परि-
विविदानेषु चोत्तरोत्तरास्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरी-
यान् ॥ ५९ ॥

आदितौ(तो) द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । श्यावा दन्ता यस्य श्यावदन् विवर्णदन्तः ।
'विभाषा श्यावारोकाम्याम्' इति दत्रादेशः । तस्यान्तलोपश्छान्दसः । ज्येष्ठायाम-
रू(न्)ढायां पूर्वं [कर्नाय]स्या वोढा, अग्र(ग्रे)दिधिषुः । पश्चादितरस्या वोढा दिधिषू-
पतिः । ज्येष्ठेऽकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठेऽकृतसो-
मयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः पर्यष्टा(ष्टा) । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः
कनिष्ठः परिवेत्तेति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः परिवित्तिः । ज्येष्ठभार्यायामुपग(य)च्छमानः
परिवित्तरः । यस्मिन्नगृहीतभागे वा कनिष्ठे(ष्टे) भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिविविदान
चकारो विदानपर्याधातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिष्पृक्तादिषु योऽयमु(उ)त्तरस्तर्भि-
स्तस्मिन् द्वादशमासादिमास्यादि(सादिर)शुचिकरनिर्वेषो यः पूर्वमुक्तस्तत्र गरीयान्गरी-
यान्भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयान् अभिनिष्पृक्ताभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि
विकल्पेन भवति ॥ ५९ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यस्मिन्कौनख्यादिके लिङ्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत्कौनख्यादिकं लिङ्गमुद्धरे-
दित्येके मन्यन्ते । अन्यत्र दाराग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥ ६० ॥ (ख० १०) ॥

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिधर्मसूत्रख्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः पटलः ।

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके प(पु)रा बभूवुरथ
देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुंरहीयन्त मनुष्यास्तेषां
कर्माणि तथाऽऽरभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मि-
ँल्लोके भवन्त्यथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

तत्र श्राद्धविधित्समानस्य प्ररोचनार्थमयमर्थवादः—पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चामु-
ष्मिन्नेव लोके परा (सह) बभूवुः । अथ तत्(तं)सह सा(मा)[व]मसहमाना देवाः कर्मभिः
श्रौतैर्गाह्यैः स्मार्तैश्च यथावदनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्था अहीयन्त
हीना अभवन् । इहैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनु-
ष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथाऽऽरभन्ते(त) देवास्तै(ते) देवैर्ब्रह्मणा च
सहामुष्मिँल्लोके भवन्ति । अथैवं हीनान्मनुष्यान्ष्ट्वा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्ध-
मिति शब्दजात(ब्दद्यमान)मेतत्कर्म प्रोवाच ॥ १ ॥

किमर्थम्—

प्रजानिःश्रेयसा च ॥ २ ॥

तादर्थ्य एषा चतुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा चेति च्छान्दसो यकारस्य
षकारः । अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजा निःश्रेयसा चास्य स्वकर्मणः
फलति ॥ २ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे ॥ ३ ॥

तत्र श्राद्धशब्दे कर्मणि पितरः पितृ[पितामहप्र]पितामहा देवताः । ब्राह्मणस्तु भुञ्जान
आहवनीयकृत्ये वेदितव्यः । त्रीणि श्राद्धे करणानि । होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं
चेति । तत्र भोजने प्रधानत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः ॥ ३ ॥

मासि श्राद्धमपरपक्षस्योत्तमेऽहनि ॥ ४ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । अकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यम् । उत्तमेऽहन्यमावास्यायाम् ।
स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः—‘मासि मासि कार्यम् ’ । तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् ।
वीप्सावचनाद्यावज्जीवकोऽभ्यास इति च व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अपराह्णः श्रेयान् ॥ ५ ॥

अपरपक्षस्येत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराह्णः प्रशस्तः ॥ ५ ॥

तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ६ ॥

तथै(स्यै)व पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश तेषां यथोत्तरं श्रेयस्त्वम् ॥ ६ ॥

सर्वेष्वहःसु कृष्णपक्षस्य क्रियमाणे पितृन्प्रीणाति
कर्तुंस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ ७ ॥

गृह्येऽपरपक्षस्य वाऽयुक्ष्वहस्त्विति विहितस्य नार्थवाद इति कृत्वाऽयुजानि
विषमाणीति व्याचक्षते केचित् । नैतानि फलानि प्रयोगान्तरत्वात् ॥ ७ ॥

कोऽसावित्याह—

प्रथमेऽहनि स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ८ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासंताने स्त्रीप्रायं जायते ।
प्रायेण स्त्रियो जायन्ते ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽस्तेनाः ॥ ९ ॥

अचोराः पुत्रा जायन्ते ॥ ९ ॥

तृतीये क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥

क्षुद्राः पशवोऽजादयस्तद्वान्कर्ता भवति ॥ १० ॥

चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ११ ॥

पुत्रा ब्रह्मवर्चसिनः । व्रताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् । आपस्तम्बस्तु विपरीतं फल-
माह—तृतीये ब्रह्मवर्चसिनश्चतुर्थे क्षुद्रपशुमानिति । उत्तरत्राप्येकवचनेषु कर्तुर्वा(दो)
द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो भव्यापत्यो न चा[न]पत्यः प्रमीयते ॥ १२ ॥

पुमांस एव भवन्ति बहवश्च । भव्या रूपविद्या भवति । न चानपत्यः
प्रमीयते । जीवत्स्वेव पुत्रेषु स(संनि)हितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु नापि
देशान्तरगतेषु नापि स्वयं देशान्तरगत इति ॥ १२ ॥

षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च ॥ १३ ॥

अध्वशीलः पान्थः । किंततः(कितवः) अक्षशीलः ॥ १३ ॥

सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १४ ॥

कर्षः कृषिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १४ ॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १५ ॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

नवम एकशुराः ॥ १६ ॥

अश्रादयः ॥ १६ ॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १७ ॥

व्यवहारो वाणिज्यं व्यवहारशास्त्रपरिज्ञानम् ॥ १७ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १८ ॥

कृष्णायसं कृष्णमयः । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥ १८ ॥

द्वादशे पशुमान् ॥ १९ ॥

द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥ १९ ॥

त्रयोदशे पुमांसो बह्वपत्यो[बहुमित्रो] दर्शनीया-

पत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ २० ॥

त्रयोदश्यां बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि । किंतु ते पुत्रा युवमारिणो भवन्ति युवान एव म्रियन्ते । अयुवमार(रि)ण इत्यन्ये । युक्तं चैतत् ॥ २० ॥

चतुर्दश आयुधे राद्धिः ॥ २१ ॥

संग्रामे जयः ॥ २१ ॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाष(षा) व्रीहियवा आपो मूलफलानि च ॥ २३ ॥

तत्र श्राद्धे तिलादिद्रव्याणि यथायथमवश्यमुपयोज्यानि तेषु फलविशेषे(षो) ब्राह्मणे नाऽऽह—

एतानि मास५ प्रीणन्ति पितृलोके विज्ञायते स्नेहवति

त्वेवान्ने तीव्रतरा पितृणां तृप्तिर्द्राघीया५सं च कालम् ।

यद्वा तद्वाऽन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपासितं(क्ते) पितृणां तीव्रतरा प्रीतिर्भवति । स(सा) च द्राघीयांसं कालमनुवर्तते ॥ २३ ॥

तथा धर्माहूतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥

धर्माजितं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि पूर्वोक्ता प्रीतिः ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन मा५सेन प्रीतिः ॥ २५ ॥

गव्येन मा५सेन पितृणां संवत्सरं प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भूया५समितो माहिषेण ॥ २६ ॥

माहिषेण मा५सेन, इतः संवत्सराद्भूयांसं बहुतरं कालं प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥

एतेन ग्राम्याणां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

एतेन माहिषेण गव्येन च मांसेनान्येषामपि ग्राम्याणामजादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातं पितृणां प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धानां ग्रहणं मा भूदिति ॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्त्यं कालम् ॥ २८ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेना(प्वा)सेनेषूपविष्टेभ्यो दत्तेन खड्गमांसेनानन्तं कालं पितृणां तृप्तिर्भवति । स्वार्थे व्यञ्ज् ॥ २८ ॥

तथा शतबलेर्भत्स्यस्य मांसेन ॥ २९ ॥

शतबलिर्बहुशकलो(ल्को) रोहिताख्यः ॥ २९ ॥

तथा वार्ध्राणसस्य ॥ ३० ॥

व्याख्यातो वार्ध्राणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिः ॥ ३० ॥

एतेनाऽऽरण्यानां पशूनां (ख० ११) मेध्यं

मांसं व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

गतमेतत् ॥ ३१ ॥ (ख० ११) ।

प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान्ब्रह्म-

विदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसंबन्धान् ॥ ३२ ॥

प्रयतः स्नानादिना शुद्धः । प्रसन्नमना अव्याकुलचित्तः । सृष्ट उत्साहवान् । सृष्ट-
श्रेद्ब्राह्मणवधेऽहत्वा प्रीतिदर्शनात् । ' वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ' इत्यत्र सर्ग उत्साहः ।
एवंभूतो ब्राह्मणान्भोजयेत् । कीदृशः । ब्रह्मविदो योन्यादिभिरसंबन्धान् । योनिंसंबन्धा
मातुलादयः । गोत्रसंबन्धाः सगोत्रादयः । मन्त्रसंबन्धा ऋत्विग्याज्याध्वर्वाद्यो
द्विजन्माश्रयाश्च । अन्तेवास्य(सि)संबन्धाः शिष्याश्चाऽऽचार्याश्च ॥ ३२ ॥

नार्थापेक्षो भोजयेत् ॥ ३३ ॥

द्रव्याद्यपेक्षया न भोजनीयः ॥ ३३ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ३४ ॥

यदि परेऽगोत्रसंबन्धा वृत्तादिगुणहीना एवं लभ्यन्ते तदा समुदेतो वृत्तादिभिर्भुक्तः
सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमन्ये मातुलादय इत्यपिशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ३५ ॥

एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुवचननिर्देशाद्योन्यादिसंबन्धो(घा) व्याख्यातः(ताः) ।
अन्येषामलामे समुदेता भोजयितव्या इति । अत्र मनुः—

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥
 मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुस्मम् ।
 दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्वाज्यौ च भोजयेत् ॥ इति ॥ ३५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संबन्धिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनमुदाहरन्ति ॥ ३६ ॥

संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा मैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।

इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥३७॥

परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति संभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः पिशाचभि-
 क्षायाः । सा न पितृन्गच्छति । नापि देवान्गच्छति । किंतु क्षीणपुण्या परलोकप्रयो-
 जनरहिता सती, इहैव लोके चरति । मृतवत्सा गौरुहाभ्यन्तर एव चरति न
 बहिर्गच्छति ॥ ३७ ॥

तद्व्याचष्टे—

इहैव संभुञ्जती दक्षिणा कुलाकुले(लं) विनश्यतीति ॥ ३८ ॥

संभुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहाद्ग्रहं गत्वेहैव
 लोके नश्यतीत्यर्थे इति ॥ ३८ ॥

बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः परिग्राह्यः—

तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेत्सन् ॥ ३९ ॥

यो वयोवृद्धः स त्रावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्यकृश ईप्साह्निप्तमानश्च भवति स
 ग्राह्यः । यद्वा वयोवृद्धो ग्राह्योऽद्रव्यकृशोऽपि द्रव्यकृशोऽप्यवृद्धोऽपीति । द्वयोस्तु
 समवाये यथारुचीति ॥ ३९ ॥

पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ४० ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेदितव्यं श्वः श्राद्धं भविता । तत्र भवताऽऽहवनी-
 यार्थे प्रसादः कर्तव्य इति ॥ ४० ॥

अपरेद्युर्द्वितीयमामन्त्रणम् ॥ ४१ ॥

अपरेद्युः श्राद्धदिने द्वितीयमामन्त्रणं निवेदनं कर्तव्यम् । यदा (अद्य) श्राद्धमिति ।
 ततस्तृतीयमामन्त्रणमिति गम्यते । अन्यथाऽपरेद्युरामन्त्रणमित्येव ब्रूयात् । स्पष्टमाहे-
 दमापस्तम्बः—‘ अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणम् ’ इति । आमन्त्रणमाह्वानम् । भोज-
 नकाले सिद्धमागम्यतामिति तृतीयं भवति ॥ ४१ ॥

त्रिः प्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ ४२ ॥

न केवलं निवेदनमेव त्रिर्भवति । किं तर्हि । यच्च यावच्च श्राद्धे क्रियते तत्पूर्वं त्रिरा-
वृत्तमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे भोजनानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराह्णे ॥ ४२ ॥

यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धमेवं द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतः शेषं समवदायाश्रीयात् ॥ ४४ ॥

सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समाप्तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्ततः
समवदाय प्राश्रीयात् । सकृत्प्रयोगे तु श्राद्ध एकस्मिन्वृत्ते प्राश्रीयात् । अत्र प्रयोगः—
पूर्वेद्युर्निवेदनम् । तद्वदपरेद्युः प्रातर्भोजनकाल आमन्त्रणम् । ततो होमादिपिण्डनिधा-
नान्तमेकैकमपत्रज्य ततः समवदाय प्राशनमिति ॥ ४४ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतामां हस्तेषु तिलमिश्रोद-

पात्रानयनं तिलानुप्रकिरणं च ॥ ४५ ॥

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यदा(था) ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥ इति । वैयाकरणाः ।

तस्याः शरावत्या उदकतिरिवर्तिनः उदीच्यास्त्रेषां वृत्तिराचारः । आसनेषूपविष्टानां
ब्राह्मणानां हस्तेषूदपात्रानयनमुदपात्रादर्थ्यपात्रादप आदायार्थ्यदानमिति । अमुष्मै स्वधा
नम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणार्थ्यं दद्यात् । ततस्तिलाञ्श्राद्धभूमौ विकिरेत् । यद्यप्युदी-
च्यवृत्तिरित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणपाठसामर्थ्यात्सर्वेषामेव भवति ॥ ४५ ॥

उद्धरिष्याम्यग्नौ च करिष्यामीत्यामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

होमकालेऽनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ॥ ४६ ॥

काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट

उद्धरेज्जुहुयाच्च ॥ ४७ ॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्टेः । तैश्चातिसृष्ट
उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्कादन्यदन्नं कृत्वा तदन्यस्मिन्पात्रे पृथ-
क्करोति । पृथगन्नकरणं ज्ञापितं सूत्रकारेणाष्टकाश्राद्धे ॥ ४७ ॥

श्वभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्प(द)र्शनं परिचक्षते ॥ ४८ ॥

श्वभिरिति बहुवचनाद्ग्रामसूकरवराहादीनां तादृशानां ग्रहणम् । अपपात्राः पतिता-

दयः प्रतिलोमाश्च । तैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा परिश्रिते[न] कर्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधी[य] पुत्रः श्वित्री कुष्ठी
वृषलीपतिः सर्वविक्रयी राजभृत्यः प्रज्ञातोत्पन्नो
ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिदूषणा
भवन्ति ॥ ४९ ॥

शिपिविष्टः खलतिः । विगतरे(शेफ) इत्यन्ये । परतल्पगामी परतल्पं गत्वाऽकृत-
प्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधी(य)पुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुषेन जीवति
ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । श्वित्री चित्रकुष्ठी । कुष्ठी प्रसिद्धः । वृषली शूद्रकन्या,
अदत्ता रजस्वला वा । तस्याः पतिः । निषिद्धद्रव्यविक्रयी तिलकम्बलरसादिद्रव्यं न
विक्रेतव्यं तस्य सर्वस्य विक्रेता । राजभृत्यो राज्ञः सकाशाद्भृतिं वेतनं गृह्णाति स
राजभृत्यः । ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नः सत्यस्यात्पादविसंदिधेः सततादुत्पन्न एवेति(?) ।
एते शिपिविष्टादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं दूषयन्ति । अतस्ते न भोज्या
इति ॥ ४९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति । वेदाध्यायी पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णो
ज्येष्ठसामिको ब्राह्मदेयानुसंतानी पञ्चैते पङ्क्ति-
पावनाः ॥ ५० ॥

वेदस्याध्ययनपरो वेदाध्यायी । पञ्चगार्हपत्याद्यग्नयोऽस्येति पञ्चाग्निः । त्रिसुपर्णश्चतु-
ष्कपर्दा इत्यादिकस्तृचः । अन्ये तु ति(तै)तिरीयके ब्रह्ममेतु मामित्यादयस्त्रयोऽनुवाका
इत्याहुः । तत्र हि य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते पुरुषे वृत्तिः ।
ब्राह्मदेयानुसंतानी ब्राह्मो विवाहविशेषः 'ब्राह्मे विवाह आहूय दीयते शक्यलंकृता'
इत्युक्तस्तद्देया या विप्रा तस्याः संतानं यस्य सः । आपस्तम्बस्तु 'त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिना-
(णा)चिकेतश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगो वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे
भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति' । मधुवाता इति त्रयं त्रिमधुः । त्रिना(णा)चिकेतोऽग्नि-
स्तैतिरीयककठवल्लीशतपथेषु पठ्यते । तत्रि[त]यगतब्राह्मणमन्त्रान्ये वेद सः । तथा चतुर्मे-
धोऽश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधः(ध)पितृमेधान्वेद स तथा । गतमन्यत् । अनूचानपुत्रस्त्रैविद्य-
पुत्रः । श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं
शोधयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याप्यनन्तरं यशब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यवि-
भक्तिपाठो व्याख्यातः । इति पङ्क्तिपावनाः । तद्विरोधाद्ब्राह्मणम् ॥ ५० ॥

न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥ ५१ ॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यद्यादित्योऽस्तमियात्तदा श्राद्धशेषं न नक्तं कुर्वीत । अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीत ॥ ५१ ॥

आरब्धे चाभोजनमासपापनात् ॥ ५२ ॥ (ख० १२) ।

पूर्वेद्युर्निवेदनप्रभृत्यातिलाञ्जलिदानमध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः । श्राद्धशेषं परेद्युः समापयेत् ॥ ५२ ॥ (ख० १२) ।

तथा—

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

विलयनं नवनीतमलम् । यस्य दध्नी हस्तादिना मथनमात्रो न जलेन मिश्रणं तन्मथितम् । तथा च नैघण्टुकाः—‘तक्रं हृदश्चिन्मथितं पादाम्बवर्धाम्बु निर्जलम्’ इति ॥ यन्त्रपीडितानां तिलानां कल्कः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे । मांसमप्रतिषिद्धमपि । एतद्विलनयमादिकं वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

कृष्णधान्यं शूद्रान्नं च ये चान्येऽनाश्यसंमताः ॥ ५४ ॥

कृष्णधान्यं कृष्णकुलत्थादि न कृष्णा ग्रहियः । शूद्रान्नं शूद्रदत्तमन्नं पक्वमपक्वं च । ये चान्येऽनाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन संमतास्तांश्च वर्जयेत् ॥ ५४ ॥

अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् ॥ ५५ ॥

अहविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावादं(दः) । क्रोधः कोपः । येन च कृतं क्रोधयत्तद्वर्जयेत् ॥ ५५ ॥

स्मृतिमिच्छन्त्यशो मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥ ५६ ॥

स्मृतिरविदितस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः । मेधा प्रज्ञा । स्वर्गं पुष्टीं प्रसिद्धे । स्मृत्यादिकामिच्छन्पूर्वोक्तानि द्वादश वर्जयेत् । स्मृत्यादिकामिच्छन्वर्जयेदिति गुणार्थोऽनुवादः । स्मृत्यादिकं फलं विधातुं द्वादशैतानीति वचनं विलनादेरपि ग्रहणार्थम् । केवलमहविष्यादिकमेवानन्तरं मा भूदिति ॥ ५६ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाय त्रिषवणमुदकमुप-
स्पृशन्ननग्निपकवृत्तिरच्छायोपगतः स्थानासनिकः
संवत्सरं व्रतं चरेदेतद्(द)ष्टाचत्वारिंशत्संमित-
मित्याचक्षते ॥ ५७ ॥

अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्येति व्याख्यातम् । त्रिषवणं त्रिषु कालेषु प्रातर्मध्यंदिने सायमिति । उदकमुपस्पृशन्स्नानं कुर्वन् । अनग्निपक्वृत्तिः, [वृत्तिः] शरीरयात्रा साऽग्नौ पक्वेन न कार्या । अग्निग्रहणात्कालपक्वस्याऽऽग्नादेरदोषः । अच्छायोपगतश्छायामनुपगच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम् । तत एतद्विलयनं मथितमित्यारभ्यानन्तरमुक्तं व्रतं संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत् । एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसामान्यं ब्रह्मचारिव्रतेन संमितं सदृशं यावत्तस्य फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति । अपर आह—विलयनं मथितं पिण्याकमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकमस्य । अधोनाभीत्यादिकं तु संमितं व्रतमिति । एतद्ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति । तथा च बौधायनः—‘ अष्टाचत्वारिंशत्संमितमित्याचते । तस्य तस्य संक्षेपः संवत्सरः । तत्संवत्सरव्रतं व्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेन प्रतिपद्येत् । अथ यद्यब्रह्मचारी स्यात्केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा तीर्थे गत्वा स्नात्वा ’ इत्यादि ॥ ९७ ॥

नित्यश्राद्धम् ॥ ५८ ॥

अहरहः श्राद्धं वक्ष्यते तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ९८ ॥

बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ देशे सःस्कुर्वन्ति ॥ ५९ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्ग्रामात्कर्तव्यम् । यस्यान्नसंस्कर्तारः शुचौ देशेऽन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचननाधिक्यार्थम् । ‘आर्याः प्रयताः ’ इति पूर्वमेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥ ५९ ॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ६० ॥

॥ ६० ॥

कानि पुनस्तानि—

यैरन्नं सःश्रिक्रयते येषु च भोज्यते ॥ ६१ ॥

यैर्माण्डैरन्नसंस्कारः क्रियते येषु च कांस्यादिषु भोज्यते तानि नवानीति ॥ ६१ ॥

तानि च भुक्तवद्भ्यो दद्यात् ॥ ६२ ॥

तानि माण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भ्यो दद्यात् । एवं प्रत्यहम् ॥ ६२ ॥

समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ ६३ ॥

समुदेतग्रहणं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ६३ ॥

न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ६४ ॥

माण्डेषु यद्भुक्तशिष्टं तद(दि)होच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवतां ये गुणास्तद्र-
हिताय न दद्यात् । तद्गुणायैव दद्यात् ॥ ६४ ॥

तदत्राम आह—

तानि भुक्तवद्भयो ददाति ॥ ६५ ॥

उच्छिष्टानि श्राद्धे भुक्तवद्भय एव दद्यात् ॥ ६५ ॥

एव५ संवत्सरम् ॥ ६६ ॥

एवमेतन्नित्यश्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ ६६ ॥

तेषामुत्तमं लौहेनाजेन कार्यम् ॥ ६७ ॥

तेषां संवत्सरस्याहामुत्तममहः समाप्तिदिनं लौहेन लोहितवर्णेनाजेन श्राद्धं कर्त-
व्यम् । दृश्यते चान्नास्मिन्नर्थे लोहशब्दः । ' लोहस्तूपरो भवति । अथ तूपरः कृष्ण-
सानं(रङ्)गो लोहितसारङ्गो वा ' इति । च[म]केषु चिद्भ(च म)वति—' श्यामं च मे
लोहं च मे ' इति ॥ ६७ ॥

मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ ६८ ॥

मानं धिष्ण्यं वेदिका । दृश्यं(श्यते) हि मिनोतेरयमस्मिन्नर्थे प्रयोगः—अग्नेणाग्निं
चतुरस्रां वेदिं विमितं विमिन्वन्ति । पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निम्नमिति । तस्यैवायमुपसर्ग-
रहितस्य प्रयोगः । तन्मानं कारयेत्कर्मकरैः । प्रतिच्छन्नं तद्भवति तिरस्करण्यादिना ।
इदमपि ग्रामाद्ग्रहिरेव ॥ ६८ ॥

तस्योत्तरार्धं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ६९ ॥

तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ ६९ ॥

उभयान्पश्यति ब्राह्मणाश्च भुञ्जानान्माने च पितृ-
नित्युपादिशन्ति ॥ ७० ॥

तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिम्ना, उभयान्पश्यति । कांश्च कांश्च ब्राह्मणांश्च
भुञ्जानान् तत्तस्मिन्नेव च माने पितृन्पृथक् ब्राह्मणान्भुञ्जानान्प्रत्यक्षेण पश्यते(ति) तथा
माने समागतान्पितृन्पि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपादिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ७० ॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ ७१ ॥

अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं कृताकृतम् । क्रीयतां वा मा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्य-
वाय इति ॥ ७१ ॥

श्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति पितरः ॥ ७२ ॥

हि यस्मादन्त्येऽहनि दर्शनमुपगच्छन्ति तच्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ति ज्ञापयन्ति ।
तस्मात्कृताकृतमिति ॥ ७२ ॥

अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगः । पुष्टिकाम इत्यादिसमुदेतांश्च भोजयेदित्यन्त एकः—

पुष्टिकामस्तिष्येण गौरसर्षपाणां चूर्णानि कार-
यित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य कर्णौ मुखं प्रास्य
यद्वातो नातिवाति तदासनोऽजिनं बस्तस्य प्रथमः
कल्पो दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

पुष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण 'नक्षत्रेण च (त्रे च)
लुप्याधिकारेण (पि) इत्यधिकरणे) तृतीया । नक्षत्रेण गौराणां सर्षपाणां संबन्धीनि चूर्णानि
कर्मकरैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ कर्णौ मुखं च प्रक्षा-
लयेत् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्रास्येद् विकिरेत् । एतत्प्रतिष्यम् । विशेषकृत्यं प्रत्यहं
कर्तव्यम् । प्रास्य च यद्वातो नातिवाति तदासनः । अ(यद्)धो नातीत्य वाति तदासन-
स्तादृगासनः । भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अजिनं बस्तस्य प्रथमः कल्पः । तत्र
बस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । दक्षिणाभिमुखो वाग्यतो भुञ्जीत ॥ ७३ ॥

अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ ७४ ॥

एवं मुखस्य भोजनं तस्य भोवतुर्या माता तस्या अनायुष्यं अनायुष्करमिति
धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृवता नैतद्भ्रतं कार्यमिति ॥ ७४ ॥

औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभो भोजनीयं प्रशस्तः ॥ ७५ ॥

चमु अदने । चम्यते यन्न[स]चमसः । भोजनीयं भोजनाहं पात्रम् । स औदुम्बर-
स्ताम्रमयः । सुवर्णनाभः सुवर्णेन मध्येऽलंकृतः प्रशस्तो भोजने ॥ ७५ ॥

न चान्येनाभिभोक्तव्यः ॥ ७६ ॥

अभि धात्वर्थात् (नु)वादि । × भोक्तव्य इति पुंलिङ्गपाठेऽप्येष एवार्थः ॥ ७६ ॥

यावद्वासं संनयन्नस्कन्दयन्नं(न्ना)भिजिहि(ही)ताभि-

जिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं ग्रासीत सहाङ्गुष्ठम् ॥ ७७ ॥

१ (पा० सू० २ । ३ । ४५) । × 'अत्र उक्तादन्त्येन पात्रेण नाभिभोक्तव्यम्' इति ग्रन्थबु-
द्धिः । तथा च सूत्रे ' भोक्तव्यम् ' इति नपुंसकलिङ्गपाठेन भाव्यमिति भाति । अत एव
पुंलिङ्गपाठ इति साधु संगच्छते । २ क पुरतके ' अस्पन्दयन् ' इत्यधिकं विद्यते ।

यावद्ग्रासं यावद्देवाशितुं शक्यं तावदेव संनयन्पिण्डीकुर्वन्नस्कन्दयन्भूमावन्नमपात-
यन्कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीतेत्यन्वयः । आस्ये ग्रासप्रवेशे यथाऽङ्कुष्ठोऽप्यनुप्रविशति तथा सर्वा-
नेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रसीतेति । मध्ये क्रियान्तरविधिः । नामिजिहीत । योजन-
पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अभिजिहीत वा विमुञ्चेद्वा । किमर्थमिदम् । यावता
न प्रकारान्तरं संभवति । सत्यम् । ' प्रक्रमात्तु नियम्यते ' इति न्यायेन [य] एव
प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तो(न्ता)दनुष्ठातव्य इति । एवमर्थमिदम् ॥ ७७ ॥

न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ ७८ ॥

भोजनदशां यावत् । इदमे(मि)वोत्तरम् ॥ ७८ ॥

पाणिं च नावधुनुयात् ॥ ७९ ॥

पाणिरत्र दक्षिणः ॥ ७९ ॥

आचम्योर्ध्वौ पाणी धारयेदा प्रोदकीभावात् ॥ ८० ॥

भुक्त्वाऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वौ धारयेत् । यावत्प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ भवतः ॥ ८० ॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ८१ ॥

भुक्त्वा चाग्निरुपस्पृशेत् ॥ ८१ ॥

दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ ८२ ॥

मूलानि कन्दाः । फलान्याम्रादीनि । एतेभ्योऽन्यद्दिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणे न
दोषः ॥ ८२ ॥

स्थालीपाकानुदेश्यानि वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

तेन ब्राह्मणं विद्यावन्तं परिवेष्टि, इत्यादौ न भुञ्जीत । अनुदेश्यानि पितृभ्यो
देवताभ्यश्च संकल्पितानि तानि [च] न भुञ्जीत ॥ ८३ ॥

नैयमिकं च श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ ८४ ॥ (ख० १३) ।

यन्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं तत् स्नेहयुक्तमेव दद्यान्न शुष्कम् ॥ ८४ ॥
(ख० १३) ।

तत्र विशेषः —

सर्पिमांसमिति प्रथमः कल्पः ॥ ८५ ॥

स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

अभावे तैलं शाकमिति ॥ ८६ ॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यच्चाभ्यदेवं युक्तम् ॥ ८६ ॥

मघासु चाधिकं श्राद्धेन कल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

मघासु च पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ८७ ॥

तिलानां द्रोणं येनोपायेन श्वनुयात्तथा दद्यात् ॥ ८८ ॥

येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् । अभ्यङ्ग उद्वर्तने मक्ष्ये भोज्ये चेति तेनोपायेन श्राद्धे तिलानां द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य द्रोणं द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात्समुदितानुपयोजयेत् ॥ ८८ ॥

समुदेताश्च भोजयेत् ॥ ८९ ॥

व्याख्यातामिदम् ॥ ८९ ॥

अथ पुष्टिकामस्य(स्यै) वापरः प्रयोगः—

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे तिष्येन(ण) स्थालीपाकं
श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा ब्राह्मणं भोजयित्वा
पुष्टिकामः सिद्धिं वाचयेत् ॥ ९० ॥

पुष्टिकामः पुरुष उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पूर्वपक्षसंबन्धिनि पुष्येण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं श्रपयेत् । श्रपयित्वा महाराजं वैश्रवणं सजेत । अग्निमुखान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रधानहोमः । ततः स्विष्टकृदादि । ततः स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेद्वचनम् । भोजयित्वा सिद्धिं वाचयेत् । पुष्टिरसि(स्त्विति)ति ॥ ९० ॥

एवमहरहरा परस्मात्तिष्यात् ॥ ९१ ॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादि सिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यम् । अपरस्मात्तिष्याद्यावदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ९१ ॥

द्वौ द्वितीये ॥ ९२ ॥

द्वितीयतिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमा तृतीयात् ॥ ९२ ॥

त्रींस्तृतीये ॥ ९३ ॥

तृतीये पुष्ये त्रीन्भोजयेत् । आ चतुर्थात् ॥ ९३ ॥

एवमभ्युच्चयेन संवत्सरम् ॥ ९४ ॥

एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः पूर्येत तावत्कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनमभ्युचयेन भवति ।
चतुर्थे(र्थ)प्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥ ९४ ॥

एवं कृते फलमाह—

महान्ते पोषं पुष्यति ॥ ९५ ॥

महत्यायुष्ये युक्तो भवति ॥ ९६ ॥

आदित एवोपवासः ॥ ९६ ॥

उपवासस्त्वादित एव पुष्ये भवति न प्रतिपुष्यम् ॥ ९६ ॥

आत्तेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ ९७ ॥

आत्तेजांसि तक्रनाजिनादीनि । तानि नोपमुञ्जीत ॥ ९७ ॥

भस्मतुषाधिष्ठानं च ॥ ९८ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुषांश्च नाधितिष्ठेन्नाऽऽकामेत् ॥ ९८ ॥

पदा पादस्य क्षालनं वर्जयेदधिष्ठानं च ॥ ९९ ॥

एकेन पदा पादस्य क्षालनमधिष्ठानं [च] वर्जयेत् ॥ ९९ ॥

पादयोः प्रेङ्खोलनं च ॥ १०० ॥

प्रेङ्खोलनमान्दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १०० ॥

जानुनि वाऽत्याधानं च जङ्घायाः ॥ १०१ ॥

एकस्मिन्नानुनीतरस्य(स्या) जङ्घाया अत्याधानमवस्था[प]नं च वर्जयेत् ॥ १०१ ॥

नखैश्च नखच्छेदनवादनस्फोटनानि छीवनान्य-
कारणात् ॥ १०२ ॥

पर्वाङ्गुलीनां स्फोटनानि वर्जयेदकारणात् । कारणं वातादि । वादनस्फोटनानीति
समासपाठेऽप्येष एवार्थः । छीवनान्यपि च वर्जयेत् । अकारणादित्येव ॥ १०२ ॥

यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ १०३ ॥

यच्चान्यदुक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि परिचक्षते गर्हन्ते तदापि वर्जयेत् ॥ १०३ ॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु ॥ १०४ ॥

धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु योक्तोत्पादायिता स्यात् ॥ १०४ ॥

प्रतिपादयिता च तीर्थे यन्ता चातीर्थे यतोऽ
भयं स्यात् ॥ १०५ ॥

तीर्थेषु तीर्थं गुणवत्पात्रं यत्र(ज्ञो) वा । तत्र द्रव्यस्यार्जितस्य प्रतिपादयिता स्यात् ।
यन्ता नियन्ताऽप्रदाता । अतीर्थे यन्ता च स्यात् । यतः पुरुषादप्रतिपादने न भयं स्यात् ।
भयसंभवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ १०५ ॥

संग्रहीता च मनुष्यान् ॥ १०६ ॥

अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारेण मनुष्याणां संग्रहणशीलः स्यात् ॥ १०६ ॥

भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान्भोगान् ॥ १०७ ॥

धर्माविप्रतिषिद्धा ये भोगाः स्तूचन्दनस्थानभार्यासेवादयस्तेषां च भोगशीलः
स्यात् ॥ १०७ ॥

एवंवर्तमान उभौ लोकावभिजयति ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रकारमनुतिष्ठन्नुभौ लोकावभिजयति । भोगेनेमं लोकं
तीर्थे प्रतिपादनेन चामुं लोकम् ॥ १०८ ॥ (ख० १४) ।

सर्वाश्रमाणां समयपदानीत्युक्तं पुनस्ते क आश्रमा इत्याह—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वान-
प्रस्थमिति ॥ १०९ ॥

आश्रमाम्यन्तरेषु (भ्राम्यन्त्येषु) पुरुषाः श्रेयोर्थिन इज्यास(त्याश्र)माः । एषा
सामान्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बभरण इति गृहस्थः । तस्य
भावो गार्हस्थ्यम् । स एक आश्रमः । आचार्यकुलम् । आचार्यकुले वासोऽप्येकः । मनु
अवबोधने । मनुत इति मनुर्ज्ञानपरस्तस्य भावो मौनं संन्यासः परः । वनं प्रतिष्ठित
इति वा(व)नप्रस्थः । स एव वानप्रस्थः । प्रज्ञादित्वात् । तस्य भावो वा वानप्रस्थम् ।
इतिशब्दः परित्तमाप्त्यर्थः । एतावन्त एवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि चत्वार
इति वचनं, ए(ए)काश्रम्यत्वादाचार्यैः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यं स्मृत्यन्तरोक्तं मा
ग्राहीरिति ॥ १०९ ॥

तेषु [सर्वेषु] यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ ११० ॥

तेष्व्वाश्रमेषु सर्वेषु चतुर्ष्वपि यथोपदेशं यथाशास्त्रमव्यग्रः समाहितमना भूत्वा यो
वर्तते स क्षेममभयं पदं गच्छति । अनेनाऽऽश्रमवित्रेको(विकल्पो) ब्राह्मो(उक्तो)वेदि-

तव्यः । निःश्रेयसार्थिनाऽन्यतरस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमत्रहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च
गौतमः—‘तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवते’ इति ॥ ११० ॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले ब्रह्म-
चारिवासः ॥ १११ ॥

उपनयनप्रभृति य आचार्यकुले वासोऽष्टाचत्वारिंशदादीनामन्यतमः सर्वेषामाश्रमाणां
समानः ॥ १११ ॥

कस्मादार्यायकुले वासः समान इति [चेत्]—

बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयेत तदारभेत ॥ ११२ ॥

प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि तानि बुद्ध्वा गृहस्थस्यैवैतानि, एतेषाम[न]नुष्ठेन प्रत्य-
बायः फलं चेदम्, एषामेतानि शक्यान्यनुष्ठानं नैतानीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्कर्म फलं
वा कामयेत तदारभेत तमाश्रमं प्रतिप्रद्येतेति ॥ ११२ ॥

सर्वेषाममु(नू)त्सर्गो विद्यायाः ॥ ११३ ॥

विद्याया अनु(नू)त्सर्गः सर्वेषामाश्रमाणां समान एव । तत्र गृहस्थस्य तत्रैवमेव
प्रपञ्चितत्वात् ॥ ११३ ॥

अध्ययनानन्तरं प्रविवासितस्याऽऽचार्यकुलस्य च रूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवाऽऽन्तमनुप्रयुञ्जा-
नस्य वाऽऽचार्यकुले शरीरन्यासः ॥ ११४ ॥

यथा विद्यार्थस्योपकुर्वाणकस्य ब्रह्मचारिणः ‘अथ ब्रह्मचर्यविधिः’ इत्यारभ्याग्नी-
न्धमादिनियम उक्तोऽनेनैव नियमेनाऽऽन्तमा शरीरपातादनुपयुञ्जानस्योपासीनस्यो-
पसदनं कुर्वत आचार्यकुले शरीरन्यासो देहत्यागो भवति ब्रह्मचारिणो नैष्ठि-
कस्य । तत्रैवाऽऽमरणादधितिष्ठेन्नाऽऽश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाऽऽश्रममात्मनः क्षेमं
मन्यते इति । अत्र मनुः—

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाऽऽजायते पुनः ॥ इति ॥ ११४ ॥

इति ब्रह्मचारिवासः ॥ ११५ ॥

एवं नैष्ठिकब्रह्मचारिणो वास आश्रमः ॥ ११५ ॥

अथ परिव्राजः ॥ ११६ ॥

अथानन्तरं परिव्राज(जो) धर्मा उच्यन्ते । दृष्टादृष्टार्थान्सर्वानिवाऽऽरम्भान्परित्यज्या-
मलाः (ऽऽत्मलाभाय) संन्यासाश्रमं परिव्रजतीति परिव्राट् संन्यासी ॥ ११६ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ ११७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति प्रव्रज्यां कुर्याद्यदि
तत्रैव पक्ककषायो भवति । श्रूयते च ' ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्, गृहाद्वा वनाद्वा ' इति ।
' यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ' इति च । अत एवेति वचनाद्गृहाश्रमं प्रविष्टस्य
तत्परित्यागे नाऽऽश्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्याभिमतेव लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः—दारपरिग्रहे
सति 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ' इति श्रुत्या विरुध्यते स कथं प्रव्रजेदिति । तस्मा-
त्सत्यपि वैराग्ये काम(स्य)स्य कामपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्प्रतिषि-
द्धानि च वर्जयन्गृहस्थो मुच्यते इति । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इति ।

अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्याऽऽत्मप्रव्रजने को विरोधः । तथाहि—
' जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजया पितृभ्यः ' इति । मरुरपि—

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ इति ।

मोक्ष आश्रमः । नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथवा तत्र ' यदहरेव
विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ' इति श्रुत्युक्तं प्रव्रजनं गृहस्थस्यापि विरक्तस्य युक्तं भवि-
ष्यति । स्मर्यते च—

प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ इति ।

तथा यो गृहस्थो मृतमार्थो वृद्धः पुनर्दारक्रियायामसमर्थस्तस्याप युज्यते प्रव्रज्या-
यदहरेव विरजेदिति । एष एव कालः प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्यद्विरक्तस्येति युक्तम् । एव-

कारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः । यत् गृहाद्वा वनाद्वेति । वाद्यौच (ब्रुवाणैव) श्रुतिः
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह तथेति ॥ ११७ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ ११८ ॥

तस्य परिव्राजः कर्तव्यमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ ११८ ॥

अनग्निनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वा-
ध्याय उत्सृज्यमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रति-
लभ्योपनिष्क्रम्यानीहोऽनमुत्रश्चरेत् ॥ ११९ ॥

ब्रह्मचारिणः समिदाधानमग्निकार्यम् । गृहस्थस्यौपासनमग्निहोत्रहोमः । वानप्रस्थस्य
'क्रमेणैकेनाग्नीनाधाय' इत्यादिना विहितेऽग्नौ होमादि । तस्य तु नैवाविधं किञ्चिदग्निकार्यं
ताव[दस्ती]त्यनाग्निः । निकेतो वासस्थानं स्वभूतं तदभावादनिकेतः । शर्म सुखं तदस्य
नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदपि शरणत्वेनाप्रपन्नो न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः ।
स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपः । तत्रैव वाचं विसृजेत् । अन्यत्र मौनः(नव्रतः)स्यात् ।
यावता प्राणा अग्रियन्ते सा प्राणवृत्तिः । तावतीं भिक्षां ग्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य
ग्रामे प्रवेशः । अन्यदा बहिर्वासः । इ(ई)हाऽर्थ(र्थाः) कृष्यादयः परलोकार्था जपहो-
मादयो यस्य न सन्ति सोऽनीहोऽनमुत्र इत्युक्तः । स एवंभूतश्चरेत् । एकस्मिन्स्थाने
द्व्यहमात्रमपि न वसेत् । अत्र गौतमः — 'न द्वितीयां मुनी रात्रिं ग्रामे वसेत्' इति ।
' वर्षासु ग्रामवासशीलः ' इति च ॥ ११९ ॥

तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ १२० ॥

यत्परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया [तत्] तस्य विहितमाच्छादनम् । तदसावाच्छादये-
न्निबन्धीयात् ॥ १२० ॥

सर्वतः परिमोक्षमित्येके ॥ १२१ ॥

सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो विभूयान्न
एव चरेदिति । अपर आह—सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परिमोक्षमेके ब्रुवत
इति न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥ १२१ ॥

एतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति—

सत्यानृते सुखदुःखे प्रियाप्रिये वेदानिमं लोकममुं
च परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १२२ ॥

सत्यमेव वक्तव्यमिति यो नियमस्तं परित्यज्य । तथाऽत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्या-
द्विशिष्यत इत्यादिके विषये नानृतं वक्तव्यमिति यो नियमस्तं च परित्यज्य । सुख-
मिष्टमोजनादिजन्यम् । दुःखं शीतवातादिजन्यम् । प्रियाप्रिये मित्रशत्रू । वेदान्स्वा-
ध्यायाध्ययनम् । इमं लोकमैहलौकिकं काम्यं कर्म । अमुं च लोकं पारलौकिकं च काम्यं
कर्म । सर्वमेतत्परित्यज्याऽऽत्मानमध्यात्मपटलोत्तमन्विच्छेदुपासीतेति । तदेवं ज्ञानव-
लाबलं विनाऽकृतविधिनिषेधा ये स्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धास्तेषां मतमुपन्यस्तम् ॥ १२२ ॥

अथैषां स्वैरचारिणां किं तत आह—

बुद्धे क्षेमप्रापणमिति ॥ १२३ ॥

आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमलं प्रक्षाल्य क्षेम प्रापयति । स्मर्यते च—

यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति ॥ १२३ ॥

तदिदं नित्यं(रा)करोति—

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १२४ ॥

यानि यतेरवश्यं(श्य)कर्तव्यकर्मप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि तैरेतद्विप्रतिषिद्धम् ।

तत्र मनुः— क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टं कुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमकृ(नृ)तां वदेत् ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां भिक्षेत कर्हिचित् । इति ॥

अतो नियम(यति)मेव प्रकृत्य यानि कर्माणि विहितानि तानि कर्तव्यानि । यानि च
निषिद्धानि तानि वज्यानि ॥ १२४ ॥

बुद्धैः(बुद्धे) क्षेमप्रापणं प्रकृत्य बाहिकत्वात्तानि विहितानि(?) । बुद्धे क्षेमप्रापणमि-
त्येतच्च प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह—

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १२५ ॥

आत्मनो बोधमात्रेण चेत् क्षेम प्राप्यते तदा, इहैव शरीरे दुःखं नोपलभ्य(भेत)ते ।
ज्ञानि(नी)ने (न) चैतदस्ति । नहि ज्ञानेषु प्रतिषिद्धेषु कथं नहि त्वग्ज्ञानमात्रेण दुःखं
नानुभूयत इत्यस्ति मनुः—अशरीरं नावसंप्रियाप्रिये न स्पृशत इति ॥ १२५ ॥

[तरति] शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिभ्य इहैव विशोकत्वं श्रुतं विरुध्येतेति चेत्त्राऽऽह—

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १२६ ॥

तत्त्वज्ञाने जातेऽपि दुःखिताया मावाद्दुःखक्षयो येन साधनेन भवति तदन्यत्परं
ज्ञानोत्पात्तिसाधनमस्तीति व्याख्यातम् । तत्तन्नाध्यात्मपटले सूचिनम् । मैत्र्यादि चाऽऽसना-
भ्यासेन वासनानाशः । अष्टाङ्गयोगेन मनोनाश इति । तदनुष्ठेयं कटाक्षमनिक्षिपन् ।
अष्टाङ्गयोगनिरतो मुच्यत इति ॥ १२६ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १२७ ॥

अथानन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १२७ ॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति ॥ १२८ ॥

प्रकर्षेण व्रजते (ति) । अपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठत । इति । तथा च गौतमः—
'ग्रामं च न प्रविशेत्' इति ॥ १२८ ॥

तस्योपदिशन्ति ॥ १२९ ॥

गतमेतदुत्तरं च ॥ १२९ ॥

एकाग्रिरनिकेतः स्यादशर्माऽशरणो मुनिः स्वाध्याय
उत्सृज्यमानो वाचम् ॥ १३० ॥

[ए, कस्यैकोऽग्निः । न तावदौपासनाग्निः । ब्रह्मचर्यत्वात् । तस्य लौकिकेऽग्नौ यथापूर्वं
सायं प्रातः समिधमादध्यादित्येषोऽर्थो विवक्षितः । अपर आह—श्राम(व)णकेऽ(ना)ग्नि-
माधायेति । गौतमः—श्राम(व)णकं नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन प्रकारेणै एकोऽग्नि-
राधेयः । तस्मिन्सायं प्रातरग्निकार्यमिति । अन्यद्वतम् ॥ १३० ॥

तस्याऽऽरण्यमाच्छादनं विहितम् ॥ १३१ ॥

अरण्ये भवमारण्यमजिनवल्कलादि ॥ १३१ ॥

ततो मूलैः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्तयश्चरत् ॥ १३२ ॥

ततो मूलफलादिभिर्वर्तयन्वृत्तिः प्राणयात्रा तां कुर्वश्चरेच्चरणशीलः स्यात् ॥ १३२ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ १३३ ॥

मूलादिभिः स्वयं गृहीतैः किञ्चित्कालं वर्तयित्वाऽन्ततोऽन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव
पातितानि तान्यभिनिश्चित्य तैर्वर्तयेदिति ॥ १३३ ॥

आपो वायुराकाशः ॥ १३४ ॥

कियन्तं चित्कालमण्मक्षस्ततो वायुमक्षस्तत आकाशं न किञ्चिद्भक्षयेदिति ॥ १३४ ॥

तेषामुत्तरोत्तरः संयोगः ॥ १३५ ॥ (ख० १५) ।

संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तरमुत्तरं द्रव्यं फलतो विशिष्टमिति ॥ १३५ ॥ (ख० १५) ।

अथ वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व्यमेकं उपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

अथेति पशान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व्य(व्यं) कर्माण्युपदिशन्ति ॥ १३६ ॥

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्नीनाधाय कर्माण्या-
रभेत सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ १३७ ॥

ब्रह्मचर्यस्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थो भूत्वाऽग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि । सोमावराध्यानि । अवराधयेत्स्वोर्ध्वं (अवराधं पश्चादधं तत्र भवोऽवराध्याः) सोमोऽवराध्या (ध्या) येषां तानि सोमावराध्यानि । हविर्यज्ञारूयानि चातुर्मास्यादीनि । हविर्यज्ञान्सोमं वेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते यानि श्रुतानि विहितानि ॥ १३७ ॥

गृहान्कृत्वा सप्रजः सदारः सहाग्निभिर्बहिर्ग्रा-
माद्वसेत् ॥ १३८ ॥

ग्रामाह्नहिररण्ये गृहान्कृत्वा सकुटुम्बैः सहैव चाग्निभिर्वसेत् । अस्मि-
न्पक्षे प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतन्नास्ति ॥ १३८ ॥

एको वा ॥ १३९ ॥

अथवा पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य स्वयमेक एव वने वसेत् । अस्मिन्पक्षे ' प्राजापत्यं निरू(रु)प्येष्टिम् ' इति परिव्राज उक्तेन न्यायेन श्रौताग्नीनात्मनि समारोप्य श्राम-
(व) णकेनाग्निमाघायैकाग्निर्भवेत् ॥ १३९ ॥

शिलोञ्छेन वर्तयेत् ॥ १४० ॥

व्याख्यातः शिलोञ्छः । (ते)न वर्तयेत्प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुटुम्ब-
स्यैकाग्नेश्च साधारणम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १४० ॥

संवत्सरावराधर्यं न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४१ ॥

यदा शिलोञ्छवृत्तिगतोऽत ऊर्ध्वं न किञ्चिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४१ ॥

आभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥ १४२ ॥

यदा जुहुयात्तदाऽभिषिक्तः स्नातो जुहुयात् । अनुवादेऽयं स्नाने विशेषं विधा-
तुम् ॥ १४२ ॥

शनैरपोऽभ्यवेयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदक-
मुपस्पृशेत् ॥ १४३ ॥

शनैरवेगेन जलाशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चामिघ्नन्हस्तेनोदकं ताडयेत् । उदकमुप-
स्पृशेत्स्नायात् ॥ १४३ ॥

सर्वत्रैवोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥ १४४ ॥

क्षारलवणं(ण)मधुमांसानि च वर्जयेत् ॥ १४५ ॥

गतमेतत् ॥ १४५ ॥

तस्य द्वंद्वं पात्राणामेक उपदिशन्ति पाकार्थ-
भोजनार्थं वाससी परशुदात्रकाञ्जानाम् ॥ १४६ ॥

यानि पाकार्थं ताम्रमाण्डादीनि यानि च भोजनार्थानि कांस्यादीनि तेषां सर्वेषां वा
कांस्यादीनां चतुर्णामेकैकस्य विधाय द्वंद्वे द्रव्ये उत्पाद्य(द्वे) एकमु(क उ)पदि-
शन्ति । काञ्जमपि वास्यादिति, उपकरणविशेषो दारुमयः ॥ १४६ ॥

एकैकमादायेतराणि दत्त्वाऽरण्यमवतिष्ठेत् ॥ १४७ ॥

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि च भार्यायै दत्त्वाऽ-
रण्यमवतिष्ठेतोपतिष्ठेत्समाश्रयेदिति ॥ १४७ ॥

तस्यारण्येनैव होमा(मो) वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छा-
दनं विहितम् ॥ १४८ ॥

तस्य वानप्रस्थस्यारण्यप्रदे(त्वे)शादूर्ध्वमारण्येनैव निवासा(नीवारा)दिना होमो
वृत्तिः प्रतीक्षाऽऽच्छादनं विहितम् । [वृत्तिः] प्राणयात्रा । प्रतीक्षाऽतिथिपूजा । आच्छा-
दनं वस्त्रं वल्कलादिना ॥ १४८ ॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्ते कार्याः ॥ १४९ ॥

येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य तेष्वस्य तत्स्थाने चरवः
कार्या न पशुबन्धादि(दौ) ॥ १४९ ॥

सर्वं चोप. शु सह स्वाध्यायेन ॥ १५० ॥

सर्वत्र कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुपांशु भवति । पारायणब्रह्मयज्ञोऽध्ययनेन सह तदप्यु-
पांशु कर्तव्यम् ॥ १५० ॥

नारण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ १५१ ॥

उपांशुवचनादेव सिद्धे वचनमामिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा नामिमुख्येन श्रुणुयुस्तावदुपांश्विति ॥ १५१ ॥

अग्न्यर्थं च शरणम् ॥ १५२ ॥

शरणं गृहम् । तदग्न्यर्थमेव कर्तव्यम् ॥ १५२ ॥

आकाशे स्वयम् ॥ १५३ ॥

स्वयमाकश एव विशेषे(वसे)त् ॥ १५३ ॥

अनुपस्तीर्णे शय्यासने ॥ १५४ ॥

शयनमासनं चामुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् । न नु(तु) किञ्चिदुपस्तीर्य ॥ १५४ ॥

नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ १५५ ॥

नवे धान्ये प्राप्ते श्यामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसंचितं सस्यमनुजानीयात्परित्यजेत् । अत्र मनुः—

त्यजेदाश्वयुजे मासि उत्पन्नं(मुन्यन्नं) पूर्वसंचितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पमूलफलानि च ॥ इति ॥ १५५ ॥

भूयांसमिच्छन्प्रत्यहमेव पात्रेण सायं प्रातरर्थमा-

हरेत् ॥ १५६ ॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन्न सस्यं संचिनुयात् । किं तर्हि । प्रत्यहमन्वहमेव पात्रेण येन केनचित्सायं प्रातरर्थमदनीयमाहरेद्वनस्थेभ्य एव ॥ १५६ ॥

एवं कियन्तंषित्कालं वर्जयित्वाः—

ततो मूलैः फलैः पत्रैस्तृणैरिति वर्तयन्श्चेरदन्ततः

प्रवृत्तान्यापोवायुराकाश इत्युत्तर उत्तरः संयोगः

फलतो विशिष्टः ॥ १५७ ॥ (ख० १६) ।

सर्वं गतम् । निरूपिता आश्रमाः ॥ १५७ ॥ (ख० १६) ।

अथेदानीं तेषामेव पक्षप्रतिपक्षरूपेण प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे श्लोकावुदाहरन्ति । अष्टाशीतिसह-

स्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयो दक्षिणेनार्यम्णः

पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ १५८ ॥

प्रजामीषिरे प्रजानामिष्टान्यभ्यनन्दन् । अर्यम्णो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणेन मार्गस्तं प्राप्य छन्दो(छान्दोग्यो)क्तेन धिषण्या(धूमा)दिमार्गेण गत्वा पुनरभि(वि) संभूय

१ पटलः महादेवदीक्षितविरचितोज्ज्वलान्याख्यासमेतम् ।

२०९

श्मशानानि भेजिरे मरणं प्रापुः । जायस्व भ्रियस्वेत्याजयं(जीवं)जयीताचमाशे-
दिह(?)इति गृहस्थानां निन्दा ॥ १५८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषय उत्त-
रेणार्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ १५९ ॥

ये तु प्रजातनुं नाम्यनन्दत(न्)उत्तरेण मार्गं प्राप्य शि(ष्यार्चिं)रामार्गेण गत्वाऽमृतत्वं
विभक्तिव्यत्ययः, अमृतत्वं हि भेजिरे । वचनव्यत्ययः । समर्थाः संपद्यन्ते ॥ १५९ ॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसाऽथापि संकल्पसिद्धयो
भवन्ति ॥ १६० ॥

अपि च संकल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ १६० ॥

तेषामूर्ध्वरेतसां तत्रोदाहरणम्—

यथा वर्षं प्रजादानं दूरे दर्शनं मनोजवता यच्चा-
न्यदेवं युक्तम् ॥ १६१ ॥

यदि महत्यामनावृष्टौ वर्षतु देव इति ते कामयेरन्, कामवर्षी पर्जन्यो भवति ।
यदि वा कंचिदपुत्रमनुगृह्णीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति पुत्रवानेव भवति । यदि वा
तेष्ववस्थितास्ते तथैव हिमवन्तं दिदृक्षेरंस्तथैव तद्भवति । मनसो जवो येषां ते
मनोजवाः । तेषां मावो मनोजवता । तां यदि कामयेरन् । नियत्यामेव का(लक)लायां
प्राप्नुयामेति ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुरिति ।
यच्चात्यदेवं युक्तं रोगिणामारोग्यादि तदपि संकल्पादेव तथा भवति ॥ १६१ ॥

यस्मादेवं—

तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानेतानाश्र-
मानेके ब्रुवते ॥ १६२ ॥

श्रुतितः ' यद्दहरेव विरजेत्तदहरेव प्रब्रजेत् ' इत्यादिश्रुत्याऽनुमतत्वादुक्तेन प्रकारेण
प्रत्यक्षफलत्वाच्चैतानूर्ध्वरेतसामाश्रमान् विशिष्टान्गार्हस्थादुत्कृष्टानेके ब्रुवत इति ॥ १६२ ॥

तदिदं गार्हस्थ्यस्योत्कर्षप्रतिपादनेन नियोगं(रा) करोति—

त्रैविद्यवृद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा
तत्र यानि श्रूयन्ते त्रीहियवपश्वाज्यपयः

कपालपत्नीसंबन्धान्युच्चैर्नचैः कार्यमिति प्रसि-
द्धाचारो न प्रमाणमिति मन्यन्ते ॥ १६३ ॥

व्यवया विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । ज्ञानेन च(तां ये) पाठतश्चार्थतश्च व(वि)द-
न्ति । ते त्रैविद्याः तेषु पक्कज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदा एव प्रमाणमतीन्द्रियार्था (येऽर्था)
इति निष्ठा निर्णय इति । यथाऽऽह भगवाञ्जैमिनिः—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति ।
‘प्रत्यक्षमनिमित्तम्’ इति च । ततश्च तत्र वेदेषु यानि कर्माणि श्रूयन्ते । किं-
लक्षणानि । ब्रह्मादिभिः संबन्धा(द्धा)नि उच्चैर्ऋचा क्रियन्ते । उपांशु यजुषेत्येवमादि(दीनि)
तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु
शाखास्वग्निहोत्रादीनि विश्वसृजामयन पर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्येण विधीयन्ते । अतो
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्ताद्विरुद्धा [नैव] समाश्रयणीया यदि वेदाः
प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—‘ए[ऐ]काश्रम्यं त्वाचार्यैः [र्याः] प्रत्यक्षविधानाद्गार्ह-
स्थ्यस्येति ॥ १६३ ॥

एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्य ते श्मशानानि भोजिर इति निन्दां परिहरति—

यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषोऽन्ते पुरुष-
संस्कारो विधीयते ॥ १६४ ॥

यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामन्ते पितृमेधारुणः पुरुषसं-
स्कारो विधीयते । ननु(तु) पिशाचा भूत्वा श्मशानमेव सेवत(न्त) इति ॥ १६४ ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यफलमपरिमित(तं) स्वर्गशब्द-
श्रूयते ॥ १६५ ॥

ततः परं श्मशानकर्मणोऽनन्तरमनन्त(न्त्यं) अपरिमित(तं) स्वर्गशब्दवाच्य फलं
श्रूयते स एष यज्ञायुधो यजमानोऽञ्जसा स्वर्ग्यं लोकं प्राप्नोति । अनन्तस्वर्ग्यमिति द-
कारश्छान्दसः । उपसर्जनः । अपपाठो वा ॥ १६५ ॥

पुनरेवं गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—

अथाप्यस्य प्रजातिममृतमाम्नाय आह प्रजामनुप्र-
जायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १६६ ॥

अथापि चास्य गृहस्थस्य प्रजातिं प्रजासंतानममृतममरणमाम्नायो वेद आह । हे
मर्त्य मरणधर्मन्प्रजां जायमानामनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे तद्देव ते म-
रणधर्मणोऽमृतममरणमिति । न त्वं त्रियसे त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १६६ ॥

उपपन्नं चैतदित्याह—

अथापि च स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते दृश्यते चापि सारूप्यं देहत्वमेवा-
न्यत् ॥ १६७ ॥

अपि च स एवायं पृथग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधा भूत इति
लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोर्देहमात्रं तु भिन्नदेहत्वमिति । सा(स्वा)र्थिकस्त्व ॥ १६७ ॥

यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावदेव नेत्याह—

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां सांपरायेण
कीर्तिः(र्ति) स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६८ ॥

ते पुत्राः शिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां सांपरायेण
परलोकेन संबन्धा(द्धा)नां कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एव कर्माऽस्यायं पौत्र
इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासः श्रूयते ॥ १६८ ॥

एवमपरोऽपरः परेषाम् ॥ १६९ ॥

एवमनेन प्रकारेण । कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ १६९ ॥

आ भूतसंप्लवात्ते स्वर्गजितः ॥ १७० ॥

भूतसंप्लवो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणः स्वर्गजितो भवन्ति ॥ १७० ॥

पुनः सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ १७१ ॥

प्रलयानन्तरं सर्गः । तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे
श्रूयते ॥ १७१ ॥

अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति गार्हस्थ्य[मेव वरिष्ठ]मिति ॥ १७२ ॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो, यज्ञ-
मनुप्रदानं च एतानि कुर्वन्ते तैरु(रि)त्सह स्मो
रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्ति ॥ १७३ ॥

त्रयीं विद्यानां(विद्यां) त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदित्यादिकम् ।
प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिसोमयागा-
भ्यम् । अनुप्रदानमन्तर्वेदि बहिर्वेदि प्रदानम् । य एतानि कर्माणि कुर्वन्ते तैरुक्ते(रितै)रेव
सह वयं स्मः । त एवास्माकं सहायाः । अन्यदूर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन्पुरुषो रजः

पांसुला(भूत्वा) ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः ॥ १७३ ॥

यद्येवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां सुकीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । य(त)था प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना अकीर्तिं नरकं च वर्धयेयुस्तत्राऽऽह—

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्णं
वनस्पतेर्न परान्दिशन्ति ॥ १७४ ॥

तत्र प्रजासंताने ये पापस्य कर्तारस्त एव ध्वंसन्ति । ध्वंसनेऽपि न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति कीटादिदूषितं तदेव पतति न वनस्पतिं शाखां वा पातयति तद्वत् ॥ १७४ ॥

नास्यास्मिन्ल्लोके कर्मभिः संबन्धो विद्यते तथा
परस्मिन्कर्मफलैः ॥ १७५ ॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्यास्मिन्लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः संबन्धो न विद्यते । दृष्टान्तो यथा—पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृता नास्ति तथा परस्मिन्ल्लोके कर्मफलैरपि संबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १७५ ॥

अथापि प्रजापतेर्ऋषीणामित्ययं सर्गः ॥ १७६ ॥

प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो दैवो हि नि(वि)सर्गान्तः (देवादिस्तिर्यगन्तः) । न (ते) चाध्वस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वं(स)सियुस्तदेतन्नोपपद्यते । पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति ॥ १७६ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

तेषां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १७७ ॥

तत्र सर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयः प्रकृतयः शरीराणि परा उत्कृष्टा ज्वलन्त्यो दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च—'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषुषि यन्नक्षत्राणि' इति । इदमपि प्रमाणं पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषामपि न ध्वंस इति ॥ १७७ ॥

स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वाकश्चित्सशरीरोऽन्त-
वन्तं लोकं जयेद "दस्वर्गं लोकं जयेद" भिस्वर्गं
लोकं जयतीति संकल्पसिद्धिः स्यान्न ततो ज्येष्ठा
(ज्येष्ठ्यमा)श्रमाणाम् ॥ १७८ ॥ [ख० १७] ।

कर्मावयवेन तपसा पूर्वार्जितानां कर्मणां भुक्तशेषेणैकदेशेन तपसा वा तत्रिणे कश्चि-
दूर्ध्वरेता सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयेदभिस्वर्गं लोकं जयतीति यत्तस्यासं-
वेऽपि यच्च संकल्पादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि स्यात् । न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यका-
रणमिति । ' तदेवमे(मै)काश्रम्यं त्वाचार्य ' इत्येव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—
सर्व आश्रमा दूषिता अदूषिताश्च भवन्ति । ततश्च तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः
क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥ १७८ (ख० १७) ।

व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका
धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥ १७९ ॥

उक्तवत्प्र(क्ष्य)माणसंकीर्तनं श्रोत्र(त्)बुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्तेयादयः
सर्ववर्णानां साधारणा धर्माः । अध्ययनादयस्त्रयाणाम् । अध्यय(ध्याप)नादयो ब्राह्म-
णस्य । युद्धादयः क्षत्रियस्य । कृष्यादयो वैश्यस्य । शुश्रूषा शूद्रस्य । राजाऽभिषिक्तो
विवक्षितः । तस्यैव हि वक्ष्यमाणं धर्मजातं संभवति ॥ १७९ ॥

दक्षिणाद्वारं वेश्म पुरं च मापयेत् ॥ १८० ॥

वेश्म गृहम् । पुरं नगरम् । तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् । अ(स्थ)पत्यादिभिः
कारयेत् । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तथोक्तम् ॥ १८० ॥

अन्तरस्यां पुरि वेश्म ॥ १८१ ॥

सर्वेषामेव पुराणां मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्यां पुरि वेश्म मापयेदात्मनः ॥ १८१ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ १८२ ॥

तस्य वेश्मनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतस्य वसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः । आस्था-
नमण्डपः । तस्याऽऽमन्त्रणसंज्ञा ॥ १८२ ॥

दक्षिणेन पुरं दक्षिणोदगद्वारं सभा कार्या यथोभयं
संहश्येत बहिरन्तरं च ॥ १८३ ॥

दक्षिणेनेत्येनवन्तम् । पुरमिति 'एनया द्वितीया' इति द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतोऽ-
दूरे सभा कार्या । तथा दक्षिणोदगद्वारं दक्षिणस्यामुत्तरस्यां दिशि द्वारे यस्याः सा
तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत्, यद्बहिर्वृत्तं यच्चाभ्यन्तरवृत्तं तदुभयमपि यथा
संहश्येतेति । किमर्थमिति ॥ १८३ ॥

सर्वत्रैवाजस्रा अग्नयः स्युः ॥ १८४ ॥

वेश्मन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेवावस्थानेषु लौकिकाग्नेयोऽजस्ताम्रयः स्युः
रविच्छेदेन धार्याः ॥ १८४ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ १८५ ॥

तेष्वेवाग्निषु नित्यमाग्निपूजा कार्या । यथा गृहमेध औपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः ।
मन्त्रान(व)पि ताने(वे)व द्रव्यमपि तदेव ॥ १८५ ॥

आवसथे श्रोत्रियावराध्यानितीर्था-वासयेत् ॥ १८६ ॥

आवसथास्ये स्थानेऽतिथीन्वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावराध्यानिती । अवर-
पर्यायोऽवराध्याशब्दः । यदि सर्वांन्वासयितुं न शक्नोति श्रोत्रियानपि तावद्वासये
दिति ॥ १८६ ॥

तेषां पूजा श्रेयस्यात्मनः कार्या ॥ १८७ ॥

आत्मनो यत्क्रियते ततोऽपि श्रेष्ठा पूजा कार्याऽतिथीनाम् । तेभ्यो या पूजा
साऽऽत्मकार्यादपि श्रेष्ठाऽऽवश्यक्री ॥ १८७ ॥

तेभ्यो यथागुणमावसथमन्नपानं च विदेयम् ॥ १८८ ॥

तेषामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्ताद्यनुगुणमावसथादि विदेयं विशेषेण देयम् ।
आवसथं पाकार्थं (अपव)करकरदयः(दि) । अन्नमोदनादि । पानं तक्रादि ॥ १८८ ॥

सर्वाणीतश्च स्याद्गुरुनमात्याश्च नातिजीवेत् ॥ १८९ ॥

गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नातिजीवेत् । भक्षभोज्याच्छादनादिषु
तान्नातिशयीत ॥ १८९ ॥

न चास्य विषये क्षुधा रोगेण हिमात्पाभ्यां

वाऽवसीदेदभावात्कश्चित् ॥ १९० ॥

अस्य राज्ञो विषये क्षुधाऽऽहाराभावेन बुभुक्षया । रोगेण व्याधिना । हिमेन नीहारेण ।
वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मितापः । एतैः प्रकारैरभावाद्बुद्धिपूर्वं
वा नकारैर्न कश्चिद्बुद्धि (द्वा)क्षणोऽवसीदेदवसन्नो न स्यात् । राज्ञोऽप्ययमपराधो यथाऽऽ-
हाराद्यभावेन कश्चिदवसन्नः स्यात् । आपस्तम्बे विशेषः— ' बुद्धिपूर्वं वा कश्चित् ' ।
तस्यार्थः— बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम् । यदा कश्चित्करणं कृणं वा दाप्यो भवति
तदा नासौ हिमात्पायरूपवेशयितव्यः । भोजनादिवि(द्वा नि)रोधयः(द्वा यः) ।
तथा कुर्वाणो(णं)राजा दण्डयेदिति ॥ १९० ॥

सभायां मध्येऽधिदेवनमुद्धत्याचोक्ष्याक्षान्निवप

(पे)यथार्थान्युगमान्वैभीतकान् ॥ १९१ ॥

पूर्वोक्तायां समायां मध्येऽधिदेवनं यस्योपरि कित्वा अक्षैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनम् । तत्पूर्वं काष्ठादिनोद्धन्ति । उद्धृत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राक्षान्युग्मसंख्यान्निबभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्यथार्थान्यावद्भिर्द्युतं निर्वर्तते तावतो निवपति । यः क[कः, य]स्तत्र नियुक्तः । स हि तन्नामा ॥ १९१ ॥

आर्या विशुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ॥ १९२ ॥

आर्या द्विजातयः । विशुचयोऽर्थशुद्धाः सत्यशीलाः सत्यवादिनः । एवंभूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारो देवितारः स्युः । [ते] एवं तत्र देवितुं लभत् (न्ते) इत्यर्थः । तत्र (ते च) तत्र देवित्रा (त्वा) यथापहिता (भाषितं) विहितपणं सनि (मि) काय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिस्वस्वसं दद्यात् । स एव स्थानान्तरे दीव्यतां (तो) दण्डयेत् । समास्थाने च कलहकारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

गच्छल्लिव (ग्लहे शतिक) वृद्धेस्तु सद्भिः क[मिकः] अशकं शतम् ।

गृह्णीयाद्भूकित्वादितराद्दशकं शतम् ॥

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज (ज्ञे) मागं यथाकृतम् ।

सि (जि) तमुद्गा (द्ग्रा) ह्येजैत्रं (उजेत्रे) दद्यात्सत्य (त्यं) वदा (च)

क्षर्या (मी) ॥ १९२ ॥

सर्वधर्माणां सर्वधर्मानुष्ठानानि नियमेषु च युक्तः

स्यात् ॥ १९३ ॥

सर्वेषां धर्माणां स्वकर्मानुष्ठानानि नियमेषु च स्वकर्मानुष्ठानं प्रजापालनादि तत्र ये अनिये (नि) यमाः (मा नी) अनित्यस्तेषु च युक्तः सावधानः स्याद्भवेत् । अनित्यो न कार्या इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

आयुधग्रहणं नृत्यगीतवादित्राणि राजाधीनेभ्योऽन्यत्र
न विद्येरन् ॥ १९४ ॥

आयुधग्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राज्ञः यत्ता ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्न मवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवत्याचारः ॥ १९४ ॥

क्षेमकृद्राजा न चास्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा
तस्करभयं विद्यते ॥ १९५ ॥

अस्य रक्षो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं न भवति । स एव राजा क्षेमकृत् क्षेम-
करो न त्वन्यः शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १९५ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्ब्राह्मणेभ्यो
यथार्हमनन्ताल्लोकानभिजयति ॥ १९६ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथार्हं
विद्यावृत्ताद्यनुगुणं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । दददनन्ताल्लोकानभिजयति ॥ १९६ ॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिहीर्षमाणो राजा यो हन्यते
तमाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ १९७ ॥ (ख० १८)।

ब्राह्मणस्वानि चोरादीभिरपहतान्यपजिहीर्षमाणे(णो ब्राह्मणे)भ्य आदा(दाना)
यावजित्य ग्रहीतुमिच्छन्नसौ राजा यदि चोर्हैन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ
इत्याहुर्धर्मज्ञाः । संग्रामे युद्धयज्ञे तस्याऽऽत्मा यूपस्थानीयः । आत्मैति शरीरमाह ।
अन्तरा यदि चोर्हैन्यते तमात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुः । आत्मा तु पशु-
स्थानीयः । प्रत्यानिर्नीषितं द्रव्यं दक्षिणा । सूत्रे तं यज्ञमित्याहुरिति ॥ १९७ ॥ (ख० १८) ।

एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमाना-
स्तनुत्यजः ॥ १९८ ॥

अन्ये राजव्यतिरिक्ता अपि यदि शूराः सन्तो ब्राह्मणस्वापहाराभिर्युध्यमानाश्चोरैर्हता-
स्तेषामपि तथैव यज्ञकृतां फलं पूर्वोक्तं भवति । प्रयोजनग्रहणमन्यस्यापि धर्मस्य कार्य-
स्योपलक्षणम् । तदेवमपि युध्यमानास्तथैव फलं लभन्ते ॥ १९८ ॥

ग्रामेषु निगमेषु चाऽऽर्याञ्छुचीन्सत्यशीलान्ध-
मार्थिकुशलान्प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ १९९ ॥

ग्रामादिषु प्रजासंरक्षणार्थमेतादृशान्पुरुषान्निर्वर्णिकान्स्थापयेदाधिकारिणः शुचीन्निर्म-
लान्तःकरणान्सत्यवादिनो धर्मज्ञानर्थशास्त्रेणैवपि कुशलान् ॥ १९९ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

तेषां नियुक्तानां ये पुरुषास्तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव स्युः ॥ २०० ॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्षयम् ॥ २०१ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् ॥ २०१ ॥

क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ २०२ ॥

ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्षयः । ग्रामेभ्यः ' यतश्चाध्वकालपरिमाणं तत्र
पञ्चमी वक्तव्या ' इति पञ्चमी ॥ २०२ ॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ २०३ ॥

तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते न(नि)युक्तास्तत्प्रतिदद्युः ।
राजा तैस्तत्प्रतिदापयेदिति ॥ २०३ ॥

धर्म्यं शुल्कमवहारयेत् ॥ २०४ ॥

ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः—मूलफलपुष्पोषधमकरमिति ॥ २०४ ॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ २०५ ॥

श्रोत्रियाद्राज्ञा करो न ग्राह्यः ॥ २०५ ॥

सर्ववर्णानां स्त्रियः ॥ २०६ ॥

अकरा इति परिणामः ॥ २०६ ॥

कुमाराश्च प्राग्व्यञ्जनेभ्यः ॥ २०७ ॥

व्यञ्जनानि श्मश्रादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ २०७ ॥

ये च विद्यार्थी वसन्ति ॥ २०८ ॥

विद्यामुद्दिश्य गुरुषु ये वसन्ति तेऽसमाप्तविद्या अप्यकराः ॥ २०८ ॥

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ २०९ ॥

धर्मपरा इति किम् । येऽभिचारकमन्त्रासिद्धये तपस्तप्यन्ते तेऽकरा मा भूवन्निति
॥ २०९ ॥

शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ २१० ॥

श्रेष्ठिकानां पादावनेजनवृत्तिर्यः स शूद्रोऽप्यकरः ॥ २१० ॥

अन्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ॥ २११ ॥

अन्धादयोऽप्यकराः ॥ २११ ॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ २१२ ॥

ये परित्राजकादयो द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः
प्रतिषिद्धस्तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो
बालवृद्धतरुणप्रजा(शा)ता(न्ता) इति ॥ २१२ ॥

अबुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशन्कुमारीं
वा वाचा बाध्यः ॥ २१३ ॥

यत्र परदारा आवस(आस)ते कुमारी(री) वा पतिवरा तत्र युवाऽलंकृतोऽबुद्धिपूर्व-
मज्ञानादनुप्रविशन्वाचा बाध्य ' अत्रा(त्रे)पमास्ते मां(मा) प्रतीक्षत(विक्षः) '
इति ॥ २१३ ॥

बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ २१४ ॥

यस्तु जानन्नेव प्रलोभनार्थं दुष्टभावः प्रविशति स दण्ड्यः । द्रव्यानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रोषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ॥ २१४ ॥

संनिपाते वृत्ते शिश्रच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २१५ ॥

संनिपातो मैथुनम् । तस्मिन्वृत्ते शिश्रच्छेदनदण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्यापि शिश्रस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्रस्य च्छेदनमिति ॥ २१५ ॥

कुमार्यां तु स्वान्यादाय वास्यः ॥ २१६ ॥

कुमार्यां तु संनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः ॥ २१६ ॥

अथ राज्ञा भृत्ये ॥ २१७ ॥

अथ संनिपातात्प्रभृति परदारकुमार्यां राज्ञा भृत्ये ग्रासाच्छादनेन भर्तव्ये ॥ २१७ ॥

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ॥ २१८ ॥

अतः प्रथमात्संनिपातादूर्ध्वं मैथुनाच्च रक्ष्ये । यथा पुनर्भैथुनं न चरतस्तथा कार्यं ॥ २१८ ॥

चरितनिर्वेषं स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ २१९ ॥

एवं ते यदि निरुद्धे निर्वेषमुपगच्छतस्तदा स्वामिभ्यस्ते अवसृजेत् । परदारान्मर्त्रं श्वशुराय वा कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु तस्य प्रायश्चित्तं यावज्जीवं निरोधः ॥ २१९ ॥

चरिते यथापुरं धर्मसंबन्धः ॥ २२० ॥

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वं धर्मेण संबन्धो भवति । यस्मादेवं तस्मादवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् । यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥ २२० ॥

परदारप्रसङ्गादिदमुच्यते—

न सगोत्रस्थानीयां परेभ्यः समाचक्षीत् ॥ २२१ ॥

योऽनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रज्ञं पुत्रमिच्छन्भार्यां परत्र नियुङ्क्ते मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तरप्रविष्टा सगोत्रस्थानीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा सती मर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियते । अतः सा मर्तृपक्षाणां सगोत्रस्थानीया भवति । मर्ता तु साक्षात्सगोत्रां तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यः (भ्योऽ)पगोत्रेभ्यः समाचक्षीत् । इयमनपत्याऽस्यामपत्यमुत्पाद्य[ता]मिति । सगोत्रायैव तु समाचक्षीतेति ॥ २२१ ॥

किञ्च—

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ २२२ ॥

कुलाय स्त्री कन्या कचिद्देशेषु दीयते । गोत्रे यैः कैश्च(श्चि)दप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना—

अमर्तृकभ्रातृभार्याग्रहणं नातिदूषितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥ इति ॥ २२२ ॥

तामिमं नियोगं दूषयति—

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥ २२३ ॥

केषुचिद्देशेषु यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तस्तथाऽपि तदद्यत्वे विप्रतिषिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्याजेनापि भर्तृव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गापत्तिः ॥ २२३ ॥

सगोत्रा(त्र)विषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीत्याह—

अविशिष्टं परत्वम् हि पाणेः ॥ २२४ ॥

येन पाणिना पूर्वमाग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः तस्याः कन्यायाः पाणेरन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेव पाणेः परत्वमविशिष्टं समानं तस्मादविशेष इति । अवशिष्टमित्यपपाठः ॥ २२४ ॥

पाणिरन्यो भवति को दोषः—

तद्व्यतिक्रमे पुनरुभयोर्नरकः ॥ २२५ ॥

तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे पुनरुभयोर्दम्पत्योर्नरको भवति । पुनरिति प्रसिद्धद्योतको निपातः ॥ २२५ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भ-
णादपत्यात् ॥ २२६ ॥

योऽयं दम्पत्योः परस्परं नियमः स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयः स एव वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रकारेण यदपत्यमारभते तस्मादेवमारम्भ-
माणादपत्याद्वर्षीयानिति । अपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥ २२६ ॥

वाश्य आर्यः शूद्रायाम् ॥ २२७ ॥

आर्यैर्वर्णिकः शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्राद्वाश्यो निर्वास्यः ॥ २२७ ॥

वध्यः शूद्र आर्यायाम् ॥ २२८ ॥

शूद्रस्वार्यायां त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वध्यः । आर्यास्त्रैवर्णिकः । शूद्रायां परमार्यायां प्रसक्ता एतन्न(च्च)यज.(योऽन्तः)पुराधि(दि)ष्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वयमेव गच्छति तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं शिश्रच्छेदनं द्रष्टव्यम् । तथा च शूद्राधिकारे गौतमः—‘आर्यरुयधिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहारश्च गोघ्ना चेद्ब्रह्मोऽधिकः’ इति । याज्ञवल्क्येन तु प्रातिलोम्ये(न) गमनमात्रे वध उक्तः । यथाऽन्त्यजात(ः) ।

स्वजातानुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम् ॥ इति ।

सोऽनुवध्याभ्यां सा(बन्धाम्यासाद्य)पेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘वाश्य आर्यः शूद्रायाम्’ इत्याचार्यवचनम^१यनुवध्याभ्यां सापेक्षः(क्षम्) । ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे वा शूद्रा तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

दारं चास्य कर्षयेत् ॥ २२९ ॥

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्षयेत् । तच्च नियमो पवासैर्या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।

अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्ते भवेत्तु या(न नेवराः ॥ इति ॥ २२९ ॥

सवर्णायामन्यपूर्वायाः सकृत्संनिपाते पादः पतति ॥ २३० ॥

अन्यः पूर्वः पतिरस्या अन्यपूर्वा । परभार्या । तस्याः सवर्णयाः सकृद्गमने पादः पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य तुरीयोऽशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च क्षत्रि(श्रोत्रि)यभार्यायामृतुकाले कामतः प्रथमदूषकस्य ब्राह्मणस्य । तत्र गौतमः—‘द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्य’ इति ॥ २३० ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ २३१ ॥

एवमभ्यासे प्रत्याभ्यासे पादः पादः पतति ॥ २३१ ॥

चतुर्थे सर्वम् ॥ २३२ ॥

चतुर्थे संनिपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णं द्वादशवार्षिकं कर्तव्यम् । तृतीये नव वर्षाणि । द्वितीये षड् वर्षाणि । एतच्च प्रतिप्रयोगं स्त्रीभेदेन प्रथमदूषकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे कल्प(लप्य)म् । तत्र ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैतां चो(चा)रयेद्ब्रतम्’ इति स्मरणात् । स्त्रिया अपि प्रतिप्रयोगं पादः पतति । तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ २३२ ॥

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्याऽऽर्यं धार्मिकमाक्रोशतः ॥ २३३ ॥

१ ‘आयाज्ञेव० इत्यादिः प्रसक्ताः’ इत्यन्तो ग्रन्थः संगत्यभावाद्धिक इति भाति ।

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यमाक्रोशति निन्दति विगर्हते तदा तस्य जिह्वा च्छेत्तव्येति । मनुस्वु सामान्येनाऽऽह—

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।
तदङ्गं तस्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।

गौतमस्वु— ' शूद्रो द्विजातीनभिः सं]धायान्हित्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्ग-
मोच्यो येनोपहन्यात् ' इति ॥ २३३ ॥

वाचि पथि शय्यायामासने वेत्ति समीभवतो
दण्डताडनम् ॥ २३४ ॥

यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यैः समी भवति न तु तदर्थभूतं तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं
स दण्डेन ताडयितव्य इति वाच्यम् । अयमस्य दण्डः ॥ २३४ ॥

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय
वधः(ध्यः) ॥ २३५ ॥

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः । पुरुषवधादिषु निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं
कृत्वा पश्चाद्ध्यो मारयितव्यः ॥ २३५ ॥

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ २३६ ॥

एतेषु निमित्तेषु ब्राह्मणस्य चक्षुर्निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये
यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।
' अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ' इत्यादिस्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति क्वचित्पाठे रेफलोप-
श्लान्दसः ॥ २३६ ॥

नियमातिक्रमणमन्यं वा रहसि बोधयेदा समा-
पत्तेः) ॥ २३७ ॥

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तानि(स्त्रि)यमानतिक्र(का)मति तं नियमातिक्रामिणमन्यं वा
प्रतिषेधा(षिद्धा)नां कर्तारं रहसि बोधयेत् । तं निगदि(डि)तं निरुध्या(न्ध्या)त् ।
आ समापत्तेः यावदसौ नियमान्प्रतिपत्स्येत 'प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्ये' इति ब्रूयात् ॥ २३७ ॥

असमापत्तौ वाश्यः ॥ २३८ ॥

यद्यसौ दुर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापयेत् ततो वाश्यो निर्वास्यः ॥ २३८ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातकस्तु श्व[कः श्व]शुरो राजेति
त्राण५ स्मुरन्यत्र वध्यात् ॥ २३९ ॥ (ख० १९) ।

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिश्रौतसूत्रे (धर्मसूत्रापरपर्याये) सप्तविंशप्रश्ने
पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्ते राजानं, आचार्यो ब्रूयात् ' अहमेनमतः पा[वा]रनि[यि]-
प्यामि मुच्यताम[य]मिति ' ततोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डः । अर्धदण्डे प्राप्ते ताडनम् ।
ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विमृजेत् । एवमृत्विगिति । स्नातको विद्या-
त्रताभ्याम् । राजा, अनन्तरादिः सर्वः । एते राज्ञः संमान्याः । अतस्ते दण्डस्य त्राणं
स्युः । उक्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वध्यात् ।
यस्य वधानुगुणोऽपराधो न तस्याऽऽचार्यादयोऽपि त्राणम् । हन्तव्य एव स इति
॥ २३९ ॥ (ख० १९) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-
मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

=====
अथ षष्ठः पटलः ।

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यः समृद्धः
स भावि तदपहार्यः ॥ १ ॥

वैश्यवृत्तिः परक्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्य बद्धुत्थानं पतितं कृषिविषयं न कुर्यात्तदभावा-
त्स्वफलं न स्यात्तस्मिन्निमित्ते स कर्षकः समृद्धेरेव तस्मिन्भोगे यद्भावि फलं तदपहार्योऽ-
पहारयितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दातव्यः ॥ १ ॥

अवशिनः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥

कीनाशः कर्षकः । तस्यावशिनोऽस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यासे स चेत्कृषिकर्म न्य-
सेद्विच्छिन्त्यात्तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावाद्
(त्रार्थ)दण्डः । अपर आह—अवशी, अवश्योऽविधेयो यदि क्षेत्रं परिगृह्यावशिः(शिनः)
कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेन्न स्वयं कुर्यात्तदा स परिगृह्यो दण्डेन ताडयितव्य इति ।
यदि वाऽवशिन इति बहुव्रीहिः यस्य कीनाशस्या(स्य) वशी, स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति स
यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेन्न कुर्यात्तस्य स्याद्दण्डताडनं दण्ड इति
राजपुरुषस्य ॥ २ ॥

तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥

पशुपो गोपालः । तस्यापि कर्मन्यासे पालनस्याकरणेऽस्य दण्डेन ताडनं दण्डः
॥ ३ ॥

अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥ ४ ॥

ये चास्य(स्मै) पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावरोधनमपहरणं कर्तव्यम् । अन्यस्मै गोपाय समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा व्रजम(मा)शिनः कर्षयेत्पशून्नातिवापे-
यात् ॥ ५ ॥

ये पशून्धे(पातयेत्) पशवो गोलंनियंधोः(तुः)तं व्रजं हित्वाऽस्याऽऽविर्भावयितारो भवन्ति तास्तूपकर्षयेद्बलादिना कृशान्कुर्यात् । किञ्चक्षितं तदा राजपुत्रादयो वान-
तिवाष्टपेतं नातिवापवं कुर्यान्न ताडयेत् ॥ ५ ॥

अवरुध्य पशूनां हरणे नाशने वा स्वामिभ्योऽ-
वसृजेत् ॥ ६ ॥

यदि पशुपः पशूनवरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भवस्थानेषु विसृज्योपेक्षया मारये-
न्नाशयेद्वा । नाशनं चोरादिभिरपहरणम् । तस्मिन्सति स स्वामिभ्यः पशूनवसृजे-
त्प्रत्यर्पयेत् । पश्वभावे मूर्यम् ॥ ६ ॥

प्रमादादरण्ये पशूनुत्सृष्टान् ग्राममानीय स्वामि-
भ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥

कः । यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ७ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरुध्यत् ॥ ८ ॥

पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८ ॥

तत ऊर्ध्वं न सूक्षेत् ॥ ९ ॥

ततो द्वितीयात्प्रमादादूर्ध्वं ग्राममानीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सूक्षेत् । न तस्मिन्वि-
षय उपेक्षेत् ॥ ९ ॥

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले फले
पुष्पे गन्धे ग्रासे शाक इति वा[चा]
बाध्यः ॥ १० ॥

एधोदकं चैधोदकम् । ग्रासो गवाद्यर्थो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यत्प्र-
ति(यः परपरि)ग्रहोऽयमित्यविद्वानजानन्नेवो(धो)दकमादत्ते गृह्णाति स तस्मिन्विषये नि-
युक्तेन राजपुरुषेण प्लुतया वाचा बाध्यो निवार्यः ॥ १० ॥

विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥ ११ ॥

यस्तु विद्वानादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजन-
माददानः ॥ १२ ॥

तथा शब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशयदशायां गन्धोदकादेरादाने कामकृतेऽप्यदण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥ १२ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ॥ १३ ॥

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन्पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याक्रियायां यदि दययाऽर्थ-
लाभेन वा प्राप्तं दण्डं न कुर्यात्तदा तदेनो राजानमुपस्पृशति ॥ १३ ॥

ननु शास्त्रफलं प्रयोक्त्रादिगामि । तत्कथमन्यकृतमेनोऽयं स्पृशेत् । बहुविधत्वात्कर्तृभावस्येत्याह—

प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्तेति स्वर्गफलेषु कर्मसु
भागिनः ॥ १४ ॥

धर्ममधर्म वा क्रियमाणं यः प्रयुङ्क्ते स प्रयोजयिता । स चानेकप्रकारः । आज्ञापकोऽ-
भ्यर्थितो(र्थयिताऽ)नुग्राहक इति । भृत्यादेर्निकृष्ट[स्य प्रवर्तनाऽऽज्ञा] । गुवादेराराध्य[स्य
प्रवर्तनाऽभ्यर्थना] । अनुग्राहको(ग्रहो) द्विविधः । उपदेशस्तत्सम्प्रार्थनचरणं चेति । य
इत्थमुपदिशति त्वं शत्रुमिमं व्यापादय धर्मान्नेऽयं तेऽभ्युपाय इति स उपदेष्टा । यः
पुनः पुनः के[न]चिज्जियां(घां)सितं पलायमानं निरुद्धंति(णद्धि) निरुद्धः संहन्यते तत्र
निरोद्धा, अनुग्राहकः । यं नामस्य(यस्या)नुपाट(मति)मन्तरेण कार्याकार्यं न निर्वर्तेते
स राजा धर्माधर्मयोरनुमन्त । साक्षात्क्रियानिर्वर्तकः । एते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नर-
कफलेषु च धर्मेष्वधर्मेषु भागिनः फलस्यांशभाजो भवन्ति । सर्वेषां च कथंविस्कर्तृ-
त्वम् ॥ १४ ॥

यद्यप्येवम्—

यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः ॥ १५ ॥

तस्मि(तेषु)न्प्रयोजकादिषु यो भूया(योऽ)न्यस्य व्यापाराधिक(कय)मर्थे निवृता
उपयुज्यते तस्मिन्फलविशेषो भवति ॥ १५ ॥

कुटुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ १६ ॥

कुटुम्बिनौ दम्पती धनस्य परिग्रहे विनियोगे च वै(ईशा)ते । यद्यप्येवं तथाऽपि मर्तुरनुज्ञया विना सा(स्त्री) न वियोक्तमर्हति । मर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं न हि मर्तुः प्रवासे नैमित्तिके संदाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ १६ ॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ १७ ॥

तयोर्दम्पत्योरनुमतेऽ(नु)मतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयस्तद्धि तयोरैहिकामुष्मिकेषु वर्तेरन् । दिव्यविनियोगेनापि ॥ १७ ॥

विवादे विद्याभिजनसंपन्ना मेधाविनो धर्मेष्व-

विनिपातिनः ॥ १८ ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र वृद्धाः परिणतवयसो मेधाविन ऊहापोक्कुशला धर्मेषु वर्णाश्रमयुक्तेषु त्रेधाऽविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादस्त-द्रहिताः ॥ १८ ॥

संदेहे लिङ्गतो दैवेनेति विचिन्त्य ॥ १९ ॥

ते वा निर्णयन्तः संदेहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन दैवेन तत्प्रमाणादिना । इतिशब्दः प्रकारे । यच्चान्यदेवं युक्तवचनव्यापादितेन विचिन्त्यार्थिस्थितिमन्विष्य निर्णेतारः स्युरि-त्याहृतेन वाच्यसमाप्तिः ॥ १९ ॥

अथ साक्ष्यविधिः—

पुण्याहे प्रातरग्नाविद्धेऽपामन्ते राजवत्युभतः समाख्या-

न्सर्वानुमते मुख्यः सत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ २० ॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् । प्रातर्मध्यदिनादिषु प्रापयोदिद्धेऽग्नावग्निभिद्ध्वा तत्स-मीपेऽपामन्त उदकुम्भमपि विधाय तत्समीप ईक्ष्य वा जपति । राजाधिष्ठिते सदसि, उभयत उभयोरपि पक्षयोः सत्यवचनेन साक्षिणो यद्वावि फलं तत्सत्यं ब्रूयात् । अनृतं त्यक्त्वा स्वर्गमेष्यति । उक्त्वा ततो महाघोरं नरकं प्रतिपद्यते । इत्यादिना प्रकारेण समाख्या(न्) प्राड्विवाकादिति पृष्ठ इति शेषः । अर्थिप्रत्यर्थिनोः सभ्यान चानुमतौ सत्यां साक्षिणि उ(गुणैरु)तेतो दोषैश्च वर्जितः साक्षी प्रशस्तं स्पष्टमर्थसत्यं यथाऽऽत्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥ २० ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ २१ ॥

साक्षिणाऽनृतमुक्तमिति प्रतिपन्ने राजा दण्डं प्रणयेत् । अत्र मनुः—

यस्य दृश्येत सप्ताहात्कूटवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाय्याव(प्यो दमश्च) सः ॥ इति ॥२१॥

न केवलमसत्यवचने राज्ञा दण्ड्यः किं तर्हि—

नरकश्चात्राधिकः सांपराये ॥ २२ ॥

सांपरायः परलोकः । तत्र नरको भवति । तेन—

राज्ञा निधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

अस्याऽऽपद्विषयकत्वम् ॥ २२ ॥

सत्ये स्वर्गः सर्वभूतप्रशंसा च ॥ २३ ॥

सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येन प्रशंसन्ति । अपि देवाः ॥२३॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ २४ ॥

स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिः । न तस्यामप्यधिगतायां कर्म परिति-
ष्ठित इति ॥ २४ ॥

आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ २५ ॥ (ख० २०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिश्रौतसूत्रे(धर्मसूत्रापरपर्याये)

सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथर्वणा प्रोक्त आथर्वणस्तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति । अथर्वणा प्रोक्त आथ-
र्वणस्तस्य वेदस्य शेषोऽयं या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु चोपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥
२५ ॥ (ख० २०) ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिधर्मसूत्रव्याख्यायां महादेवदीक्षितविरचिताया-

मुज्ज्वलायां वृत्तौ सप्तविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सप्तविंशः प्रश्नः समाप्तः ।

=====

इति कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

—○—